ISSN 2278-5655

नोव्हेंबर- डिसेंबर,2025

खंड-XIV, विशेष अंक- III(c)

AMIERJ

अर्हत मल्टीडिसिप्लिनरी इंटरनॅशनल एज्युकेशन रिसर्च जर्नल

DOI Indexed Journal

SJIF Impact Factor: 8.343

2025

doi

OPEN ACCESS

संपादक

प्रो.(डॉ.) पांडुरग ईश्वरा भोसले

प्रा.संग्राम सीताराम गोसावी

ISSN-२२७८-५६५५

AMIERJ

अर्हत मल्टीडिसिप्लिनरी इंटरनॅशनल एज्युकेशन रिसर्च जर्नल्स

एक बहुविद्याशाखीय आंतरराष्ट्रीय द्वि-मासिक संदर्भित जर्नल

प्रिंट/ऑनलाइन पीअर रिव्ह्यू जर्नल

SJIF Impact Factor: 8.343 *DOI Indexed Journal*

संपादक

प्रो.(डॉ.) पांडुरंग ईश्वरा भोसले

प्रा.संग्राम सीताराम गोसावी

अर्हत मल्टीडिसिप्लिनरी इंटरनॅशनल एज्युकेशन रिसर्च जर्नल्स
एक बहुविद्याशाखीय आंतरराष्ट्रीय द्वि-मासिक संदर्भित जर्नल
प्रिंट/ऑनलाइन पीअर रिव्ह्यू जर्नल
SJIF Impact Factor: 8.343
DOI Indexed Journal
ISSN-२२७८-५६५५

नोव्हेंबर- डिसेंबर,2025

खंड-XIV, विशेष अंक- III(c)

कॉपीराइट:

© सर्व हक्क राखीव. या प्रकाशनाचा कोणताही भाग प्रकाशकाच्या पूर्व लेखी परवानगीशिवाय पुनरुत्पादित, पुनर्प्राप्ती प्रणालीमध्ये संग्रहित किंवा कोणत्याही स्वरूपात किंवा कोणत्याही प्रकारे प्रसारित केला जाऊ शकत नाही, इलेक्ट्रॉनिक, यांत्रिक, फोटोकॉपी, रेकॉर्डिंग आणि/किंवा अन्यथा.

अस्वीकरण:

जर्नलमध्ये व्यक्त केलेली सर्व मते वैयक्तिक योगदानकर्त्यांची आहेत. लेखकांनी केलेल्या विधानांसाठी किंवा व्यक्त केलेल्या मतांसाठी संपादक आणि प्रकाशक जबाबदार नाहीत.

व्यवस्थापकीय संपादक आणि प्रकाशक: प्रमिला डी.ठोकळे (८८५००६९२८१)
(**ईमेल आयडी:** amierj64@gmail.com)

प्रकाशन:
अर्हत प्रकाशन आणि अर्हत जर्नल्स
158, हस्तपुष्पम बिल्डिंग, बोरा बाजार सेंट,
बोराबाजार परिसर, बॅलार्ड इस्टेट, फोर्ट, मुंबई, महाराष्ट्र 400001
ईमेल आयडी: aarhatpublication@gmail.com
M-8850069281

ISSN–2278-5655

Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues– III(c) Nov– Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

Index

Sr. No.	Title & Author	Page No.
1	भाषांतर आणि लोकसाहित्य *प्रा. सौ. तेजस्विनी संतोष शिंदे* *https://zenodo.org/records/18053110* **10.5281/zenodo.18053110**	1
2	भाषांतर आणि इतर साहित्य प्रवाह *प्रा. उज्वला उत्तम अहिरे* *https://zenodo.org/records/18053177* **10.5281/zenodo.18053177**	8
3	भाषांतरातील आव्हाने *प्रा. तुषार प्रकाश भोसले* *https://zenodo.org/records/18053194* **10.5281/zenodo.18053194**	12
4	भाषांतरातील आव्हाने *प्रा. निवृत्ती हनुमंता सोनवणे* *https://zenodo.org/records/18053211* **10.5281/zenodo.18053211**	15
5	भाषांतर आणि मध्ययुगीन मराठी साहित्य *प्रा. उज्वला उत्तम अहिरे* *https://zenodo.org/records/18053249* **10.5281/zenodo.18053249**	22
6	भाषांतरातील आव्हाने *प्रा. प्रदिप प्रकाश कदम* *https://zenodo.org/records/18053305* **10.5281/zenodo.18053305**	26
7	जागतिकीकरणात तौलनिक साहित्याचे महत्त्व *प्रा. प्रवीण जावीर* *https://zenodo.org/records/18053322* **10.5281/zenodo.18053322**	31
8	भाषांतर आणि मध्ययुगीन साहित्य *प्रा. प्रांजली प्रमोद ढेरे* *https://zenodo.org/records/18053492* **10.5281/zenodo.18053492**	37
9	मध्ययुगीन भक्ती साहित्यात 'अनुभूती'चे भाषांतर : अनुवादाच्या मर्यादा *प्रा. बळीराम शिवाजी डोके* *https://zenodo.org/records/18053542* **10.5281/zenodo.18053542**	45

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues– III(c) Nov– Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

10	भाषांतर,रूपांतर,अनुवाद:-संकल्पना व स्वरूप *प्रा. वृषाली सोपान उगले* *https://zenodo.org/records/18053572* ***10.5281/zenodo.18053572***	49
11	अनुवादित साहित्य व चंद्रकांत भोंजाळ यांच्या सआदत हसन मंटोवरील अनुवादित साहित्याचे विशेष *प्रा. सुखदेव विष्णू कोल्हे* *https://zenodo.org/records/18053606* ***10.5281/zenodo.18053606***	53
12	मराठी भाषांतरासमोरील आव्हाने *सौ. सुषमा संगई व प्रा. डॉ. सीमा नाईक* *https://zenodo.org/records/18053622* ***10.5281/zenodo.18053622***	59
13	भाषांतर: साहित्यिक सिद्धांत / प्रकार *प्रा. स्वाती प्रविण कळंबे* *https://zenodo.org/records/18053664* ***10.5281/zenodo.18053664***	62
14	डिजिटल युगातील भाषांतराचे महत्त्व / प्रभाव *सौ. प्रिया नितीन उपासनी* *https://zenodo.org/records/18053694* ***10.5281/zenodo.18053694***	66
15	भाषांतरातील आव्हाने *सौ. प्रिया राहुल सुरवसे* *https://zenodo.org/records/18053733* ***10.5281/zenodo.18053733***	69
16	भाषांतर स्वरुप व रोजगाराच्या संधी *प्रा. डॉ. सीमा नाईक-गोसावी* *https://zenodo.org/records/18053802* ***10.5281/zenodo.18053802***	76
17	भाषांतर आणि इतर साहित्यप्रवाह -संत गाडगेबाबांवरील निवडक साहित्य *डॉ. केदार लक्ष्मण काळवणे व भारत आसाराम बल्हाळ* *https://zenodo.org/records/18053828* ***10.5281/zenodo.18053828***	80
18	डिजिटल युगातील भाषांतराचे महत्त्व आणि प्रभाव *सौ. मंजुषा सुहास देशमुख* *https://zenodo.org/records/18053862* ***10.5281/zenodo.18053862***	83
19	भाषांतरातील आव्हाने *विद्याश्री आनंद जाधवर* *https://zenodo.org/records/18053897* ***10.5281/zenodo.18053897***	87

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues– III(c) Nov– Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

20	भाषा व साहित्य विकासात भाषांतराचे योगदान ***शिल्पा चंद्रकांत पाटील*** *https://zenodo.org/records/18053908* **10.5281/zenodo.18053908**	94
21	भाषांतरातील आव्हाने ***प्रा. डॉ. अतुल चौरे व सतीश दशरथ पाटील*** *https://zenodo.org/records/18053929* **10.5281/zenodo.18053929**	99
22	भाषांतर आणि मराठी भाषांतरे ***डॉ. महालक्ष्मी मोराळे*** *https://zenodo.org/records/18053957* **10.5281/zenodo.18053957**	104
23	जागतिकीकरणाच्या युगात लोकसाहित्याच्या भाषांतराची आवश्यकता ***प्रो. डॉ. पांडुरंग भोसले व डॉ. वर्षा देसाई*** *https://zenodo.org/records/18053967* **10.5281/zenodo.18053967**	108
24	बोली भाषेतील लोकसाहित्याच्या भाषांतराची आवश्यकता - एक अभ्यास ***डॉ. नम्रता कदम*** *https://zenodo.org/records/18054007* **10.5281/zenodo.18054007**	117
25	अनुवाद एक सर्जनशील लेखन कौशल्य ***डॉ. सुचिता सुभाष औंधकर व डॉ. कोमल कन्हैया कुंदप*** *https://zenodo.org/records/18054041* **10.5281/zenodo.18054041**	126
26	भाषांतर स्वरूप, संकल्पना आणि प्रकार’ ***प्रा. डॉ. शिवलिंग मेनकुदळे*** *https://zenodo.org/records/18054119* **10.5281/zenodo.18054119**	130

ISSN-2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

भाषांतर आणि लोकसाहित्य

* प्रा. सौ. तेजस्विनी संतोष शिंदे

* अवसरी खु , तालुका आंबेगाव , जिल्हा पुणे – 412405

भाषांतर आणि लोकसाहित्य: प्रस्तावना

भाषांतर आणि लोकसाहित्य म्हणजे एका संस्कृतीतून दुसऱ्या संस्कृतीत साहित्यिक आणि सांस्कृतिक वारसा हस्तांतरित करण्याची प्रक्रिया, ज्यामध्ये लोककथा, गाणी, प्रथा, आणि परंपरा यांचा समावेश असतो. लोकसाहित्याच्या प्रस्तावनेत, या दोन्ही गोष्टींचा अभ्यास कसा केला जातो, याची माहिती दिली जाते. यामध्ये 'लोकसाहित्य' या शब्दाचे विश्लेषण, त्याचा विविध सांस्कृतिक संदर्भांतील अभ्यास, आणि या अभ्यासाचे स्वरूप स्पष्ट केले जाते.

- लोकसाहित्य: लोकसाहित्याचा अर्थ 'लोक' आणि 'साहित्य' या दोन शब्दांच्या संयोगातून येतो, जो लोकांच्या संस्कृती आणि परंपरेतील वाङ्मयविषयक आविष्कारांचा अभ्यास करतो.
- भाषांतर: भाषांतर ही एक प्रक्रिया आहे, ज्यामध्ये एका भाषेतील मजकूर दुसऱ्या भाषेत अनुवादित केला जातो. लोकसाहित्य अभ्यासात, या दोन्ही संकल्पना एकत्र येतात, जेथे एका संस्कृतीच्या लोककथा आणि परंपरांचे इतर संस्कृतींमध्ये भाषांतर करून त्यांचे जतन केले जाते.
- लोकसाहित्यातील प्रकार: लोकसाहित्यात लोककथा, गाणी, पोवाडे, वीरकथा, दंतकथा, स्थानिक प्रथा, उत्सव, पारंपरिक समजुती, आणि जादुटोणा यांसारख्या अनेक गोष्टींचा समावेश होतो.
- भाषांतर आणि लोकसाहित्य: भाषांतर आणि लोकसाहित्य यांचा अभ्यास करताना, केवळ एका भाषेतील साहित्याचे भाषांतर न करता, त्या साहित्यामागील संस्कृती आणि लोकजीवनाचा अभ्यास केला जातो. उदाहरणार्थ, लोककथांचे भाषांतर करताना, त्यातील भाषिक वैशिष्ट्ये, लय आणि सौंदर्य जपणे आवश्यक असते.
- सामाजिक आणि सांस्कृतिक महत्त्व: लोकसाहित्याचे भाषांतर हे केवळ भाषिक रूपांतरण नसते, तर ते सांस्कृतिक देवाणघेवाण देखील असते, जे दोन संस्कृतींना जवळ आणण्यास मदत करते. लोकसाहित्याच्या अभ्यासात, या सांस्कृतिक आणि सामाजिक भूमिकेवर जोर दिला जातो. लोकसाहित्य म्हणजे लोकांच्या सामूहिक प्रतिभेने आणि समूहाच्या मनोवृत्तीतून निर्माण झालेले साहित्य. हे साहित्य मौखिक परंपरेने चालत आलेले असते, ज्यात कथा, गाणी, म्हणी, कोडी आणि दंतकथा यांचा समावेश असतो. सोप्या भाषेत, हे लोकांचे साहित्य आहे जे लिखित स्वरूपात नसले तरी, लोकांच्या श्रद्धा, चालीरीती आणि जीवनाचा आरसा असते.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited.

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

लोकसाहित्याची व्याख्या:

- मौखिक परंपरेवर आधारित: लोकसाहित्य हे प्रामुख्याने मौखिक परंपरेतून एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरित होते. यामध्ये लिखित भाषेऐवजी तोंडी देवाणघेवाण महत्त्वाची असते.
- सामूहिक निर्मिती: लोकसाहित्याची निर्मिती एखाद्या विशिष्ट व्यक्तीने न करता, लोकांच्या सामूहिक प्रतिभेचा आणि समूहाच्या मनोवृत्तीचा परिणाम असते.
- अनामिकता: याची निर्मिती अनामिक असते, म्हणजेच कोणी एका विशिष्ट व्यक्तीने ते निर्माण केले आहे हे सांगता येत नाही.
- विविध स्वरूप: यात कथा, गाणी, कविता, नाटके, म्हणी, कोडी, श्लोक, दंतकथा, लोककथा, आणि विधी यांसारख्या अनेक घटकांचा समावेश होतो.
- सांस्कृतिक आणि सामाजिक अभिव्यक्ती: लोकसाहित्य हे एका विशिष्ट समूहाच्या किंवा संस्कृतीच्या श्रद्धा, चालीरीती आणि सामाजिक मूल्यांचे प्रतिबिंब असते.

लोकसाहित्याची काही प्रमुख वैशिष्ट्ये :

- परंपरेने चालत आलेले: हे साहित्य पिढ्यानपिढ्या मौखिक परंपरेने चालत येते आणि त्याचा वारसा जपला जातो.
- सहज आणि स्वाभाविक: लोकसाहित्य हे लोकांच्या दैनंदिन जीवनातून सहजपणे निर्माण झालेले आणि स्वाभाविक असते.
- लोकांनी लोकांसाठी निर्माण केलेले: हे साहित्य लोकांच्या जीवनाचे, त्यांच्या गरजा आणि भावनांचे प्रतिनिधित्व करते.

लोकभाषेतून अभिव्यक्त होणारे: लोकसाहित्य हे लोकांच्या नेहमीच्या भाषेतून अभिव्यक्त होते, ज्यामुळे ते सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचते. लोकसाहित्य म्हणजे लोकांच्या सामूहिक प्रतिभेने आणि समूहाच्या मनोवृत्तीतून निर्माण झालेले साहित्य. हे साहित्य मौखिक परंपरेने चालत आलेले असते, ज्यात कथा, गाणी, म्हणी, कोडी आणि दंतकथा यांचा समावेश असतो. सोप्या भाषेत, हे लोकांचे साहित्य आहे जे लिखित स्वरूपात नसले तरी, लोकांच्या श्रद्धा, चालीरीती आणि जीवनाचा आरसा असते.

भाषांतराचा ऐतिहासिक संदर्भ:

भाषांतराचा इतिहास हा मानवसंस्कृतीच्या उदयाइतका प्राचीन आहे. माणसाने विविध भाषांतील लोकांशी संवाद साधण्यासाठी आणि विचारांची देवाणघेवाण करण्यासाठी भाषांतराची गरज ओळखली. प्राचीन काळात धार्मिक, तत्त्वज्ञान आणि ज्ञानपर ग्रंथांचे भाषांतर प्रामुख्याने झाले. बायबल, तोरा, बौद्ध सूत्रे आणि उपनिषदे या ग्रंथांचे विविध भाषांमध्ये अनुवाद झाले आणि त्यातून धर्म, संस्कृती आणि तत्त्वज्ञानाचा प्रसार झाला. भारतात संस्कृत भाषेतील ग्रंथांचे पाली, प्राकृत आणि पुढे फारसी व अरबी भाषांमध्ये अनुवाद होऊ लागले, ज्यामुळे विविध धर्म आणि परंपरांमध्ये संवाद निर्माण झाला.

विसाव्या शतकात मुद्रणयंत्राच्या शोधामुळे भाषांतरित साहित्य सर्वसामान्य वाचकांपर्यंत सहज पोहोचले. यामुळे शिक्षण, साहित्य आणि सामाजिक परिवर्तनाची प्रक्रिया गतिमान झाली. आधुनिक काळात भाषांतर हे केवळ शब्दांतर न राहता सांस्कृतिक संवादाचे प्रभावी माध्यम बनले आहे. आजच्या डिजिटल युगात भाषांतराने कृत्रिम बुद्धिमत्ता,

ISSN–2278-5655

Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

संगणक तंत्रज्ञान आणि इंटरनेटच्या साहाय्याने नवे परिमाण प्राप्त केले आहे. त्यामुळे भाषांतर हे मानवतेच्या जागतिक संवादाचे आणि सहअस्तित्वाचे एक सशक्त माध्यम म्हणून उभे राहिले आहे.

भाषांतराची प्रक्रिया:

यात मूळ मजकूर (स्रोत भाषा) समजून घेऊन त्याचा अर्थ, शैली आणि हेतू लक्षात घेऊन तो लक्ष्य भाषेत व्यक्त केला जातो.

- फरक: भाषांतर (Translation) हे लिखित मजकुरासाठी वापरले जाते, तर दुभाषण (Interpreting) हे बोलल्या जाणाऱ्या शब्दांसाठी वापरले जाते.
- उदाहरण: वैज्ञानिक, साहित्यिक किंवा ऐतिहासिक विषयांवरील मजकुराचे एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत भाषांतर करणे.

भाषांतराचे मुख्य प्रकार लिखित आणि मौखिक हे आहेत. याशिवाय, भाषांतराच्या अनेक पद्धती, तंत्रे आणि विशेषीकरण क्षेत्रे आहेत, जसे की शब्दशः भाषांतर, अर्थपूर्ण भाषांतर, साहित्यिक भाषांतर, कायदेशीर भाषांतर, आंतरभाषिक भाषांतर आणि आंतरसेमियोटिक भाषांतर.

भाषांतराचे मुख्य प्रकार:

- लिखित भाषांतर: एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत लिहिलेल्या मजकुराचे भाषांतर करणे.
- मौखिक भाषांतर: बोलल्या जाणाऱ्या भाषेतून दुसऱ्या भाषेत रूपांतर करणे, जसे की व्याख्यानांचे किंवा संभाषणांचे भाषांतर.

भाषांतराच्या पद्धती आणि तंत्रे :

- शब्दशः भाषांतर: मूळ मजकुरातील शब्दांचे आणि वाक्यांचे शब्दशः भाषांतर.
- अर्थपूर्ण भाषांतर: मूळ मजकुराचा अर्थ आणि उद्देश लक्षात घेऊन केलेले भाषांतर.
- साहित्यिक भाषांतर: साहित्यिक मजकुराचे भाषांतर, ज्यात भाषेतील सौंदर्य आणि शैली जपली जाते.
- कायदेशीर भाषांतर: कायदेशीर कागदपत्रांचे भाषांतर, ज्यात अचूकता आणि कायदेशीर संज्ञा महत्त्वाच्या असतात.
- आंतरभाषिक भाषांतर: एकाच भाषेतील एका भाषेतील मजकुराचे दुसऱ्या भाषेतील मजकुरात रूपांतर.
- आंतरसेमियोटिक भाषांतर: एका सांकेतिक प्रणालीतून (उदा. शब्दांमधून) दुसऱ्या प्रणालीत (उदा. चित्रांमधून) रूपांतर.

भाषांतराच्या मुख्य पद्धती :

- शब्दशः भाषांतर: या पद्धतीत, मूळ मजकुरातील शब्द आणि वाक्यरचना जशीच्या तशी लक्ष्य भाषेत आणली जाते.
  - o उदाहरण: "मृगाक्षी" चे भाषांतर "हरणाच्या डोळ्यांप्रमाणे डोळे असणारी" असे केले जाते.
- लक्ष्यनिष्ठ भाषांतर: या पद्धतीत, मूळ भाषेतील आशय आणि अर्थ लक्ष्य भाषेत नैसर्गिकपणे व्यक्त करण्यावर भर दिला जातो, पण वाक्यरचना आणि शैली लक्ष्य भाषेनुसार बदलली जाते.
- अर्थपूर्ण भाषांतर: ही एक अधिक लवचिक पद्धत आहे जी मूळ मजकुराचा संदर्भ आणि सौंदर्यशास्त्रीय मूल्य जपते, त्याच वेळी अनुवादकाला सर्जनशील स्वातंत्र्य देते.

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

- स्वतंत्र किंवा मुक्त भाषांतर: यात मूळ मजकुराच्या आशयाशी सुसंगत राहून भाषांतर केले जाते, परंतु ते लक्ष्य भाषेतील नैसर्गिक अभिव्यक्तीवर अधिक लक्ष केंद्रित करते.

इतर पद्धती:

- छायानुवाद आणि भावानुवाद:
  - छायानुवाद: मूळ मजकुराची रचना जशी आहे तशीच भाषांतरित केली जाते.
  - भावानुवाद: मूळ मजकुराचा केवळ भावार्थ भाषांतरित केला जातो, पण रचना आणि शैली बदलली जाते.
- सांस्कृतिक रूपांतरण: जिथे लक्ष्य भाषेत समतुल्य शब्द किंवा अभिव्यक्ती नसते, तिथे मूळ सांस्कृतिक संदर्भ जपण्यासाठी शब्द किंवा वाक्ये थेट भाषांतरित केली जातात.
- गतीमान भाषांतर: ही एका प्रकारची मुक्त भाषांतर पद्धत आहे जी स्रोत मजकुराचा स्वर आणि शैली जपण्यावर लक्ष केंद्रित करते.

भाषांतराचे दैनंदिन जीवनातील महत्व :

- संवादातील सुलभता: भाषांतर हे संस्कृती आणि भाषांमधील एक महत्त्वाचा दुवा आहे. यामुळे भाषिक अडथळे दूर होतात आणि लोकांना एकमेकांच्या कल्पना, कथा आणि ज्ञान सहजपणे समजतात.
- ज्ञान आणि माहितीची देवाणघेवाण: भाषांतर ज्ञानाचा प्रसार करते. यामुळे आपण जगभरातील पुस्तके, लेख आणि इतर माहितीचा अभ्यास करू शकतो.
- सांस्कृतिक संबंध: भाषांतरामुळे विविध संस्कृती एकमेकांना जोडल्या जातात आणि त्यांच्यातील सांस्कृतिक वारसा जतन होण्यास मदत होते.
- व्यावसायिक आणि आर्थिक विकास: जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी भाषांतर आवश्यक आहे. व्यवसाय, तंत्रज्ञान आणि राजकारण यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये भाषांतर महत्त्वाची भूमिका बजावते.
- वैयक्तिक जीवनातील उपयोग: आपण प्रवास करताना, परदेशी लोकांशी बोलताना किंवा परदेशी साहित्य वाचताना भाषांतराचा वापर करतो. हे आपल्याला वैयक्तिक पातळीवरही मदत करते.

भाषांतर आणि लोकसाहित्याचे संबंध :

- सांस्कृतिक देवाणघेवाण: भाषांतरामुळे विविध लोकसाहित्य जागतिक स्तरावर पोहोचते. यामुळे लोकांमध्ये एकमेकांच्या संस्कृतीबद्दलची समज वाढते आणि सांस्कृतिक संबंध दृढ होतात.
- लोकसाहित्याचे जतन: लोकसाहित्य हे मौखिक परंपरेवर आधारित असल्याने, त्याचा अनुवाद करताना त्याच्या मूळ गाभा, भाषाशैली आणि सौंदर्य जपणे महत्त्वाचे असते. भाषांतरामुळे हे मौखिक साहित्य लिखित स्वरूपात उपलब्ध होते आणि त्याचे जतन करणे सोपे जाते.
- आंतरसांस्कृतिक संवाद: भाषांतर हे संस्कृतींमधील एक पूल म्हणून काम करते, ज्यामुळे वेगवेगळ्या संस्कृतींमधील विचार आणि भावनांचा संवाद शक्य होतो. लोकसाहित्याच्या अनुवादातून हा संवाद अधिक प्रभावी होतो.

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

- सांस्कृतिक रूपांतर: कधीकधी लोकसाहित्याचा अनुवाद करताना, लक्ष्य भाषेतील संस्कृतीनुसार त्यात काही बदल करावे लागतात. या प्रक्रियेला 'सांस्कृतिक भाषांतर' म्हणतात, ज्यात मूळ साहित्याला नव्या सांस्कृतिक संदर्भात रूपांतरित केले जाते.
- भाषांतरातील आव्हाने: लोकसाहित्याचा अनुवाद करताना भाषेतील बारकावे, म्हणी, वाक्प्रचार आणि सांस्कृतिक संदर्भ यांना अचूकपणे भाषांतरित करणे हे एक मोठे आव्हान आहे. कारण केवळ शब्दांचा अनुवाद केल्यास त्याचा मूळ अर्थ हरवण्याची शक्यता असते.
- भाषांतर आणि लोकसाहित्य यांचा संबंध गुंतागुंतीचा आहे. भाषांतरामुळे लोकसाहित्य एका संस्कृतीतून दुसऱ्या संस्कृतीत पोहोचते आणि लोकांमध्ये सांस्कृतिक आदानप्रदान होते, तर लोकसाहित्याचे मूळ स्वरूप जपून त्याचा अनुवाद करणे हे एक मोठे आव्हान आहे. लोकसाहित्याचा अनुवाद करताना, फक्त शब्दांचा नव्हे तर त्याचा सांस्कृतिक संदर्भ, मूल्ये आणि भावना यांचाही अनुवाद करणे आवश्यक असते, जेणेकरून त्याचे मूळ स्वरूप टिकून राहील.

भाषांतराचे स्वरूप:

- उद्दिष्ट: एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत अचूक अर्थ आणि आशय पोहोचवणे.
- कार्य: लिखित आणि मौखिक भाषांतर, ज्यामध्ये विविध साहित्य प्रकारांचा समावेश होतो.
- स्वरूप: तांत्रिक, साहित्यिक किंवा दैनंदिन जीवनातील संवादासाठी याचा वापर होतो.
- लोकसाहित्याचे स्वरूप
- 'लोक' आणि 'साहित्य': या शब्दांचे एकत्रित स्वरूप म्हणजे लोकांचे साहित्य. 'लोक' म्हणजे समाजाचा एक समूह आणि 'साहित्य' म्हणजे ज्ञान आणि परंपरा.
- मौखिक परंपरा: हे ज्ञान आणि कला एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे तोंडी स्वरूपात हस्तांतरित केले जाते.
- विविध प्रकार: यात लोककथा, गाणी, म्हणी, कोडी, लोकनाट्ये आणि विधी यांचा समावेश असतो.
- सामाजिक संबंध: लोकसाहित्य आणि समाजजीवन यांचे घनिष्ठ संबंध आहेत. लोकसाहित्य हे विशिष्ट समाजजीवनातील स्थान आणि कार्याला प्रतिबिंबित करते.
- उदाहरणे: दशावतारसारखे लोकनाट्य किंवा विविध लोकगीते ही लोकसाहित्याची उदाहरणे आहेत.
- नियमन: लोकसाहित्य कोणत्याही औपचारिक संस्थेद्वारे नियंत्रित केले जात नाही, तर ते लोकांकडूनच जतन केले जाते.

भाषांतराचे मुख्य निष्कर्ष :

- अर्थाची जपणूक: भाषांतराचा मूळ उद्देश मूळ मजकुराचा अर्थ दुसऱ्या भाषेतून मांडणे आहे, त्यामुळे अर्थाचे रूपांतरण होत नाही.
- सांस्कृतिक संदर्भ: साहित्यामध्ये भाषांतरासोबतच समाजाची संस्कृती, इतिहास आणि संदर्भ यांसारख्या गोष्टींचाही विचार करावा लागतो, असे मराठी विश्वकोश आणि University of Mumbai यांनी म्हटले आहे.
- भाषांतर धोरण: भाषांतराच्या गुणवत्तेसाठी भाषांतरकाराला मूळ मजकुराची वैशिष्ट्ये, उद्देश आणि

प्रेक्षक गट यानुसार योग्य धोरण निवडावे लागते, असे Clausius Scientific Press यांनी स्पष्ट केले आहे.

- प्रगत कौशल्य: भाषांतर हे रूपांतर,सारांश किंवा विस्तार यांसारखी भाषेची प्रगत नैपुण्ये दर्शवते.
- जागतिक महत्त्व: जागतिकीकरणाच्या युगात जगातील अनेक ज्ञान इंग्रजीत असल्याने इंग्रजीतून इतर भाषांमध्ये भाषांतर होण्याची गरज वाढली आहे, असे Lekhak Mitra आणि eGyanKosh यांनी नमूद केले आहे.
- वैज्ञानिक संदर्भ: जैविक दृष्ट्या, प्रथिने संश्लेषणातील भाषांतरामध्ये आरंभ, वाढ आणि समाप्ती हे प्रमुख टप्पे असतात, असे Khan Academy आणि ScienceDirect.com मन: लोकसाहित्य कोणत्याही औपचारिक संस्थेद्वारे नियंत्रित केले जात नाही, तर ते लोकांकडूनच जतन केले जाते.

लोकसाहित्याचे मुख्य निष्कर्ष :

- लोकजीवनाचा अविभाज्य भाग: लोकसाहित्य हे लोकांच्या जीवनाचे प्रतिबिंब असते आणि ते त्या लोकजीवनाचा एक अविभाज्य भाग आहे. लोकांच्या जगण्यातूनच ते निर्माण होते आणि त्यातच ते जिवंत राहते.
- सामूहिक निर्मिती: लोकसाहित्याची निर्मिती ही वैयक्तिक नसून सामूहिक असते. ते कोणत्याही एका व्यक्तीची निर्मिती नसून समूहाच्या सामूहिक विचारांतून आणि भावनांमधून जन्माला येते.
- मौखिक परंपरा: लोकसाहित्य हे प्रामुख्याने मौखिक स्वरूपात असते, जे एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे मौखिक परंपरेतून हस्तांतरित होते. यामुळे ते अखंडपणे चालत राहते.
- 'लोक' आणि 'लोकसाहित्य' यांचे नाते: 'लोक' आणि 'लोकसाहित्य' यांना एकमेकांपासून वेगळे करता येत नाही. जेथे 'लोक' आहेत, तेथे 'लोकसाहित्य' असते, कारण लोक लोकसाहित्यातच जगत असतात.
- लोकमानसाचे प्रकटीकरण: लोकसाहित्य हे लोकमानसाचा आविष्कार आहे. त्यातून लोकांच्या भावना, विचार, श्रद्धा, रूढी, परंपरा आणि राहणीमान प्रकट होते.
- प्राचीन आणि कालातीत: लोकसाहित्याची परंपरा खूप प्राचीन आहे. ते केवळ भूतकाळाशीच नव्हे, तर वर्तमान आणि भविष्याशीही जोडलेले असते.
- विविध सांस्कृतिक आविष्कार: लोकसाहित्य हे केवळ साहित्य नसून ते लोकसंस्कृतीचे कलात्मक रूप आहे, ज्यात तत्त्वज्ञान, शास्त्र आणि कला यांचाही समावेश असतो.
- लोकसाहित्याचे निष्कर्ष हे त्याचे लोकसंस्कृतीचा अविभाज्य भाग असणे, सामूहिक निर्मिती असणे, मौखिक परंपरेतून पिढ्यानपिढ्या टिकणे आणि जनसामान्यांचे जीवन, भावना व परंपरा प्रतिबिंबित करणे हे आहेत. लोकसाहित्य हे लोकजीवनातून नैसर्गिकरीत्या तयार होते, ते लोकांच्या जीवनाचेच रूप असते, त्यामुळे ते 'लोक' आणि 'लोकसाहित्य' एकमेकांपासून वेगळे करता येत नाहीत.

संदर्भसूची:

1. *शिंदे, विश्वनाथ: लोकसाहित्य या विषयावरील विविध अभ्यासकांनी सुचवलेल्या संज्ञा (लोकविद्या, लोकवाङ्मय,*

लोकवार्ता) आणि त्यांच्या अभ्यासावर आधारित साहित्य.

2. *मराठी विश्वकोश: लोकसाहित्य या संकल्पनेवर एक विस्तृत माहिती देतो, ज्यामध्ये 'Folk Lore' या इंग्रजी शब्दासाठी मराठीत 'लोकसाहित्य' हा शब्द कसा रूढ झाला, याबद्दलची माहिती आहे.*

3. *लोकसाहित्य (Folklore), लोककथा (Folktale) यांसारख्या विषयांवरील लेख उपलब्ध आहेत, ज्यात लोकसाहित्याचे स्वरूप, प्रकार आणि महत्त्व यांवर प्रकाश टाकला आहे.*

4. *भारतीय लोककथा आणि संबंधित संदर्भसूची: (Bibliography of Indian Folklore and Related Studies) एक विस्तृत ग्रंथसूची जी भारतीय लोककथांच्या अभ्यासासाठी उपयुक्त आहे.*

Cite This Article:

प्रा. सौ. शिंदे ते. सं. (2025). भाषांतर आणि लोकसाहित्य. **In Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal**: Vol. XIV (Number VI, pp. 1–7).

ISSN-2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

भाषांतर आणि इतर साहित्य प्रवाह

*** प्रा. उज्वला उत्तम अहिरे**

** सहा.प्राध्यापक, महात्मा गांधी विद्यामंदिर, संचलित, महाराजा सयाजीराव गायकवाड महाविद्यालय स्वायत्त मालेगाव कॅम्प मालेगाव (जिल्हा -नाशिक)*

***बीजशब्द -** भाषा , मराठी , मराठी भाषा, साहित्य, वाड्मय, मराठी साहित्य, भाषांतर साहित्य प्रवाह ग्रामीण, दलित, स्त्रीवादी, संत साहित्य,नवसाहित्य, बालसाहित्य.*

संदर्भ :

- *पाठ्यपुस्तके*
- *साहित्य दर्शन*
- *डॉ दिलीप भीमराव गायकवाड*
- *संतसाहित्य.*

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited.

प्रस्तावना :

भाषा हा मानवी जीवनाचा अविभाज्य घटक आहे.भाषा, साहित्य, समाज , संस्कार,शिक्षण यांचा एकमेकांशी संबंध असून ते परस्परावलंबी आहेत.आजचे जग हे तंत्रज्ञान विज्ञान यामुळे खूप जवळ आले आहे. मानवाची कुठलाही,आनंद, दु:ख ,समस्या ज्ञान तत्वज्ञान तो इतरांना सांगतो. शैक्षणिक दृष्ट्या देखील मानवी संवाद हा अविरत सुरू असतो यामध्ये एकच व्यावहारिक अडसर असतो तो म्हणजे भाषा ज्ञान.बोलणार्या दोन व्यक्तींची भाषा समान नसते. तेथे भाषांतर हे भाषेचे अत्यंत महत्त्वाचे साधन आपण वापरतो.

प्रथमत: आपण भाषांतर ही संकल्पना अर्थ समजून घेऊया. भाषांतर म्हणजे,एका भाषेतील आशय जसाच्या तसा दुसऱ्या भाषेत नेणे किंवा आशयाचे भाषिक स्थलांतरण करणे होय.भाषिक साहित्य व संस्कृती यांना जोडण्याचे , देवाणघेवाण करण्याचे भाषांतर हे साधन आहे. म्हणूनच " Translation is a bridge to join two gulf streams" असे म्हटले आहे. जेष्ठ भाषाभ्यासक डॉ.कल्याण काळे यांच्या मते- " मुळ संहितेच्या वाचनाने मिळणारे ज्ञान आणि विचार,आनंद आणि अनुभव दुसरी भाषा बोलणारे याला त्यांच्या भाषेत उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न म्हणजे भाषांतर होय. "

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

वरील गोष्टींचा विचार करता भाषांतर ही मानवी जीवनास मिळालेली मोठी देणगी आहे.भाषांतर ही कला खूप महत्त्वाची आहे. भाषांतरासाठी भाषेवर प्रभुत्व असायला पाहिजे.भाषांतर करताना हे खूप महत्त्वाचे आहे किरण नेमकेपणा , काटेकोरपणा, यथार्थता योग्य शब्द या गोष्टी महत्त्वाच्या असतात.भिषांतरकार हा आपल्या लेखनशैलीस मूळ मजकुराशी जास्तीत जास्त प्रामाणिक राहण्याचा प्रयत्न करतो.सौंदर्य ललित ,भावनिक, लिखाणात भाषांतर नेमकेपणा असतोच . तसेच इतर सामाजिक शास्त्रे, ज्ञान,विज्ञान, तंत्रज्ञान याबाबत देखील भाषांतर हे पूर्णपणे बरोबर नेमकेपणाने होणे आवश्यक असते. मुळ मजकुरातील शब्द - शब्द, वाक्यरचना,शैली भाषांतरात जशीच्या तशी टिकवण्याचा प्रयत्न केला जातो. भाषांतर म्हणजे, एका भाषेतील आशय जसाच्या तसा दुसऱ्या भाषेत नेणे किंवा आशयाचे भाषिक स्थलांतरण करणे होय.

संस्कृत ही साहित्य भाषा होती. सर्व ज्ञान, तत्वज्ञान पठण अभ्यास हा फक्त ब्राह्मण पंडितांनी करायचा असा एक नियम होता म्हणून सामान्य लोकांना हे तत्वज्ञान ज्ञान होत नव्हते. यासाठी लोकभाषा मराठीतून हे सर्व भाषांतर होऊन ते जनसामान्यांना समजले. त्यांच्यापर्यंत पोहोचवण्याचे हे कार्य

1 कवी मुकुंदराज

1. महानुभाव पंथ
2. संत वाड्मय
3. पंडिती काव्य
4. आख्यान काव्य
5. शाहिरी काव्य
6. इतर साहित्य गद्य,-कथा , कादंबरी प्रवास वर्णन,नाटक पद्य-दीर्घकाव्य, कविता, गीते इ.मराठीतून निर्माण होत गेले.तसेच मराठीत भाषांतरित होत गेले.

हे सर्व पाहता आपणास संस्कृत भाषा वगैरे आपल्या भाषेत भाषांतर दिसते . परंतु मराठी माणसाचे,भाषेचे विचार देखील इतर भाषेत भाषांतरित झाले . याची अनेक उदाहरणे आहेत. यावरुन इतर भाषेतील मराठीत व मराठी चे इतर भाषेत लिखाण होणे हे मराठी भाषा विकासा आहे.तसेच मानवासाठी एक महत्त्वाचा ज्ञानसाठा आहे

भाषांतर आणि इतर साहित्य प्रवाह यांचा विचार करता भाषांतर हे मानवी जीवनाला,भाषेला मिळालेले वरदान आहे. संत साहित्य हे इंग्रजी, हिंदी अशा अनेक भाषेत त्याचा अर्थ सांगितला जातो.भाषांतर केले आहे. कोसला ही कादंबरी देखील अनेक भाषेत भाषांतरित झाली आहे.नवसमाजमाध्यमे जे की भाषांतर कलेमुळे मराठी भाषा,साहित्य,हे सर्व दूर पोहोचवत आहेत. युट्यूब,फेसबुक वगैरे सर्व माध्यमातून मराठी साहित्य प्रकार कथा , कविता, कादंबरी, नाटक, प्रवास वर्णन, निबंध लेखन, चरित्र, आत्मचरित्र संतसाहित्य, रामायण, महाभारत ग्रंथराज ज्ञानेश्वरी हे सर्व इतर भाषिकांत पोहोचत आहे.त्याचे वाचन, पठण, मनन होऊन संस्कार, मूल्यशिक्षणासाठी ते उपलब्ध होत आहे. मराठी लेखक,कवी, मराठीची सेवा करताना या सामान्य माणसाच्या मनात आपले घर करत आहे.माणूस , समाज, साहित्य, संस्कार मूल्यशिक्षण, संस्कृती यांचा एक सुंदर संबंध आपणास दिसून येत आहे.

संतसाहित्य विचार करता माऊली ज्ञानेश्वर यांचे ज्ञानेश्वरी, हरीपाठ, तसेच इतर अभंग यांचे, हिंदी, इंग्रजी, तसेच इतर प्रादेशिक भाषांमध्ये भाषांतर उपलब्ध केले आहे. संत तुकाराम महाराज यांचे अभंग देखील भाषांतरित आहेत.

ISSN–2278-5655

Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

Tuka says - हे लेखक अजय बारस्कर आणि लेखक शुभम बेदणकर यांचे हे भाषांतरित कार्य खूप महत्त्वाचे आहे.आपणास समजते की , संत ज्ञानेश्वर महाराज, संत निवृत्तीनाथ महाराज,संत नामदेव, संत एकनाथ महाराज, संत तुकाराम महाराज यांनी समाजात स्वातंत्र्य समता बंधुता लोकशाही यांचे दर्शन घडवले. लोकभाषेतून आपले विचार सांगितले.

संत तुकाराम महाराजांच्या अध्यात्म, नैतिक मूल्यांची ओळख , भक्ती,आचार सुंदर विचार,, वर्तन, सद्गुण उत्तम चरित्र,सत्यता याबद्दल जे सांगितले आहे तेच Tuka says मध्ये भाषांतरित झाले.अज्ञानी गरीब, शेतकरी, कष्टकरी यांच्या साठी तुकारामांचे साहित्य होते.त्यांची सेवा केली.त्यांना.ज्ञान देणे हे संत तुकाराम महाराजांचे प्रयत्न होते. पूजा धार्मिक विधी पेक्षा समाज कार्य महत्त्वाचे हे सांगितले. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी आपले साम्राज्य संत तुकाराम महाराजांच्या तत्वज्ञानाने चालवले. महाराष्ट्र राज्य, आपल्या पूर्ण देशात तसेच परदेशात देखील हे संत वाड्मय भाषांतर माध्यमातून पोहोचले.

आपल्या मराठी लेखक , कवी यांच्या लिखाणात असलेले लोकोपयोगी माहिती ही भाषांतर माध्यमातून सर्व जगात पोहोचावी. यासाठी अजून प्रयत्न होणे आवश्यक आहे.वृत्तपत्रे, युट्यूब,फेसबुक, व्हाटस अप, ब्लॉग लेखन, असे अनेक साधनं आपण वापरतो.ग्रामीण, दलित , लोकसाहित्य, बालसाहित्य सर्व भाषांतरीत होणे गरजेचे आहे.आज आपण पाहतो की, लोक ज्ञानेश्वरी , हरीपाठ, रामायण, महाभारत,यांचे युट्यूब वगैरे ला रोज नित्यनेमाने भाषांतरित साहित्य बघत आहेत.आत्मसात करत आहेत.लहा मुलांना देखील याबाबत चे भाषांतरित कार्यक्रम आयोजित करण्यात येतात.हे भाषांतरित साहित्य साहित्य अकादमी, राष्ट्रिय पुस्तक प्रकाशन संस्था, भाषांतर प्रकल्पास मोठ्या प्रमाणावर पुढे नेण्यासाठी प्रयत्न करत असतात.कोसला या कादंबरीचे दहा ते बारा भाषेत भाषांतर झाले आहे.तसेच दलित साहित्य बाबुराव बागुल यांच्या कथा, कादंबरी या इतर भाषेत आहेत.

मराठी साहित्य भाषांतर ही प्रक्रिया खूप विशाल सागर आहे.तिची व्याप्ती अमाप आहे.सर्व मांडणे अशक्य परंतु काही महत्त्वाची उदाहरणे आपण बघुया.समाज सुधारक गोपाळ कृष्ण गोखले,महात्मा ज्योतीराव फुले यांचे तसे अनेक समाजसुधारकांचे विचार अनेक भाषेत भाषांतरित आहेत.स्वातंत्यवीर वि.दा. सावरकर यांचे लिखाण विविध भाषेत भाषांतरित झाले.देशप्रेम, नैतिकता , नैतिक मूल्ये ही या विचाराने निर्माण होतात आणि एक संस्कार रुपी शिक्षण मिळते.

मराठी साहित्याचा विचार करता मराठी भाषेचे जनक कविवर्य कुसुमाग्रज वि.वा.शिरवाडकर यांचे कविता, नाटक असे विविध साहित्य भाषांतरित झाले आहे.उदा. नटसम्राट या सुंदर साहित्यकृती नेविध भाषेतील साहित्य,नाट्यसृष्टीत, चित्रपट सृष्टीत प्रवेश करुन मानवी जीवनाचा पट उलगडला.लेखक वि .स .खांडेकर यांचे साहित्य देखील विविध भाषेत भाषांतरित झाले.लेखक शिवाजी सावंत यांची जावा कादंबरी अनेक भाषेत साहित्य चित्रपट सृष्टीत प्रवेश करत आहे.

महानायक ही कादंबरी इतर भाषेत भाषांतरित झाली.पानिपत ही लेखक विश्वास पाटील यांची कादंबरी अनेक भाषेत भाषांतरित झाली. नाटक, चित्रपट असा एक विचार तिचा

ISSN–2278-5655

Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

अनेक भाषेत पोहोचत आहे . लेखक दिलीप चित्रे यांनी स्वतः आपले साहित्य भाषांतरित होण्यासाठी प्रयत्न केले.लेखक नामदेव ढसाळ यांचे साहित्य देखील विविध भाषेत भाषांतरित झाले.विंदा करंदीकर यांचे लिखाण भाषांतरित होत आहे.लेखक पु.ल.देशपांडे यांचे लिखाणभाषांतरीत होऊन विविध लोकांपर्यंत पोहचले.लेखिका , कवयित्री शांताबाई शेळके यांचे साहित्य इंग्रजी हिंदी भाषेत भाषांतरित झाले आहे. लहान मुलांना आवडेल असे बालसाहित्य बाबत देखील भाषांतर कला ही खूप लाभदायक ठरत आहे. याचे कथा ,कविता, बालगीते, विनोदी साहित्य हे विविध भाषेत भाषांतरित झाले आहे.त्यांना आनंदित करत आहेत.

अशा प्रकारे भाषांतर ही साहित्य कला भाषेचे सर्वात महत्वाचे साधन,माध्यम आहे.या कलेने मानवाची अखंड सेवा केली आणि करत राहिल .

Cite This Article:

प्रा. अहिरे उ. उ. (2025). भाषांतर आणि इतर साहित्य प्रवाह . **In Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal**: Vol. XIV (Number VI, pp. 8–11).

ISSN-2278-5655

Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume-XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS

Original Research Article

भाषांतरातील आव्हाने

* प्रा. तुषार प्रकाश भोसले

* डॉ अरविंद ब. तेलंग वरीष्ठ, महाविद्यालय, निगडी, पुणे ४४.

प्रस्तावना:

सर्वसाधारणपणे, भाषांतर म्हणजे एका भाषेतील मजकुर दुसऱ्या भाषेत आणणे होय.परंतु,भाषांतर ही गोष्ट केवळ आदानप्रदानाची प्रक्रिया नाही,तर ती विविध देश आणि विविध भाषेतील मानवी समुहांना जोडणारा एक सांस्कृतीक अनुबंध आहे.एका भाषेतील विचार आणि भावना दुसऱ्या भाषेतील मानवसमुहापर्यंत पोहचवून त्यांच्या मनात विविध प्रकारच्या संवेदना निर्माण करणारी ती एक प्रगल्भ आणि व्यापक अशी, जीवन विषयक जाणीव आहे.जीवनातील विविध क्षेत्र आणि विविध ज्ञानशाखा यांचा केंद्रबिंदू मानव आहे.अशा परिस्थीतीत त्या त्या क्षेत्रातील ज्ञान,विचार भाषेच्या सीमा ओलांडून माणसांपर्यंत पोहचविण्याचे महत्वाचे काम भाषांतर करीत असते. आजचे युग हे विज्ञान,तंत्रज्ञान आणि जागतिकीकरणाचे आहे, स्पर्धेचे आहे.त्यासाठी जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांचा विकास करावयाचा झाल्यास भाषांतराची फार मोठी गरज निर्माण झाली आहे.परंतु मुळ भाषेतील आशय,भावना आणि शैली जशीच्या तशी दुसऱ्या भाषेत व्यक्त करणे अत्यंत अवघड झाले आहे.त्यामुळे भाषांतर करणाऱ्या भाषांतरकाराला विविध भाषिक कौशल्य,सांस्कृतीक जाण आणि विविध संदर्भाची जाण असणे अत्यंत आवश्यक आहे.भाषांतर म्हणजे केवळ शब्दांचे रुपांतर नसते तर मुळातील अर्थ व रस जसाच्या तसा उतरवुन हुबेहुब भाषांतर करणे ही एक कला आहे हे लक्षात घ्यावे लागते.परंतु भाषांतर करताना अनेक अडचणी व आव्हाने निर्माण होत असतात.त्याच आव्हानांचा उहापोह या प्रस्तुत निबंधात महत्वाचा आहे.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited.

भाषांतराचे प्रकार:

सर्वसाधारणपणे भाषांतराचे प्रामुख्याने दोन प्रकार लक्षात घ्यावे लागतात. १) मुलनिष्ठ भाषांतर आणि २) लक्ष्यनिष्ठ भाषांतर.

या प्रकारातील भाषांतर करताना भाषांतरकाराची प्रकृती वस्तुनिष्ठ असावी लागते.शिवाय भाषांतरकाराला अधिक सजग रहावे लागते.परंतु भाषांतर करताना त्याला अनेक आव्हांनांचा सामना करावा लागतो.

ती आव्हाने खालीलप्रमाणे आहेत.

१) **शब्दार्थातील भिन्नता:** प्रत्येक भाषेतील शब्दार्थांना त्यांच्या त्यांच्या संस्कृतीत फार महत्व असते, कारण त्यांच्या संस्कृतीतुन चालत आलेले ते शब्द

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

असतात.त्यातुन बऱ्याच गोष्टी सांगितलेल्या असतात.अशावेळी त्या शब्दांचे भाषांतर करीत असताना अचूक समानअर्थी शब्द दुसऱ्या भाषेत सापडत नाहीत.अशावेळी त्यातील सांस्कृतीक गाभा हरवतो.उदा. मराठीत cousin या इंग्रजी शब्दाचे आठ अर्थ होतात. चुलत,मामे,मावस,आते अशा सर्व प्रकारच्या भावा बहिणींना तो शब्द लागू होतो, किंवा "संसार " या मराठी शब्दाचा इंग्रजी पर्याय Family किंवा Married life असा होतो. या शिवाय मराठीत " बहीण " याचे संबोधन करताना ताई, अक्का असे शब्द आपण वापरतो. परंतु इंग्रजीत केवळ " Sister " याचा उपयोग केला जातो.(अर्थात, या सांस्कृतीक कारणांमुळेच दोन शब्दसंग्रहात फरक पडत असतो.)

तर, मराठीत आभाळातुन पडणारा बर्फ़ आणि आकाशातुन पडणारा बर्फ़ एकच वाटतो.परंतु, इंग्रजी भाषक मात्र ice आणि snow हे शब्द वेगवेगळ्या ठिकाणी वापरतात.त्यासाठी शब्दसंग्रह माहित असणे गरजेचे आहे.

२) **सांस्कृतिक संदर्भ:** भाषा ही एक संस्कृतीचा भाग आहे.त्यामुळे भाषांतर करीत असताना मुळ भाषेतील लोकसंस्कृती, विविध रुढी,परंपरा, धार्मिक श्रद्धा, सामाजिकता इत्यादी गोष्टींचा विचार करावा लागतो. उदा. भारतीय संस्कृतीतील " गुरु शिष्य परंपरा " याविषयी भाषांतर करावयाचे झाल्यास पाश्चात्य भाषेतील लोंकाना भाषांतर करणे फार कठिण जाते किंवा मराठी भाषेतील दलित कविता, ग्रामीण कविता त्याचप्रमाणे म्हणी, उखाणे यांचे भाषांतर करताना दुसऱ्या संस्कृतीला ते अडचणीचे ठरते. म्हणजेच, आईच्या पायावर माथा टेकविणे याचा अर्थ भारतीय संस्कृतीत आदर, नम्रता दाखविणे असा आहे.परंतु, पाश्चात्य भाषांमध्ये ती कृती सांस्कृतीक दृष्ट्या अपरिचित आहे. म्हणुन भाषांतरकाराला दोन्ही भाषेतील सांस्कृतीक जाण असणे फार गरजेचे आहे.

३) **लेखकाची शैली आणि भावनात्मकता:** प्रत्येक लेखक हा त्या त्या समाज घटकातून आल्यामुळे त्याच्यावर झालेल्या भाषेच्या संस्कारातून त्याची त्याची लेखनशैली बहरलेली असते.त्यातून त्याने त्याचे अनुभव विश्व मांडुन वाचकांशी विविध प्रकारचे भावनिक नाते निर्माण केलेले असते.अशा वेळी कवी किंवा लेखकाच्या शैलीतील भावनात्मक अभिव्यक्ती भाषांतर करताना तशीच राखणे भाषांतरकाराला आव्हानात्मक ठरते.कारण काव्यातुन येणारी भाषा , त्या भाषेला असणारे संदर्भ , लय, विविध प्रकारचे अलंकार , यमक या गोष्टी दुसऱ्या भाषेत करताना अडचणीचे ठरते.

उदा. दलित कवितांचे भाषांतर करताना तर ते फार मोठे आव्हान निर्माण झाल्याचे दिसते.

४. **तांत्रिक भाषांतर व समस्या:** कोणत्याही भाषेतील लेखन हे पूर्वसूरींनी निर्माण केलेल्या परंपरेशी निगडीत असते.त्यामुळे प्रत्येक भाषेची सांस्कृतीक अंगाने झालेली जडण घडण ही वेगवेगळी असते. त्याचप्रमाणे वैचारिक अंगानेही झालेली जडण घडण वेगवेगळी असते. म्हणून विज्ञान ,तंत्रज्ञान ,कायदा किंवा वैद्यकीय क्षेत्रातील भाषांतर करताना अचूकता महत्वाची असते. नाहीतर चुकीच्या भाषांतरामुळे गंभीर परिणामांना सामोरे जावे लागते . अशा वेळी त्या त्या क्षेत्रातील शब्दकोश , संदर्भसाहित्य आणि

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

तज्ञांचा सल्ला फार महत्वाचा ठरतो.

५ **.भाषिक संरचना:** भाषिक संरचनेचा विचार करताना त्यातून फरक जाणवत असतो .परंतू कोणत्याही भाषेतील विशेषनामे व स्थळनामे यांचे भाषांतर होत नसल्याने ते मुळा प्रमाणे ठेवावे लागते. परंतु , इंग्रजी आणि मराठी या भाषेची संरचना मात्र वेगवेगळी असते.

इंग्रजीत प्रथम कर्ता, मग क्रियापद आणि त्यानंतर कर्म या क्रमाने शब्द यावे लागतात . या क्रमात बदल झाला तर अर्थातही बदल होतो.तर मराठीत हाच क्रम कर्ता, कर्म, क्रियापद असा असतो.

क्रमही नेहमी सारखाच राहतो असे नाही . इंग्रजीत नामापूर्वी उपपदे वापरतात तशी मराठीत वापरत नाहीत. परंतू विशिष्ट व्यक्ती, वस्तू,घटना यांचा निर्देश करताना मात्र THE या उपपदाचे मराठीत भाषांतर करावे लागते.इंग्रजीत आदरार्थी अनेक वचन नाही. मराठीत आहे. त्यामुळे इंग्रजी वाक्याचे मराठीत भाषांतर करताना संदर्भ पहावे लगतात. इ. अनेक रचना विशेष सांगता येऊ शकतात. हे सुद्धा भाषांतरकर्त्यासाठी आव्हान ठरते.

उपाययोजना:

१) भाषांतरकर्त्याने दोन्ही भाषेतील सांस्कृतीक आणि भाषिक ज्ञान वाढविणे महत्वाचे आहे.

२) शब्दकोश,संदर्भग्रंथ आणि शब्दसंग्रह यांचा साठा निर्माण करावा.

३) त्या त्या भाषेतील शब्दांना असणाऱ्या अर्थछटा आणि शब्दांना प्राप्त झालेले त्या त्या प्रदेशांचे संदर्भ माहित करुन घ्यावेत.

४) मुळ मजकुराशी प्रामाणिकता जपावी. व मुळ लेखकाला जे अभिप्रेत आहे असे भाषांतर करण्यासाठी सखोल अभ्यास करावा.

५) संगणकीय साधनांचा वापर करून अचूकता वाढवावी.

निष्कर्ष: भाषांतर हे भाषेच्या प्रगत नैपुण्यापैकी एक महत्वाचे नैपुण्य आहे.त्याचप्रमाणे कला आणि विज्ञान यांचा तो एक सुरेख संगम आहे.भाषांतरांतील आव्हाने ही भाषेत असणारी विविधता, सांस्कृतीक भिन्नता, भावनिक गुंतागुंत यामुळे निर्माण होतात. त्यासाठी त्या भाषेचे व्याकरण, शब्दसंग्रह, वाक्प्रचार, सामाजिक संकेत, वाड्मयीन संकेत,भाषेतील वैचारीक पार्श्वभूमी या गोष्टीचे ज्ञान असल्यास ही आव्हाने कमी करता येतात.त्यामुळे भाषांतर हे केवळ भाषेचे राहत नाही तर वेगवेगळ्या संस्कृतींचा पुल बांधण्याचे ते माध्यम बनते.

संदर्भ ग्रंथ :

1) व्यावहारिक मराठी - डॉ.कल्याण काळे, डॉ.दत्तात्रय पुंडे

2) व्यावहारिक मराठी - डॉ.ल.रा. नसिराबादकर

३) भाषाशास्त्राचे तत्वज्ञान- डॉ. अ. र. देशमुख

४) भाषा, संस्कृती, अनुवाद - स. क. पाटील (मुंबई साहित्य प्रसारक मंडळ)

Cite This Article:

प्रा. भोसले तु. प्र. (2025). *भाषांतरातील आव्हाने*. **In Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal**: Vol. XIV (Number VI, pp. 12–14).

ISSN-2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

भाषांतरातील आव्हाने

* प्रा. निवृत्ती हनुमंता सोनवणे

* कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय सोनई. ता. नेवासा, जि.अहिल्यानगर ४१४००५

घोषवारा :

भाषांतर हे आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात अत्यंत महत्त्वाचे शस्त्र बनले आहे. भाषांतराच्या माध्यमातून विविध भाषिक व सांस्कृतिक समाजांमधील विचार, ज्ञान आणि साहित्याची देवाण-घेवाण सुलभ होते.भाषांतर करताना भाषिक, सांस्कृतिक, भावनिक आणि तांत्रिक अशा अनेक अडचणींचा सामना करावा लागतो. या शोधनिबंधात भाषांतराच्या अभ्यासाचे क्षेत्र, त्यातील प्रमुख आव्हाने आणि त्यांवर उपाययोजना यांचा सखोल आढावा घेतला आहे.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited.

प्रस्तावना :

भिन्नभाषांना आणि भिन्न भाषिकांना एकत्र जोडण्याचे म्हत्वाचे साधन म्हणजे भाषांतर होय. भिन्नभाषिक साहित्य आणि संस्कृतीची देवाणघेवाण करण्यासाठी भाषांतर हे महत्त्वाचे माध्यम ठरत आहे.बोलणे आणि लिहिणे या दोन प्रक्रियेत भाषा,ज्ञान आणि समाज संस्कृती याचे उपयोजन म्हत्वाचे ठरते.एका भाषेच्या आशयाला दुसऱ्या भाषेत आणणे यालाच आपण भाषांतर म्हणतो .

भाषा ही केवळ संवाद साधण्याचे साधन नसून, ती संस्कृती, विचारसरणी, परंपरा आणि अनुभव प्रकटीकरणाचे देखील साधन आहे. जगभरातील विविध भाषा एकमेकांशी जोडण्याचे काम भाषांतर करते. भाषांतर म्हणजे एका भाषेतील लिखित किंवा बोललेल्या मजकुराचा अर्थ,संदेश,भावना,शैली आणि संदर्भ राखून दुसऱ्या भाषेत रूपांतर करणे थोडक्यात, भाषांतर ही केवळ शब्दांचे भाषांतर नाही,तर मूळ संदेशाची अचूकता,शैली,भाव,सांस्कृतिक संदर्भ आणि भाषिक अर्थ कायम ठेवणे हे त्याचे मुख्य उद्दिष्ट असते. भाषांतरामुळे एका भाषेतील माहिती, साहित्य, विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि सांस्कृतिक मूल्ये दुसऱ्या भाषेत पोहोचतात.परंतु, भाषांतर ही फक्त शब्दांचे रूपांतर नसून,त्यामागे अनेक आव्हाने दडलेली असतात. भाषांतर करताना भाषिक,सांस्कृतिक,भावनिक आणि तांत्रिक पैलूंवर विचार करणे आवश्यक ठरते. शोधनिबंधात भाषांतराची संकल्पना,प्रकार,ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, साहित्य विकास, भाषाविकास, संस्कृतींचा संवाद, मराठी साहित्य आणि आव्हाने यांचा सविस्तर अभ्यास केला आहे.भाषांतरामुळे ज्ञानाचा प्रसार, साहित्याची समृद्धी, आणि संस्कृतींमधील संवाद साधणे शक्य होते. तसेच, भाषांतरामुळे स्थानिक

ISSN–2278-5655
Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal
Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025
OPEN ACCESS Original Research Article

साहित्य जागतिक स्तरावर पोहोचते व लेखक व वाचकांना नवे दृष्टिकोन प्राप्त होतो.

भाषांतरातील अभ्यास आणि आव्हाने :

भाषांतर हे फक्त शब्दांचे रूपांतर नाही, तर सांस्कृतिक, सामाजिक, भावनिक आणि तांत्रिक पैलूंना समजून घेणे होय. एका भाषेतील मजकूर दुसऱ्या भाषेत नेताना केवळ शब्द बदलून अर्थ दिला गेला तरीही मूळ संदेशाचा प्रभाव कमी होऊ शकतो.जागतिकीकरणाच्या युगात भाषांतराचे महत्त्व अधिक वाढले आहे. आज ज्ञान, साहित्य, तंत्रज्ञान आणि संस्कृतीचे आदानप्रदान हे भाषांतराशिवाय अपूर्ण राहते. त्यामुळे भाषांतर हा अभ्यासाचा एक स्वतंत्र आणि बहुआयामी विषय बनला आहे.भाषांतर करताना अनेक स्तरांवर आव्हाने निर्माण होतात. भाषिक आव्हाने म्हणजे शब्दार्थ, वाक्यरचना आणि व्याकरणातील फरक.सांस्कृतिक आव्हाने म्हणजे एका समाजातील परंपरा, प्रथा, आणि भावनात्मक संदर्भ दुसऱ्या भाषेत तंतोतंत उतरवणे. याशिवाय तांत्रिक भाषांतरात (उदा. वैद्यकीय, कायदेविषयक, संगणकीय) विशेष संज्ञा आणि तांत्रिक शब्दांचे अचूक भाषांतर करणे हेही कठीण असते. भाषांतरकाराला दोन्ही भाषा, बोली, संबंधित रूढी, परंपरा यांची उत्तम जाण नसल्यास भाषांतराचा विषय व्यवस्थितपणे समजून न घेतल्यास आशयाच्या आविष्कारात चुका होऊन त्रुट्या राहू शकतात.डिजिटल युगात मशीनट्रान्सलेशनच्या वापरामुळे भाषेची सूक्ष्मता आणि भावनिक स्तर गमावला जाण्याचा धोका असतो.कारण या पद्धतीत चुका होण्याच्या शक्यता अधिक प्रमाणत असतात.अभ्यास साधनाचे भाषांतर करताना प्रमुख उद्दिष्ट हे असते कीमूळ साहित्यातील अर्थ आणि उद्देश या सर्व बाबी कायम राहाव्यात. जर भाषांतर प्रक्रियेत अचूकता राखली गेली नाही, तर अभ्यासाचे निष्कर्ष दिशाभूल करणारे ठरू शकतात. उदाहरणार्थ- एखादा प्रश्न मूळ भाषेत संज्ञानात्मक किंवा भावनिक दृष्ट्या विशिष्ट अर्थ देत असेल, पण दुसऱ्या भाषेत तोच प्रश्न वेगळा किंवा असंबंधित अर्थ व्यक्त करू शकतो.

भाषांतरातील प्रमुख समस्या :

अभ्यास साहित्याचे भाषांतर करताना उद्भवणाऱ्या समस्यांचा थेट प्रभाव गुणवत्ता, उत्तरांची अचूकता आणि संशोधनाच्या निष्कर्षां वर होतो. या समस्यांना व्यापक दृष्टिकोनातून समजून घेणे महत्त्वाचे ठरते.

१. समानार्थकता :

भाषांतराचे मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे मूळ साधनातील अर्थ आणि उद्देश अचूकपणे लक्ष्यभाषेत टिकवणे.अनेकदा मूळ भाषेतील वाक्य थेट दुसऱ्या भाषेत अनुवादित करता येत नाही कारण त्या भाषेतील शब्दसंपदा किंवा सांस्कृतिक संदर्भ वेगळा असतो.समानार्थकता राखण्यासाठी संशोधकांना शब्दशः भाषांतराऐवजी अर्थावर भर देणे आवश्यक असते.एकाच भाषेत वापरत असलेल्या एकाच शब्दाचे अनेक अर्थ असू शकतात. म्हणून, जेव्हा एखाद्या विशिष्ट शब्दाचे (अनेक अर्थ असलेले) लक्ष्य भाषेत भाषांतर करता तेव्हा असा निष्कर्ष काढणे एक कठीण काम बनते.विशिष्ट प्रदेशांमध्ये बोलल्या जाणाऱ्या भाषांमध्ये वेगवेगळे वापर किंवा ध्वनी असलेले शब्द असू शकतात जे वेगळ्या पद्धतीने उच्चारले जाऊ शकतात.

२. सांस्कृतिक फरक :

भाषेसोबतच संस्कृती समजून घेणे महत्त्वाचे असते.

. काही वेळा शब्दशः भाषांतर केले तरी त्याचा मूळ अर्थ किंवा सांस्कृतिक संदर्भ गमावला जाऊ शकतो. त्यामुळे स्थानिक संस्कृतीनुसार भाषांतरात बदल करावे लागतात. एखाद्या देशातील शैक्षणिक पद्धती, कौटुंबिक रचना, आरोग्यविषयक धारणा इतर प्रदेशातील लोकांसाठी वेगळी असते.धार्मिक किंवा सामाजिक संवेदनशीलतेच्या बाबतीत प्रश्न सांस्कृतिक दृष्ट्या अयोग्य किंवा गैरसमज निर्माण करणारे होऊ शकतात.सांस्कृतिक फरक हे एक महत्त्वाचे आव्हान ठरते, कारण प्रत्येक समाजाची जीवनपद्धती, मूल्ये, सामाजिक नियम, आणि संकल्पना वेगळी असते. जर या फरकांचा योग्य विचार केला गेला नाही, तर प्रश्नांचा अर्थ किंवा प्रतिसादांचा स्वरूप चुकीचा होऊ शकतो.यासाठी, भाषांतर करताना सांस्कृतिक समायोजन आवश्यक आहे, म्हणजे मूळ अर्थ टिकवत तो प्रश्न त्या संस्कृतीसाठी योग्य वापरला पाहिजे.प्रत्येक देशाची स्वतःची संस्कृती आणि संदेश देण्याची पद्धत असते. भाषा, चिन्हे, लघुलेखन इत्यादींचा विचार करता. जेव्हा वेगवेगळ्या सांस्कृतिक पार्श्वभूमी संवाद साधतात तेव्हा या संदेशांना वेगळा अर्थ मिळू शकतो. अनुवादकांसाठी हे महत्त्वाचे आहे कारण जर त्यांचा योग्य अर्थ लावला जात नसेल तर त्यांचे काम प्रभावी ठरत नाही.

३. व्याकरण आणि वाक्यरचना :

प्रत्येक भाषेची स्वतःची व्याकरणिक रचना आणि वाक्यरचना असते. एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत भाषांतर करताना ही रचना जुळवणे आव्हानात्मक असते.भाषांतर करताना वाक्यरचना आणि व्याकरणाचे भिन्न स्वरूप ही मोठी अडचण ठरते.भाषांतर करताना केवळ शब्दांचे भाषांतर केले तरी पुरेसे नाही; वाक्यरचना, काळ ,लिंग, वचन, आणि क्रियापदाचा वापर लक्षात न घेतल्यास प्रश्नांचा अर्थ बदलू शकतो..वाक्यरचनेतील फरकामुळे मूळ अर्थ बदलू शकतो किंवा प्रश्न गोंधळ निर्माण करणारा होऊ शकतो.यासाठी, भाषांतर करताना व्याकरणिक समायोजन करणे आवश्यक आहे, जेणेकरून प्रश्न सहज समजला जाईल.

४. अनुवादकाचा अनुभव आणि कौशल्य :

एका भाषेतील मजकूर दुसऱ्या भाषेत आणताना भाषांतरकार दोन्ही भाषा, तसेच संबंधित साहित्य, संस्कृती यांच्याशी समरस झालेला असतो.भाषांतराचा विषय व्यवस्थितपणे समजून न घेतल्यास आशयाच्या आविष्कारात चुका होऊन त्रुट्या राहू शकतात.भाषांतर करावयाच्या विषयासंबंधीचे संदर्भ विश्लेषण लक्षात घेणे गरजेचे असते. भाषांतराचा वाचकवर्ग, त्याची बोली भाषा ही पार्श्वभूमी लक्षात घेऊन भाषांतर करावे लागते.नवनवीन पारिभाषिक शब्द, संज्ञा, संकल्पना लक्ष्य भाषेत वापरताना त्यांच्या अर्थच्छटांचा विचार करावा लागतो. शिवाय या गोष्टी वाचकाच्या माहितीतील असाव्या लागतात. दोन्ही भाषकांच्या संस्कृतीचे आकलन करून आशयाची मांडणी करावी लागते, असे आकलन नसल्यास चुका संभवतात. शास्त्रीय संकल्पना, विषयातील संज्ञा वापरताना शब्दकोश, परिभाषा कोश यांचा आधार घेतल्यास नेमकेपणा जपला जातो.अनुवादकासाठी एकापेक्षा जास्त भाषांमध्ये प्रवीण असणे ही किमान अपेक्षा आहे, परंतु एका चांगल्या अनुवादकाला स्पेलिंग, व्याकरण,

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

विरामचिन्हे आणि मूळ साहित्यातील शब्दशः आणि सूक्ष्म अर्थ ओळखण्याची क्षमता या बाबतीत जवळजवळ स्थानिक पातळीची असणे आवश्यक आहे. भाषांतरामध्ये काम करणाऱ्यांसाठी, मूळ साहित्यातील संदेश अनुवादित आवृत्तीत चित्रित केले आहेत याची खात्री करण्यासाठी बारकाव्यांचे हे आकलन आवश्यक असते.

भाषांतरातील उपाययोजना :

भाषांतर करताना भाषिक, सांस्कृतिक, भावनिक, सामाजिक तसेच तांत्रिक स्तरांवर अनेक समस्या निर्माण होतात. भाषेतील सूक्ष्म अर्थ, भावनिक छटा आणि स्थानिक म्हणी वा लोकोक्तींचे समकक्ष रूप दुसऱ्या भाषेत शोधणे हे अनेकदा कठीण होते. याशिवाय, तांत्रिक, वैज्ञानिक किंवा वैद्यकीय भाषांतर करताना संज्ञांची अचूकता राखणेही अत्यंत आवश्यक असते. अशा परिस्थितीत, भाषांतरात अचूकता आणि सुसंगती टिकवून ठेवण्यासाठी ठोस अशा उपाययोजना करणे गरजेचे आहे. भाषांतरातील आव्हाने टाळण्यासाठी भाषिक, तांत्रिक आणि सांस्कृतिक दृष्टिकोनातून अनेक उपाययोजना राबविणे आवश्यक आहे. भाषांतर ही केवळ भाषिक क्रिया नसून ती एक बौद्धिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक जबाबदारी आहे. यासाठी भाषांतरकाराने स्वतःला सतत अद्ययावत ठेवणे आणि विविध भाषिक-सांस्कृतिक बदलांचे निरीक्षण करणे गरजेचे ठरते . आजच्या माहिती आणि तंत्रज्ञानप्रधान युगात भाषांतराचे स्वरूप झपाट्याने बदलत आहे. संगणकीय भाषांतर, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, आणि ऑनलाइन साधनांच्या वाढत्या वापरामुळे भाषांतर प्रक्रिया अधिक वेगवान आणि सर्वव्यापी झाली आहे. मात्र या सोयींमुळे मानवी संवेदनशीलतेचा आणि सांस्कृतिक सूक्ष्मतेचा अभाव निर्माण होण्याचा धोका आहे. म्हणूनच, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करतानाही मानवी निरीक्षण, भावनिक समज आणि भाषिक सर्जनशीलता आवश्यक ठरते.भाषांतरातील उपाययोजनांचा उद्देश हा केवळ भाषिक अडथळे दूर करण्यापुरता नसून, दोन संस्कृतींमधील समन्वय आणि परस्पर समज वाढविणे हा आहे. योग्य उपाययोजनांमुळे भाषांतर अधिक प्रभावी, सुस्पष्ट आणि विश्वासार्ह ठरते. त्यामुळे अनुवादकाने भाषेचा सखोल अभ्यास, सांस्कृतिक समज, विषयाचे ज्ञान आणि तांत्रिक कौशल्य या सर्वांचा समन्वय साधणे आवश्यक आहे. अशा व्यापक आणि संतुलित दृष्टिकोनातून भाषांतराची गुणवत्ता वाढते आणि भाषांतर हे खऱ्या अर्थाने "जगांना जोडणारे माध्यम" बनते.यासाठी पुढीलप्रमाणे काही उपयायोजना अंमलात आणता येतील –

१. भाषिक कौशल्य आणि पारंगतता वाढविणे :

भाषिक कौशल्ये आणि पारंगतता वाढवण्यासाठी, ऐकणे, बोलणे, वाचणे आणि लिहिणे या चारही कौशल्यांवर लक्ष केंद्रित करणे महत्त्वाचे आहे. यासाठी नियमित वाचन, संवाद साधणे, शब्दसंग्रह वाढवणे आणि व्याकरणाचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. या कौशल्यांच्या नियमित सरावाने तुम्ही भाषा अधिक प्रभावीपणे वापरू शकता. भाषांतरकाराने मूळ आणि लक्ष्य दोन्ही भाषांमध्ये उत्कृष्ट प्रभुत्व मिळवणे अत्यावश्यक आहे. प्रत्येक भाषेची शब्दसंपदा, व्याकरण, म्हणी, लघुरूपे, वाक्प्रचार, आणि बोलीभाषा यांचे सखोल ज्ञान असले पाहिजे.

२. सांस्कृतिक समायोजन आणि सापेक्षता :-

सांस्कृतिक समायोजन म्हणजे व्यक्ती नवीन संस्कृतीशी

ISSN-2278-5655

Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

जुळवून घेते, तर सांस्कृतिक सापेक्षतावाद म्हणजे प्रत्येक संस्कृतीला तिच्या स्वतःच्या संदर्भात समजून घेणे आणि तिच्या मूल्यांचे मूल्यांकन करणे होय. समायोजनामध्ये वैयक्तिक व्यक्तिमत्व, परस्पर कौशल्ये आणि अनुभवांचा प्रभाव पडतो, तर सापेक्षतावाद मूल्यांची सार्वत्रिक व्याख्या नाकारतो. भाषा ही संस्कृतीची प्रतिमा असते. त्यामुळे भाषांतर करताना केवळ शब्द नव्हे, तर त्या मागील संस्कृती, प्रथा, सामाजिक मूल्ये आणि भावनिक संदर्भ यांची जाणीव ठेवणे गरजेचे आहे. एखादा शब्द किंवा वाक्य एका भाषेत निरुपद्रवी असला तरी दुसऱ्या भाषेत तो आक्षेपार्ह किंवा अयोग्य ठरू शकतो. म्हणूनच भाषांतरकाराने लक्ष्य संस्कृतीनुसार योग्य रूपांतरण करणे आवश्यक आहे.

३. तांत्रिक साधनांचा प्रभावी वापर :-

आजच्या माहिती आणि डिजिटल युगात भाषांतर क्षेत्रात तांत्रिक साधनांचा वापर हा एक क्रांतिकारी टप्पा ठरला आहे. आधुनिक संगणकीय साधने, कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि मशीन ट्रान्सलेशन या माध्यमांतून भाषांतर प्रक्रियेला वेग, अचूकता आणि सुसंगती प्राप्त झाली आहे. पूर्वी भाषांतर ही पूर्णतः मानवी परिश्रमांवर आधारित प्रक्रिया होती, परंतु आता संगणकीय साहाय्यक साधनांनी अनुवादकाचे काम अधिक कार्यक्षम बनवले आहे. आधुनिक भाषांतर प्रक्रियेत संगणकीय साधने आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता महत्त्वाची भूमिका बजावतात. यांच्या वापरामुळे भाषांतरात सुसंगती आणि अचूकता टिकवली जाते.तथापि, या साधनांवर पूर्ण अवलंबून राहिल्यास भाषेतील भावनिक आणि सांस्कृतिक अर्थ हरवू शकतो.

४. विषयज्ञान व संशोधन :

भाषांतराच्या गुणवत्तेवर सर्वाधिक परिणाम करणारा घटक म्हणजे भाषांतरकाराचे विषय ज्ञान आणि संशोधनाची सवय. एखाद्या मजकुराचे प्रभावी भाषांतर करण्यासाठी केवळ भाषेचे ज्ञान पुरेसे नसते, तर त्या मजकुराच्या विषयाशी संबंधित सखोल माहिती, पार्श्वभूमी आणि संदर्भ समजणे अत्यावश्यक असते. भाषांतर हे केवळ शब्दांचे रूपांतर नसून, त्या विषयाच्या आशयाचा आणि उद्देशाचा तंतोतंत अर्थ दुसऱ्या भाषेत पोहोचविण्याची प्रक्रिया आहे. म्हणूनच अनुवादक हा केवळ भाषातज्ञ नसून एक प्रकारचा “संशोधक” असावा लागतो. संशोधनात्मक दृष्टिकोन हे भाषांतराच्या प्रक्रियेत महत्त्वाचे स्थान मिळवते. भाषांतर करण्यापूर्वी मूळ मजकुराचा हेतू, लेखकाचा दृष्टिकोन, लक्षित वाचकवर्ग आणि सांस्कृतिक संदर्भ यांचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे. योग्य संदर्भ मिळविण्यासाठी ग्रंथालये,शैक्षणिक लेख, ऑनलाइन डेटाबेस, तसेच अधिकृत शब्दकोशांचा वापर केला पाहिजे. आज अनेक डिजिटल साधने आणि डेटाबेस अनुवादकांना संशोधनासाठी उपलब्ध आहेत. या माध्यमातून अचूक माहिती आणि संज्ञांचे प्रमाणित रूप मिळवणे शक्य होते.

समारोप :

भाषांतर हे आजच्या जागतिक युगातील संवाद, ज्ञानविनिमय आणि संस्कृतींच्या आदानप्रदानाचे एक प्रभावी माध्यम आहे. एका भाषेतील विचार, मूल्ये आणि संस्कृती दुसऱ्या भाषेत पोहोचवताना भाषांतरकाराला केवळ शब्दांच्या पलीकडचे आकलन आवश्यक असते. भाषांतर ही एक

सर्जनशील,जबाबदार आणि बहुआयामी प्रक्रिया आहे. भाषिक अचूकतेबरोबरच भावनिक सूक्ष्मता,सांस्कृतिक समज, आणि तांत्रिक कौशल्य या सर्व घटकांचा योग्य समन्वय साधल्यास भाषांतराची गुणवत्ता अधिक परिणामकारक बनते. आधुनिक काळात तंत्रज्ञान, कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि डिजिटल साधनांच्या सहाय्याने भाषांतर अधिक वेगवान आणि सुसंगत झाले आहे; मात्र त्याचवेळी मानवी संवेदनशीलतेचा आणि सांस्कृतिक संदर्भांचा विचार न झाल्यास भाषांतराचा आत्मा हरवू शकतो. म्हणूनच मानवी निरीक्षण आणि भाषिक सर्जनशीलतेचा समन्वय राखणे अत्यावश्यक ठरते.

निष्कर्ष :

भाषांतरातील आव्हाने ही भाषिक, सांस्कृतिक, सामाजिक आणि तांत्रिक पातळीवर विविध स्वरूपाची असतात. योग्य उपाययोजना राबवून या आव्हानांवर मात करता येते. भाषांतरकाराने दोन्ही भाषांवरील प्रभुत्व, सांस्कृतिक संवेदनशीलता, विषयाचे सखोल ज्ञान आणि संशोधनाची सवय जोपासली पाहिजे. संगणकीय साधनांचा आणि कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा वापर करतानाही मानवी समज आणि भावनिक जाण कायम ठेवणे आवश्यक आहे. भाषांतर ही केवळ भाषिक क्रिया नसून दोन संस्कृतींना जोडणारा एक सेतु आहे. अशा समन्वयातून केवळ ज्ञानाचा प्रसार होत नाही, तर मानवतेच्या भावनिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक नात्यांची समृद्धीही होते. परिणामी, भाषांतर हे "जगाला जोडणारे आणि समजूत घडविणारे माध्यम" म्हणून सिद्ध होते.

या अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की भाषांतर ही एक सर्वसमावेशक, बहुआयामी आणि सतत विकसित होणारी प्रक्रिया आहे. भाषांतरातील आव्हाने ही केवळ भाषेपुरती मर्यादित नसून ती सामाजिक, सांस्कृतिक आणि तांत्रिक संदर्भातही विस्तारलेली आहेत.

१. भाषिक पातळीवर - शब्दार्थ, वाक्यरचना, व्याकरण आणि शैली या बाबतीत फरक असल्यामुळे भाषांतरात अडचणी येतात.

२. सांस्कृतिक पातळीवर - प्रत्येक समाजाची परंपरा, जीवनशैली, श्रद्धा आणि मूल्ये वेगळी असल्यामुळे मूळ अर्थ सांस्कृतिक संदर्भासह जतन करणे आवश्यक ठरते.

३. भावनिक पातळीवर - मूळ मजकुरातील संवेदनशीलता आणि भावार्थ अचूकरीत्या व्यक्त करणे हे एक मोठे आव्हान आहे.

४. तांत्रिक पातळीवर - विशेष संज्ञा, व्यावसायिक शब्दसंग्रह आणि संकल्पनांचे अचूक भाषांतर करताना विशेष काळजी घेणे आवश्यक आहे.

भाषांतराच्या गुणवत्तेसाठी खालील घटक अत्यावश्यक ठरतात.

१. दोन्ही भाषांवरील प्रभुत्व

२. सांस्कृतिक समायोजनाची जाणीव

३. विषयज्ञान आणि संशोधनाची सवय

४. तांत्रिक साधनांचा विवेकी वापर

याशिवाय,भाषांतरकाराने स्वतःला सतत अद्ययावत ठेवून नव्या भाषिक प्रवाह, सामाजिक बदल आणि तांत्रिक साधनांचा उपयोग शिकणे आवश्यक आहे. अंततः, भाषांतर ही दोन भाषांतील नव्हे तर दोन संस्कृतींतील संवाद प्रक्रिया आहे. ती विचार आणि भावनांच्या देवाणघेवाणीचे माध्यम आहे. योग्य भाषांतरामुळे स्थानिक साहित्य जागतिक स्तरावर

ISSN–2278-5655

Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

पोहोचते, विविध संस्कृतींमध्ये परस्पर आदर आणि समज निर्माण होते आणि मानवतेच्या भावनिक व बौद्धिक बंधांना नवे आयाम प्राप्त होतात. त्यामुळे भाषांतर हे केवळ शैक्षणिक क्रिया नसून मानवतेच्या एकात्मतेचे प्रतीक ठरते.

संदर्भ :

१) *भाषांतर स्वरूप आवश्यकता आणि मर्यादा – डॉ. युवराज देवाळे (शिवम संशोधन पत्रिका)*

२) *भाषांतर संकल्पना : समस्या व उपाय – डॉ.शैलजा शिंदे (शिवम संशोधन पत्रिका)*

३) *भाषांतर आणि भाषा - विलास सारंग*

४) *इंटरनेट*

Cite This Article:

प्रा. सोनवणे नि. ह. (2025). *भाषांतरातील आव्हाने.* **In Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal**: Vol. XIV (Number VI, pp. 15–21).

ISSN-2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

भाषांतर आणि मध्ययुगीन मराठी साहित्य

*** प्रा. उज्वला उत्तम अहिरे**

** सहा. प्राध्यापक, महात्मा गांधी विद्यामंदिर संचलित, महाराजा सयाजीराव गायकवाड महाविद्यालय स्वायत्त, मालेगाव कॅम्प मालेगाव (जिल्हा -नाशिक)*

संदर्भ :

- *साहित्य दर्शन*
- *दिलीप भीमराव गायकवाड,*
- *पाठ्यपुस्तके*
- *संत साहित्य*

***बीज शब्द** -साहित्य,समाज,भाषांतर , मध्ययुगीन मराठी, संत साहित्य,भाषा, अर्थ*

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited.

प्रस्तावना :

माणूस आणि साहित्य यांचा संबंध अतुट आहे. मानवी जीवन समाजाशी निगडीत आहे.. मानवी जीवन सुंदर आनंदी बनवण्यासाठी सर्वात महत्वाचे म्हणजे त्याला मिळालेली बोलण्याची देणगी.भाषा हा मानवी जीवनाचा अविभाज्य घटक असून पाया आहे.आपण पाहतो की, दोन व्यक्तींमध्ये संवाद साधला जातो.तेव्हा त्यांची भाषा समान असते गरजेचे आहे. असे असल्यास त्यांना एकमेकांचे बोलणे समजेल. जेव्हा बोलणारे दोन व्यक्तींमध्ये भाषा समान नसेल तर संवाद साधणे अशक्य होते. आपले बोलणे पूर्ण बरोबर दुसऱ्या व्यक्तीस समजावू नाही शकत.किंवा दुसऱ्याचे बोलणे आपणास समजत नाही . अशावेळी भाषांतर हे भाषिक साधन महत्त्वाचे आणि अनिवार्य आहे.भाषांतर आणि मध्ययुगीन मराठी साहित्य याबाबत आपणास विचार करावयाचा आहे. जगातील, देशातील, राज्यातील, जिल्ह्यातील, तालुक्यातील, गावा -गावातील,गल्लीतील किंवा अगदी घरातील देखील दोन व्यक्तींची भाषा ही भिन्न असते.अशा वेळी संवाद साधण्याची भाषांतर मदत करते.

जगातील,देशातील प्रत्येकाचे सामाजिक, सांस्कृतिक जीवन वेगवेगळे आहे.त्यांची ऐतिहासिक, भौगोलिक, आर्थिक राजकीय सामाजिक सांस्कृतिक, शैक्षणिक परिस्थिती नुसार मनुष्य आपले जीवन आनंदी जगत असतो त्या ठिकाणच्या साहित्यात तेथील लोकजीवनाचे प्रतिबिंब पडलेले होते.उदा.आपण आपले राज्य विचार करता ग्रामीण साहित्य,

दलित साहित्य, स्त्री साहित्य,संत साहित्य, लोकसाहित्य असे विविध साहित्य प्रवाह . तसेच साहित्यातील आपले जीवन साहित्याव्यतिरिक्त रोज आपण जे जीवन जगतो त्यामध्ये आपली सभोवताली असलेली पार्श्वभूमीची सावली असते.

माणूस एकमेकांशी संवाद काही कामानिमित्त साधतो.तसेच जिज्ञासा म्हणून देखील संवाद होतो.माणसाला परस्परांचे जीवन , संस्कृती,, परंपरा, ज्ञान ,विज्ञान , साहित्य जाणून घ्यायचे असते.परंतु भाषेच्या अडसरामुळे सर्वांना ते शक्य होत नाही.उदादुसर्या राज्यातील लोकांना मराठी भाषा समजणार नाही..मराठी भाषिकांस दुसर्या राज्यातील भाषा समजणार नाही.किंवा निरक्षर व्यक्तीस इतर भाषा जागतिक भाषा इंग्रजी समजत नाही.अशा प्रसंगी भाषांतर महत्त्वाचे आहे.साहित्याबाबत देखील असेच आहे. साहित्य भाषांतर हे होत राहते. साहित्य,विज्ञान, तंत्रज्ञान यासर्व क्षेत्रात ज्ञान माहिती देण्यात देवाणघेवाण सुलभ होते.

मध्ययुगीन मराठी साहित्य आणि भाषांतर यांचे नाते खूप जवळचे आहे. त्या काळातील जीवन पाहता सामान्य जनता ही ज्ञान , तत्वज्ञान यांपासून खूप दूर होती. यांचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे धार्मिक ग्रंथ, संबंधित व इतर सर्व साहित्य हे संस्कृत या भाषेतून असायचे. ती भाषा सर्व सामान्य माणसाला समजत नसे.ती लोकभाषा नव्हती ति अभ्यासकण्याचा अधिकार काही विशिष्ट वर्गाचा होता.आणि म्हणून लोकांना, ज्ञान , तत्वज्ञान मिळावे यादृष्टीने खूप प्रयत्न केले गेले. यामध्ये मराठीतील आद्य कवी मुकुंदराज यांचा विवेकसिंधु या. ग्रंथाने भरीव कामगिरी केली. त्यांच्या या ग्रंथासाठी त्यांनी शंकराचार्य यांच्या साहित्य आधार घेतला असल्याचे सांगितले.विवेकसिंधूमध्ये उपनिषद भाग मांडला गेला. ते तत्वज्ञान लोकांना समजावे. हा एक उद्देश मुकुंदराज यांनी समोर ठेवून ते आपल्या मराठी भाषेत सामान्य माणसाला उपलब्ध करून दिले .ही त्या काळातील खूप महत्त्वाची गरज होती. विवेकसिंधूमध्ये साधी सोपी मराठी भाषा वापरली गेली.येथे आपणास संस्कृत भाषेतील साहित्य, ज्ञान मराठीत आणणे हे भाषांतराचीच देणगी आहे.

आपणास येथे मध्ययुगीन मराठी साहित्य विचार करता असे जाणवते की, महानुभाव पंथाचे कार्य महत्वपूर्ण आहे.त्यांनी आपला पंथ प्रसार आणि सामान्य लोकांना लोक भाषेतून तत्वज्ञान सांगणे हे उद्दीष्ट ठेवून साहित्य लिखाण झाले.पंथाची चरित्र, आख्यायिका दर्शन घडवणे ,प्रसार करणे हे देखील ध्येय होते.त्या काळी वाङ्.मयाची भाषा संस्कृत होती परंतु लोकसभा माध्यमातून या पंथीयांनी श्रद्धेने, निष्ठेने आणि लोकांना जसमजावे म्हणून मराठीतून रचना केली. हे लेखन चरित्रात्मक, टीकात्मक, आख्यानपर काव्य असे विविध साहित्य प्रकार ग्रंथकारांनी लेखनासाठी वापरले.चरित्र लिहिताना सत्य काय ते बघून लिहिणे याकडे लक्ष दिले जात. महानुभाव या पंथाचे संस्थापक चक्रधर स्वामी हे गुजरातमधील होते. त्यांचे मुळ नाव हरपाळदेव होते.ते रामाचे दर्शन घेण्यासाठी रामटेक राजा निघाले . परंतु ते ऋद्धिपूरला आल्यानंतर श्रीगोविंदप्रभूंशी त्यांची भेट झाली.दीक्षा देऊन त्यांना चक्रधर हे नाव दिले.नंतर चक्रधर स्वामी हे पैठण दत्तगुरु दर्शन घेऊन त्यांनी महानुभाव पंथ स्थापन केला.चक्रधर स्वामी यांचे जीवन प्रसंग शिष्य म्हाइंभटांनी लीळाचरित्र मध्ये कथा प्रकारात लिहिले.लीळाचरित्र हा मराठी भाषेतील पहिला गद्य ग्रंथ आहे. सूत्रपाठ मध्ये केसोबास ने सूत्रपाठ हा ग्रंथ लिहिला ज्यामध्ये चक्रधर स्वामी यांची उपदेशपर वाक्ये

ISSN–2278-5655
AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal
Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025
OPEN ACCESS Original Research Article

असून या ग्रंथास खूप महत्त्व आहे. म्हाइंभटांनी लीळाचरित्र लिहिले. या ग्रंथास मराठी भाषेत खूप महत्त्व आहे.महींद्रभट असे त्यांचे नाव होते.ते गर्विष्ठ होते परंतु गोविंद प्रभु यांचे दर्शन झाले आणि त्यांचा गर्व नाहिसा झाला.ते श्रीमंत होते परंतु नंतर ऋद्धिपूरला आल्यानंतर भिक्षान्न , गुरुसेवा सुरू केली.त्यांच्या लीळाचरित्रात आठवणीतून चरित्र लिखाण पद्धती मराठी भाषेत प्रथमच आली.या ग्रंथाचे महत्व म्हणजे हा मराठीतील आद्य चरित्र ग्रंथ , तसेच तो व्यावहारिक बोलीत लिहिला . संस्कृत ज्ञान मराठीत भाषांतर झाले.तत्कालीन समाज दर्शन घडवणारा हा ग्रंथ आहे..समाज चालीरिती,रुढी, रितीरिवाज पेहराव,खाणे-पिणे व्रतवैकल्ये,सण , समारंभ, बाजारहाट इ.सर्व माहिती आपणास मिळते.तत्कालीन महाराष्ट्र राज्य, राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक एक अंदाज आपल्याला या ग्रंथात येतो.

महदंबा म्हणजे महदाईसा ही चक्रधर स्वामींची शिष्या.नागदूवाचार्यांची चुलत बहीण.तिने धवळे मातृकी आणि रुक्मिणी स्वयंवर ची रचना केली.महदाईसा ही चक्रधर स्वामी यांना सतत चर्चा करून प्रश्न विचारुन अनेक प्रकारची माहिती मिळवत.तिच्या लिखाणातून स्त्रियांच्या दागिना उल्लेख आहे.स्त्रियांना समजेल अशा सोप्या भाषेत रचना केली.रुक्मिणी स्वयंवर हे अगदी सुंदर पद्धतीने तिने मांडले .धवळे,मातृकी (रुक्मिणी स्वयंवर)ही मराठीतील पहिली कथा काव्य होत. केसोबास यांनी चक्रधर स्वामींचेसुत्रपाठ आपल्या दृष्टांत पाठात आपल्या पद्धतीने मांडले.हा ग्रंथ 114 दृष्टांतसंपादित आहे .जे चक्रधर स्वामी यांनी दिले. जे लोक जीवनातून निवडत.दृष्टांतपाठात चक्रधर स्वामीनी मांडलेले तत्वज्ञान आले आहे.केसोबासांनी चक्रधरोक्त सूत्रे व दृष्टांत निवडले.व त्या दृष्टांतातून तत्वे केसोबासांनी सूचित करुन त्याचे द्राष्टांतिक केले.त्यांनी लिळाचरित्र हे संस्कृत मध्ये भाषांतर केले.त्याचे नाव रत्नमाला स्तोत्र.

सातीग्रंथ म्हणून एक पारिभाषिक संज्ञा महानुभाव वाङ्.मयात रुढ आहे.

1. रुक्मिणीस्वयंवर-नरेंद्र
2. शिशुपालवध-भास्करभट्ट बोरीकर
3. उद्धवगीता किंवा एकादशस्कंध- भास्करभट्ट बोरीकर
4. वछाहरण-दामोदर पंडित
5. ज्ञानप्रबोव-पंडित विश्वनाथ
6. सह्याद्रीवर्णन-खळो्वयास
7. श्रीऋद्धिपूरवर्णन -नारायण पंडित

अशा प्रकारे मध्ययुगीन मराठी साहित्य हे संस्कृत भाषेचे भाषांतर तसेच मराठीतून लिखाण झाले.याचा तत्कालीन समाजास ज्ञान , तत्वज्ञानाची ओळख झाली.

मध्ययुगीन मराठी साहित्य चा विचार करता अवघा महाराष्ट्र नाही तर संपूर्ण जगाला पवित्र ग्रंथ, ग्रंथराज माऊलींची ' ज्ञानेश्वरी ' महत्वाची आहे. माऊलींनी वारकरी संप्रदायाची स्थापना केली. संत बहिणाबाईंच्या अभंगांत आपण पाहिले की,

संतकृपा झाली
संत बहिणाबाई
संतकृपा झाली,इमारत फळा आली
ज्ञानदेवे रचिला पाया उभारिले देवालया
नामा त्याचा किंकर
तेणें रचिले ते आवार

ISSN–2278-5655
AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal
Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025
OPEN ACCESS Original Research Article

जनार्दन एकनाथ,

खांब दिधला भागवत

तुका झालासे कळस

भजन करा सावकाश

बहिणी म्हणे फडकती ध्वजा

निरुपमा केलें बोजा

वरील अभंगातून संत ज्ञानेश्वर माऊली यांनी वारकरी संप्रदायाची स्थापना केली संत नामदेव यांनी पंथाचा प्रसार केला.संत एकनाथ महाराज स्वामी जनार्दन यांच्या मार्गदर्शनाखाली यांनी भागवत पंथाशी वारकरी संप्रदाय जोडून एक भक्कम पाया दिला.संत तुकाराम महाराज यांनी पंथाचा प्रसार करत भक्तीमार्ग लोकांना दिला.आणि बहिणाबाई यांनी या देवालयाच्या ध्वजा असून पंथ सर्व दूर पोहोचण्यासाठी कार्य केले.

अशा प्रकारे मध्ययुगीन मराठी वाड्मयाचा विचार करता महाराष्ट्राचे आराध्य दैवत पांडुरंगाच्या चरणी नामस्मरण भक्ती असणारे संत साहित्य हे खूप महत्त्वाचे आहे. जनसामान्यांना ज्ञान, तत्वज्ञान सांगण्याचा या संतांनी प्रयत्न केला. त्याकाळची वाड्.मय भाषा संस्कृत चे लोकभाषेत भाषांतर करून जनसामान्यांना ज्ञान साठा उपलब्ध करून दिला.

Cite This Article:

प्रा. अहिरे उ. उ. (2025). *भाषांतर आणि मध्ययुगीन मराठी साहित्य.* **In Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal**: Vol. XIV (Number VI, pp. 22–25).

ISSN-2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume-XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

भाषांतरातील आव्हाने

* प्रा. प्रदिप प्रकाश कदम

* श्रीराम कुसुमताई सदाशिव वंजारे महाविद्यालय, लांजा, झापडे-कांटे रोड,-४१६७०१

प्रस्तावना :

भाषांतर ही एक कला आहे. कोणत्याही देशातील भाषेमध्ये असणाऱ्या साहित्याला अधिक समृद्ध करण्यासाठी विचारवंत ज्या साधनांचा मुक्तहस्ते उपयोग करून घेतात, ते साधन म्हणजे भाषांतर असते. ब्रिटिशांमुळे मुद्रण कला भारतात आली यामुळे भाषांतराला एक प्रभावी माध्यम म्हणून विशेष चालना मिळाली. संस्कृत व इंग्रजी साहित्यातील गद्य व पद्य स्वरूपातील चांगले लेखन भाषांतर रूपांतराद्वारे मराठीत आणण्याची प्रेरणा विद्वानांना मिळाली. मराठी भाषेत सुरुवातीला विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, वि.का राजवाडे, बा.सी. मर्ढेकर व दत्तो वामन पोतदार यांनी भाषांतराच्या संदर्भात विविध मते मांडलेले आहेत. भाषांतरामुळे आपली भाषा समृद्ध होण्यास मदत होते. मात्र भाषांतर करताना काही अडचणी येतात. या अडचणी दूर केल्याशिवाय उत्तम भाषांतर होऊ शकणार नाही. कोणत्याही भाषेतून साहित्य भाषांतर करताना मग ती इंग्रजी असो, हिंदी असो किंवा परदेशातील भाषा असते. त्यात जसेच्या तसे साहित्य उतरवणे महत्त्वाचे असते. त्यामुळे भाषांतरात येणाऱ्या अडचणी दूर करणे गरजेचे आहे. या नेमक्या कोणत्या अडचणी किंवा आव्हाने आहेत. ते आपण अभ्यासणार आहोत.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited.

एका भाषेतील साहित्य दुसऱ्या भाषेत उतरवणे म्हणजे भाषांतर होय. मुळात Translation ही संकल्पना लॅटिन वाङ्मयात आहे. Trans व Lation या दोन शब्दातून ही संकल्पना तयार होते. Trans म्हणजे पलीकडे अथवा पार आणि lation म्हणजे नेणे अथवा नेण्याची क्रिया करणे म्हणजेच या संकल्पनेत स्थलांतर अभिप्रेत आहे. एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी नेणे अथवा पार करणे म्हणजेच स्थलांतर करणे हा अर्थ यात अभिव्यक्त होतो. स्थलांतराकडून ही संकल्पना भाषेकडे वळली. एका भाषेतील आशय दुसऱ्या भाषेत आणणे ही कल्पना अर्थ परिवर्तनाने रोड झाली कालांतराने अर्थ परिवर्तनातून अर्थ विस्तार झाला व ट्रान्सलेशन म्हणजे भाषांतर हा शब्द मराठीत अर्थ विस्तारातून आला. ट्रान्सलेशन म्हणजे एका भाषेतील साहित्य दुसऱ्या भाषेत उतरविणे हा अर्थ सर्वत्र मान्य केला गेला. सी. रेबीन यांच्या मते भाषांतर ही एक अशी प्रक्रिया आहे की, 'एखाद्या लिखित किंवा मौखिक वचनाला एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत नेत असताना मूळ भाषेतील अर्थ जशाच्या तसा उतरविणे' असे म्हटले आहे. भाषांतरही

ISSN–2278-5655

Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

संकल्पना पाश्चात्य देशात लॅटिन भाषेतून इंग्रजीत व इतर युरोपियन भाषेत आली आणि भारतात ही संस्कृत मधून मराठीत आली.

मराठी भाषेतील साहित्य व इतर भाषेतील साहित्य मराठीत कमी प्रमाणात भाषांतरीत झालेल्या आढळते. प्रशासन न्यायव्यवस्था, उद्योग, व्यापार ही सर्व क्षेत्रे इंग्रजी सारख्या समृद्ध ज्ञान भाषेने आपलीशी केली आहेत. त्यामुळे अन्य भाषिकांना समजण्यासाठी भाषांतराशिवाय तरणोपाय नाही. मात्र भाषांतर ही एक कला असल्याने भाषांतर करायला खूप परिश्रम घ्यावे लागतात. भाषांतरकाराला कमीत कमी दोन भाषा याव्या लागतात. भाषांतर संस्कृतीमुळे भाषेच्या समृद्धीचा अनुभव मिळतो. भाषांतर करताना दोन्ही भाषांच्या सर्वसामान्य आकलनात शब्दांचे योग्य अर्थ त्यातून व्यक्त होणारा विचार परिच्छेदातील मध्यवर्ती कल्पना, समानार्थी, विरुद्धार्थी शब्द, वाक्यप्रचार, म्हणी, वाक्यरचना व व्याकरण याकडे लक्ष दिले पाहिजे. तर हे भाषांतर अधिक चांगले होऊ शकते. भाषांतर करणे हे एखाद्या व्यक्तीने पोशाख बदलणे इतके सोपे नाही. त्या भाषेची सहज सुंदर विचार, अभिव्यक्ती, शैली लक्षात घेता आली पाहिजे.

भाषांतर प्रक्रियेत भाषिक आव्हाने आणि सांस्कृतिक आव्हाने यांना सामोरे जावे लागते. भाषांतर करत असताना मूळ भाषेतील कलाकृती आणि ज्या भाषेत भाषांतर करणार आहोत. ती कलाकृती सारखीच असणे महत्त्वाचे आहे. भाषांतर करताना सर्वात मोठे आव्हान म्हणजे भाषिक रचनेतील भेद यामध्ये दोन भाषांमध्ये व्याकरण, वाक्यरचना व क्रियापद रचना यातील मूलभूत फरक लक्षात घेणे गरजेचे असते.

भाषांतर करताना मूळ कलाकृतीमधील शब्दाला प्रतिशब्द अनेक सापडतात. पण त्या प्रतिशब्दांपैकी अधिक अर्थपूर्ण व भावपूर्ण असा उचित शब्द निवडणे आवश्यक असते. प्रत्येक भाषेची स्वतःची शब्दसंपत्ती आणि संकल्पनांची व्याप्ती असते. एकाच गोष्टीसाठी एका भाषेत अनेक शब्द असतात. मात्र दुसऱ्या भाषेत मर्यादित शब्द असतात. अशावेळी भाषांतर करताना अत्यंत योग्य आणि पर्यायी शब्द शोधावा लागतो. मूळ कलाकृतीच्या लेखकाची त्या शब्दामागची संकल्पना संदर्भानुसार व्यक्त करणारी शब्दरचना भाषांतर करताना सूचने आवश्यक असते. काव्याची भाषांतर करताना ही उचित शब्दांची निवड फारच अवघड होऊन बसते. त्यामुळे एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत भाषांतर करताना शब्दसंग्रहासारखे एक मोठे आव्हान भाषांतरकारासमोर उभे राहते. उदा. इंग्रजीतील Wi-Fi या शब्दाला मराठीत पर्यायी शब्द उपलब्ध नाही त्यामुळे हा शब्द जसाच्या तसा मराठीत घेतलेला आहे.

विनोदाचे भाषांतर करणे खूप कठीण जाते हे भाषांतरातील महत्त्वाचे आव्हान आहे कारण प्रसंगनिष्ठ विनोद व स्वभावानिष्ठ विनोद यांचे भाषा ंतर एक वेळ होऊ शकते पण शब्दनिष्ठ विनोद विशेषत: श्लेषगर्भ विनोद अन्य भाषेत उतरवता येत नाहीत. त्यामुळे विनोदाचे भाषांतरकारा समोर एक मोठे आव्हान आहे.

वाक्प्रचार व म्हणी हे सांस्कृतिक पातळीवर तयार झालेले असतात. त्यांचे थेट भाषांतर करताना मूळ अर्थ बदलतो. त्यामुळे भाषांतर करणे म्हणींचा अर्थ समजून घेऊन लक्ष भाषेतील समतोल किंवा तुल्य वाचक वाक्प्रचार निवडणे अत्यंत महत्त्वाचे असते. स्थानिक जीवनशैली, श्रम, संस्कृती,

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

लोक परंपरा व दैनंदिन अनुभवांशी निगडित म्हणी आणि वाक्प्रचार असतात. त्यामुळे यांचे भाषांतर करताना नेमका अर्थ, संदर्भ आणि त्यातील भावभावना टिकविणे हे आव्हानात्मक ठरत असते.

परकीय भाषेतील अपरिचित संकल्पना स्वभाषेत उतरविणे कठीण जाते. मूळ ग्रंथातील अपरिचित संकल्पना ही विसंगती व अपरिचितता न जाणवू देता स्वतःच्या भाषेत उतरविणे कठीण जाते.

भाषांतर करताना मूळ ग्रंथाची भाषा व भाषांतरकर्त्याची भाषा एका स्तरावर कमालीचे सामर्थ्य दर्शवीत असेल तर भाषांतर करणे खूप कठीण जाते. दोन्ही भाषांचे भाषा वैभव शब्दसंग्रह विपुल असणे आवश्यक आहे. दोघेही भाषा प्रभू असणे आवश्यक आहे. प्रत्येक कालखंडात बोली भाषेतील शब्दांना व संवादांना विशिष्ट अर्थ प्राप्त झालेला असतो. काळाच्या ओघात पुढे तो अर्थ लुप्त होतो. अशावेळी मूळ कला कृतीमधील तत्कालीन अर्थाचा संदर्भ लावणे आवश्यक असते. येथे भाषांतर करणे जोखमीचे काम असते.

भाषाविषयक अभ्यासाचे मानसशास्त्र अवगत नसेल तर भाषांतर करणे आव्हानाचे ठरते. मूळ कलाकृतीतील ग्रंथातील भावना कोणत्या मनोवृत्तीतून प्रकट झाली आहे हे जाणून घेणे आवश्यक असते. त्यामुळे भाषिक विषयाचे मानसशास्त्र माहीत असणे गरजेचे आहे.

भाषांतर ही एक महत्त्वाची प्रक्रिया आहे. यामध्ये अनेकार्थता संभवते एखाद्या शब्दाचे अनेक अर्थ असतात आणि त्या शब्दाचा योग्य अर्थ वाक्याच्या संदर्भावर प्रयोजनावर अवलंबून असतो. भाषांतर करताना संदर्भाचा विचार न करता सरळ सरळ भाषांतर केले तर परिणाम चुकीचा किंवा तो शब्द हास्यास्पद होऊ शकतो. त्यामुळे भाषांतर करताना अनेकार्थता विचारात घेणे गरजेचे आहे. हे एक भाषांतराकारासमोर मोठे आव्हान आहे.

भाषांतर करताना लेखकाची शैली ही खूप महत्त्वाची असते. लेखकाची शैली ही त्याच्या वैयक्तिक अभिव्यक्तीची ओळख असते. भाषांतर करताना केवळ अर्थ नव्हे तर मूळ लेखकाची शैली, त्याची बोलण्याची पद्धत प्रवाह व व्यंग इत्यादी गोष्टींचा विचार करणे गरजेचे आहे. शैली आणि कल्पनाशक्ती जशीच्या तशी इंग्रजी भाषेत किंवा इतर भाषेत भाषांतर करणे आव्हानात्मक आहे.

इंग्रजी सारख्या भाषेमध्ये संक्षिप्तता हे वैशिष्ट्य आढळते. तर मराठी सारख्या भाषेमध्ये वर्णनात्मक शैली आढळते. यामुळे एखादे इंग्रजी वाक्य भाषांतरीत करताना त्यात शब्दांची भर घालावी लागते किंवा विस्तृत वाक्य संक्षिप्त स्वरूपात लिहावे लागते. यामुळे एका शब्दासाठी चार-पाच शब्द मराठीत वापरले जातात. म्हणजेच Welcome या शब्दासाठी मराठीत भाव, आदर हे शब्द वापरले जातात.

प्रत्येक भाषा ही केवळ संवादाचे माध्यम नसून ती त्या समाजाच्या दररोजच्या जीवनशैली मूल्यवस्था सण, उत्सव, परंपरा, वागणूक व विचारपद्धती यांचे प्रतिनिधित्व करते. त्यामुळे भाषांतर करताना ती भाषा कोणत्या सामाजिक सांस्कृतिक चौकटीत तयार झाली आहे हे समजून घेणे महत्त्वाचे असते. प्रत्येक भाषेची संस्कृती ही विशिष्ट स्वरुपाची असते. त्यामुळे भाषांतर करताना अनेक आव्हाने निर्माण होतात. इंग्रजीत भाषांतर करताना त्याचे सरळ सरळ

ISSN–2278-5655
Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal
Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025
OPEN ACCESS Original Research Article

भाषांतर करता येत नाही. यामुळे संस्कृतीशी संबंधित शब्द जसेच्या तसे ठेवणे किंवा त्यांचे विवरण करणे हे भाषांतरकारासमोरचे मोठे आव्हान आहे.

विनोद हा भाषेच्या खोल सामाजिक व सांस्कृतिक पातळीवर आधारित असतात. एका देशातील विनोद दुसऱ्या देशातील भाषेमध्ये भाषांतर करताना भाषिकांमध्ये अश्शील किंवा अपमानास्पद वाटू शकते. म्हणून विनोदाचे भाषांतर करताना विचार आणि त्या संदर्भात सखोल अभ्यास करणे गरजेचे आहे.

कोणत्याही भाषेत भाषांतर करताना सामाजिक व ऐतिहासिक संदर्भ मांडताना विचार करणे गरजेचे आहे. कारण बऱ्याचदा मजकुरात विशिष्ट सामाजिक व्यवस्था, ऐतिहासिक घटना, कालखंड वा ऐतिहासिक व्यक्तिरेखा यांचे उल्लेख येतात. त्यामुळे याचा अर्थ लक्ष भाषेतील वाचकांना सहज कळेलच असं नाही. भाषांतरकाराला हे संदर्भ स्पष्ट करण्यासाठी नवी वाक्यरचना किंवा टिप्पणी यांचा वापर करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

प्रत्येक प्रादेशिक व भौगोलिक स्थितीनुसार भाषांतराची पद्धत बदलत असते. एखादी जागा, प्रदेश, पर्वतरांग, खाण्याची पद्धत, वेशभूषा इत्यादी अनेक गोष्टी स्थानिक लोकांना ओळखीचे असतात. पण इतर भाषकांना त्याचा अर्थ समजत नाही. अशा वेळी भाषांतर करताना स्पष्ट संदर्भ मांडणे, उदाहरण देणे किंवा स्थानिक शब्द तसाच ठेवणे हे आवश्यक असते. त्यामुळे प्रादेशिक व भौगोलिकतेनुसार भाषांतर करणे आव्हानात्मक ठरते.

धार्मिक विश्वास, रीती, सण, धार्मिक शब्दसंपत्ती यांचे भाषांतर करताना अत्यंत संवेदनशीलता, अचूकता व आदर आवश्यक असतो. कारण हे विषय लोकांच्या श्रद्धेशी जोडलेले असतात. भारतीय भाषांमध्ये अनेक वेळा समाजव्यवस्थेतील जात, धर्म, लिंग, वर्ग यांचे सूक्ष्म संदर्भ येतात - जे पाश्चात्त्य भाषांमध्ये नसतात किंवा अजिबात समजत नाहीत. हे संदर्भलक्षात न घेतल्यास भाषांतरात सांस्कृतिक गोंधळ किंवा चुकीचा अर्थ लागू शकतो.

भाषांतर करताना, मूत्र भाषेतील शिष्टाचार व आदर व्यक्त करणाऱ्या शब्दांची रचना व स्वरूप लक्ष्य भाषेत असलेल्या प्रणालीशी जुळवून देणे अत्यंत गरजेचे असते काही भाषांमध्ये विशेष "आदरार्थी" रुपे असतात - जसे की मराठीत "आपण", "तुम्ही", "आपला" वगैरे, तर इंग्रजीत "you" या एकाच शब्दाचा वापर केला जातो. त्यामुळे "तू", "तुम्ही" यांचे भाषांतर करताना वैयक्तिक, सामाजिक व भावनिक अंतराचे भान ठेवावे लागते.

भाषांतर करताना अन्नपदार्थांचे नाव, स्थानिक पाककृती, त्यांची चव, उपयोग यांचे वर्णन करणे हे एक मोठे आव्हान ठरते. कारण अनेक वेळा ते पदार्थ दुसऱ्या संस्कृतीत अस्तित्वातच नसतात.

समारोप :

वरील प्रत्येक आव्हान हे भाषांतराकारासाठी एक परीक्षा असते. चांगला भाषांतरकार केवळ भाषेचा जाणकार नसून तो एक कुशल संस्कृती, दुभाषक, समजूतदार लेखक आणि भाषिक तंत्रज्ञानाचा अभ्यासक असतो. भाषांतर ही एक कला आहे. त्यामुळे कोणत्याही भाषेत भाषांतर करण्यासाठी भाषांतर ही कला अवगत असणे गरजेचे आहे. आज आपण विचार केला तर जागतिकीकरण जसे जसे वाढेल तसे भाषांतरात अनेक आव्हाने निर्माण होणार आहेत.या

आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी प्रत्येक भाषांतरकाराला यासारख्या अनेक आव्हानांचा अभ्यास करावा लागेल.

संदर्भग्रंथ :-

१) *भाषांतर, सदा कऱ्हाडे, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, १९८९.*

२) *भाषांतर चिकित्सा, मधुकर मोकाशी, स्नेहवर्धन प्रकाशन, २०१२.*

३) *भाषा आणि भाषांतर डॉ. विलास सारंग २०११.*

४) *भाषांतर शास्त्र की कला ?, प्रा.म.वि.फाटक- रजनी ठकार, १९८७*

५) *भाषांतरमीमांसा, (संपा०) कल्याण काळे व अंजली सोमण, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, १९९७.*

६) *भाषांतरविद्या: स्वरूप आणि समस्या, (संपा०) रमेश वरखेडे, य० च० म० मुक्त विद्यापीठ, नाशिक, १९९७.*

७) *भाषा व भाषांतर, ल० ना० गोखले व भालचंद्र जोशी, य० च० म० मुक्त विद्यापीठ, नाशिक, २००६.*

८) *व्यावहारिक मराठी, ल० रा० नसिराबादकर, भाषाविकास संशोधन संस्था, कोल्हापूर, २०२३.*

Cite This Article:

प्रा. कदम प्र. प्र. *(2025). भाषांतरातील आव्हाने.* **In Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal**: Vol. XIV (Number VI, pp. 26–30).

ISSN–2278-5655

Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

जागतिकीकरणात तौलनिक साहित्याचे महत्त्व

* प्रा. प्रवीण जावीर

* सहायक प्राध्यापक, मराठी विभाग, संघवी केशरी महाविद्यालय, चिंचवड

प्रास्ताविक:

तौलनिक साहित्याभ्यासाची अभ्यासपद्धती लवचिक असल्याने राष्ट्रीय आंतरराष्ट्रीय पातळ्यांवर साहित्य आणि इतर कलांमध्ये होणारी परिवर्तने, घडणाऱ्या घटना नव्या युगातील नव्या संकल्पनांचा अभ्यास ही शाखा आंतरविद्यावर्ती दृष्टिकोण वापरू करते. जागतिकीकरणाने आज संपूर्ण विश्वातील साहित्य इतर कलांवर परिणाम केल्याने तिचा साहित्याभ्यासासंदर्भात विचार करणे हे तौलनिक साहित्याभ्यासाचे नवे शोधक्षेत्र ठरू शकते. आज या दिशेने कोणतेही ठोस काम झालेले नसले तरी तुलनाकार निश्चितपणे जागतिकीकरणाचा विभिन्न देश, भाषा, संस्कृतीवरील प्रभाव शोधतील. तुलनाकार हा कोणत्याही संकल्पनेकडे पूर्वग्रहदूषित दृष्टिकोणातून न पाहता तटस्थपणे अभ्यास करतो. त्यामुळेच तौलनिक अभ्यासातून मिळालेले निष्कर्ष पारंपरिक अभ्यासापेक्षा शास्त्रीय असतात.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited.

जागतिकीकरण या प्रक्रियेकडे तटस्थपणे पाहताना तुलनाकार या संकल्पनेतील सकारात्मक व नकारात्मक अशा दोन्ही बाबी लक्षात घेऊन दोन भिन्न देश, भाषा, सांस्कृतिक, कलाकृतींची तुलना करतो. अशा अभ्यासात कोणत्याही संकुचित मनोवृत्तीला थारा नसतो. भारतातील तौलनिक साहित्याभ्यासापुढे जी अनेक आव्हाने आहेत. त्यापैकी एक जागतिकीकरणाच्या दृष्टिकोणातून केला जाणारा तौलनिक साहित्याभ्यास हे आहे. मराठी साहित्य आणि भारतीय साहित्यविश्वात जागतिकीकरण हे क्षेत्र अजून पुरेसे विकसित व्हावयाचे आहे. ते सध्यातरी प्राथमिक अवस्थेतच आहे, असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये. भारत हे बहुभाषक, बहुसांस्कृतिक राष्ट्र असल्याने विभिन्न साहित्यामधील जागतिकीकरणाचे उमटलेले प्रतिबिंब कसे आहे याचा शोध घेता येतो.

जागतिकीकरणामुळे तौलनिक साहित्याची अनिवार्यता वाढलेली आहे. जागतिकीकरणाच्या फलस्वरूप आंतरसांस्कृतिक असे जे सार्वत्रिक वातावरण निर्माण झालेले आहे, त्यामुळे ग्रंथसंहितांचा आणि लेखकांचा विचार अलगपणे करणे कठीण होत चालले आहे. जागतिकीकरणामुळे स्थिर चिन्हमीमांसा असलेल्या वाङ्मयीन संस्कृतीत क्रांती घडत आहे. काही निवडक लेखकांचे आंतरराष्ट्रीयीकरण होते. हे लेखक समाजाच्या उच्च स्तरातील, संस्कृतिरक्षक वर्गातील असतात.

ISSN–2278-5655

Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

जागतिकीकरणामुळे त्यांनाही आता खुले वातावरण मिळू लागले आहे. जागितीकरणाच्या परिप्रेक्षात निर्माण झालेल्या भिन्नभाषी साहित्याचा तौलनिक अभ्यास होणे ही आता काळाची गरज बनली आहे. केवळ साहित्यच नव्हे तर विभिन्न कला, संस्कृतीचाही तौलनिक अभ्यास जागतिकीकरणाच्या दृष्टिकोणातून होणे गरजेचे आहे. अशा अभ्यासातून पुढे आलेल्या तटस्थांमधून साहित्य, भाषा, संस्कृतीचे योग्य आकलन समीक्षकांना, लेखक, कलावंतांना करता येईल.

तौलनिक साहित्याभ्यास ही साहित्याच्या अभ्यासाची एक नवी शाखा आहे. तौलनिक या विशेषणामुळे या साहित्याभ्यासाला जे वेगळे परिमाण प्राप्त होते. तेवल्यापुरतीच चर्चा महत्त्वाची आहे. तौलनिक साहित्याभ्यासात तुलना आधारभूत आहे, हे स्पष्टच आहे. साहित्याभ्यासाला तुलना हा मूलभूत आधार आहे, ही गोष्ट सहज लक्षात येण्याजोगी आहे. तुलनेसाठी एकापेक्षा अधिक साहित्याची अपेक्षा असणार हे उघड आहे. तौलनिक साहित्याभ्यासातून अन्य भाषेची प्रकृती आणि साहित्य परंपरेचे ज्ञान आपणास होते. त्यातून दोन्ही भाषेत समृध्दता येऊ शकते. तौलनिक साहित्याभ्यासात दोन्ही भाषेतील म्हणी, वाक्प्रचार यांच्यातील साधर्म्य वैधर्म्याचा विचार करणे महत्त्वाचे ठरते. वाक्प्रचार आणि म्हणी यांच्यात समूहजीवनाचा अनुभव आणि परंपरागत शहाणपण असते.

तौलनिक साहित्याभ्यासातून भारतातील विभिन्न भाषांना परस्परांच्या जवळ आणता येते. एकमेकांना संस्कृतीची ओळख करून देता येते. तसेच वेगवेगळ्या भाषेतील साहित्य परंपरांची माहितीही होते. यासाठी तौलनिक साहित्याभ्यासकाला बहुभाषक होण्याची आवश्यकता आहे. आपल्या मातृभाषेची अस्मिता जोपासत बहुभाषक होणे ही आजच्या काळाची तसेच तौलनिक साहित्याभ्यासाच्या दृष्टीनेही गरज आहे. तसेच मराठी भाषा आणि साहित्यापुरते बोलायचे झाल्यास मराठी साहित्याला संस्कृत, प्राकृत, अर्धमागधी या भाषेतील साहित्याच्या प्रेरणा लाभलेल्या आहेत. इंग्रजी साहित्याकडून व साहित्यिकाकडूनही आपण साहित्यविषयी एक घेतलेले आहे. मराठी साहित्याला एक संपन्न आणि समृद्ध परंपरा आहे. अन्य भाषेतील साहित्य परंपरेची व करून घेणे हेही तौलनिक साहित्याभ्यासाचे उद्दिष्ट ठरू शकते.

तौलनिक साहित्याभ्यास ही वाङ्मयीन अभ्यासाची शाखा ही कालपरवा आलेली नाह . अनेक वर्षे झाली तरी मराठी साहित्यविचारात म्हणावा तितका विचार व अभ्यास पद्धतीचा झाला नाही. मुळात असा अभ्यास करता येतो का? हा विचाराच मुळी अनेक विद्वानांच्या गळी उतरलेला नाही. वर्षांमागून वर्षे लोटली तरी ही साहित्य संकल्पना आपणास सुपरिचित खऱ्या अर्थाने झाली नाही असे खेदाने म्हणावे लागते. विद्यापीठीय पातळीवर तौलनिक साहित्य भारतात सुस्थिर झाले आहे. त्यावेळी याही गोष्टींचा विचार करणे क्रमप्राप्त ठरते की किती विद्यापीठांमधून तौलनिक साहित्याभ्यास हा विषय शिकविला जातो. महाराष्ट्रातील विद्यापीठांमधून किती विद्यार्थी हा विषय घेऊन अभ्यास करतात किंवा संशोधन करतात हाही संशोधनाचा मुद्दा आहे. एकंदर मराठी साहित्याचे संशोधक व रसिक यांच्या मनामध्ये वा तौलनिक साहित्याभ्यास पद्धतीची चौकट व्यवस्थित तयार झालेली नाही. दोन लेखक, दोन साहित्यकृती, दोन कालखंड

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

दोन आशयसूत्रे यांच्याभोवतीच संशोधन कार्य फिरताना दिसत आहे. एकाच भाषेतील दोन लेखक, साहित्यकृती किंवा कालखंडाचा अभ्यास तौलनिक साहित्याच्या अभ्यास पध्दतीत अभिप्रेत नाही तर भिन्न भाषिक साहित्यिक व साहित्यकृती या अभ्यास पध्दतीमध्ये अभिप्रेत आहेत. अभ्यासकाला किमान दोन भाषा व्यवस्थितरित्या येत असतील तरच अशा अभ्यासपध्दती विकसित होऊ शकतात. भाषाविषयक शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांनि भारतीय भाषा शिकाव्यात. भारतात विविधतेतील एकात्म संस्कृती समजून घ्यावी. विविध भाषा, विविध प्रांत, त्यांच्या चालीरिती, परंपरा यांचे ज्ञान आपणास असावे तरच आपण अधिक प्रगल्भ होऊ शकतो ही त्यांची धारणा होती. तौलनिक साहित्याला समकालीन स्वत्वाच्या प्रादेशिक आधाररेषांचे पक्के अधिष्ठान असते. तौलनिक साहित्याची समीक्षा ही राष्ट्रीयता व भाषांच्या सीमा छेदणारी असते. वाङ्मय, कला, मानवी आविष्कार क्षेत्रे यांचाही विचार तौलनिक साहित्याभ्यासामध्ये होतो. परस्परांचे व्यमिश्र संबंध व पारस्परिक आदानप्रदाने यांचा अभ्यास तौलनिक साहित्याभ्यासामध्ये अभिप्रेत असतो. दोन साहित्यिक कलाकृती यांचा एकमेकांवर पडलेला प्रभाव किंवा प्रभावाची देवाणघेवाण, त्यांच्यातील समान प्रेरणास्थाने, समाज तत्वप्रणाली, वाङ्मयीन सर्जनाला कारणीभूत होणारी परिस्थिती व समान आधारसामग्री यामुळे तौलनिक साहित्याभ्यास अगदी व्यवस्थितरित्या करता येतो.

साहित्यप्रकाराची संकल्पना समजून घेणे अगत्याचे ठरते. साहित्यप्रकार संकल्पनेला कांट व क्रोचे या दोन सौंदर्यमीमांसकांनी तात्विक विरोध केला आहे. व्यावहारिक सोय करण्यासाठी आपण साहित्यप्रकार संबोधतो असे त्यांचे मत आहे. सर्वसामान्य रसिक वाचकांना ते पुस्तक कोणते आहे ते समजावे, ग्रंथपाल, संपादक, प्रकाशक यांना वर्गीकरण करण्यासाठी सोपे जावे यासाठी साहित्याचे प्रकार कल्पिले जातात असे त्यांना वाटते. कोणत्याही दोन साहित्यप्रकारांची कितीही सूक्ष्म छाननी केली तरी त्यामधील भेद हे केवळ वर्णनात्मक पातळीवरच राहतात. कारण कोणतीही साहित्यकृती पूर्णतः दुसऱ्या साहित्यकृतीपेक्षा वेगळी असत नाही. त्यातीत वेगळेपण काही मुद्यांच्या आधारे दाखवले जाते. हे जरी खरे असले तरी अभ्यासकांना, संशोधकांना अभ्यास करण्यासाठी साहित्यप्रकाराची संकल्पना अभ्यास करण्यासाठी साहित्यप्रकाराची संकल्पना समजून घेणे गरेजे ठरते.

प्रत्येक कलाकृती अनन्यसाधारण असेल तर कोणत्याच कलाकृतीचे वर्गीकरण करता येणार नाही व तिचे तार्किक निकषही सांगता येणार नाहीत. प्रत्येक कलाकृतीतचा घाट अनन्य असतो असे जरी असले तरी तो घाट निर्माण होताना सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय, आर्थिक, भौगोलिक, मानसिक वाङ्मयीन गोष्टींचा प्रभाव त्यावर पडतोच तसे झाले नसते तर सर्व कलाकृती साचेबंद व एकसुरी जन्मल्या असल्या. जातिनिरिपेक्ष फूल जसे आपणास शोधून आणता येत नाही तसा जातिनिरपेक्ष वाङ्मय प्रकार शोधता येणार नाही. सर्वसाधारण साहित्यव्यवहार हा प्रकारधिष्ठितीच असतो. साहित्याची निर्मिती वा वाचन हे एखाद्या साहित्यप्रकाराच्या पूर्व जाणिवेतूनच होते. त्या साहित्यप्रकाराच्या एकंदर जडणघडणीची, त्याच्या प्रभावाची कल्पना लेखकाला असते आणि वाचकाला ही कोणत्याही साहित्यव्यवहाराची जी एक

ISSN–2278-5655

Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

पूर्व परंपरा असते तिच्यामधून हे वाङ्मय प्रकारांचे भान उभयतांना आलेले असते. त्यातूनच कवितेचे कवितापण, नाटकाचे नाटकपण ओळखण्याची खूण गवसते आणि आस्वादन, मूल्यमापन असा साहित्य व्यवहार पुढे वाटचाल करू लागतो.

तौलनिक साहित्याच्या अभ्यासामध्ये अशा प्रकारचे नातेसंबंध तपासणे सहज शक्य होते. ग्रामीण कादंबरीचा तौलनिक साहित्याच्या अभ्यासामध्ये अशा प्रकारचे नातेसंबंध तपासणे सहज शक्य होते. ग्रामीण कादंबरीचा तौलनिक अभ्यास करत असताना त्यात त्या भाषेतील ग्रामीण व कादंबरीची सुरुवात नेमकी कधी कशी झाली याचा अभ्यास कला जातो. स्त्रीवादी असो वा दलित या साहित्यप्रवाहातील ती ती कलाकृती तिचा उदगम विकास वाटचाल या टप्प्यांचा अभ्यास आपणास तौलानिक साहित्यभ्यासाच्या परिशिलनाने शक्य होतो. दोन भाषिक साहित्यकृतींचा अभ्यास करताना त्या त्या भाषेतील साहित्यप्रकारांची संकल्पना तिचे स्वरूप याचे आकलन करता येते आपण आपले घर कधी पडताळून पाहू शकतो तर दुसऱ्याचे घर बघितल्यानंतर ही सर्वसामान्य संकल्पना तौलनिक साहित्याच्या अभ्यासालाही लागू पडते. या ठिकाणी तुलना महत्त्वाची नसते तर आपल्यासारखे तिथे काय आहे. त्यांच्यासारखे आपल्याकडे का नाही दोघात नेमका भेद कोणता त्यांच्या उद्गम व प्रभाव कसा पडला आहे याचा शोध नकळतच आपण घेत असतो. साहित्याचा तौलनिक अभ्यास करताना साधर्म्य, वैधर्म्य, उद्गम आणि प्रभाव या गोष्टींचा विचार करावा लागतो.

वेगवेगळ्या भारतीय भाषांमधील साहित्यांच्या पारस्परिक संबंधाचा अभ्यास करण्याच्या दृष्टीने एक बांधणी तयार करणे हे तौलनिक भारतीय साहित्याचे प्राथमिक उद्दिष्ट असायला हवे. भारतीय संप्रदायाला इंग्लिश साहित्याचा भारतीय साहित्यावरील प्रभावाचा सर्वांगीण शोध घेणे महत्त्वाचे आहे. कारण दीडशे वर्षे अवघा भारत ब्रिटीश साम्राज्याच्या जोखडामध्ये पारतंत्र होता. भारतीय साहित्य हे स्वभावतःच वाङ्मयीन संबंधाचे एक जाळे आहे आणि साहित्याच्या भारतीय संप्रदायात ह्या वास्तवाचे प्रतिबिंब उमटले पाहिजे. अर्थातच भारतीय संप्रदायास विविध भाषांमधील भारतीय साहित्यामध्ये आढळणाऱ्या केवळ साम्यांचा शोध घेऊन चालणार नाही, तर त्यांच्यामधील भिन्नत्वाचाही शोध घ्यावा लागेल. तरच त्यांच्यामधील पारस्परिक संबंधाचे वास्तव स्पष्ट होईल. तौलनिक पाश्चात्त्य साहित्य वेगवेगळ्या राष्ट्रीय साहित्यांचा अभ्यास करते, तर तौलनिक भारतीय साहित्य वेगवेगळ्या भाषांमधील एकाच राष्ट्रीय साहित्याचा अभ्यास करते, हा दोहोमधील मूलभूत फरक सतत लक्षात ठेवला पाहिजे.

भारतीय लेखकाला समृद्ध वारसा अनेक प्रकारच्या अडचणीमधून तगून आलेला असतो. भारतीय लेखक या वारशाला भावनिक दृष्ट्या समर्पित असतो, एवढेच नव्हे, तर त्याचे मन या वारसाने व्यापून टाकलेले असते. त्यामुळे हा वारसा त्याचे पाश्चात्य प्रभावापासून कळत नकळत रक्षण करत राहतो. त्यामुळे भारतीय लेखकाची मानसिकता सतत एका तणावाखाली असते. एकीकडे नैसर्गिकरित्या बनलेली प्रतिकाराची व स्वयंभूषणाच्या अट्टाहासाची भूमिका आणि दुसरीकडे आधुनिक दिमाखदार पश्चिमेचे वलय व मोहिनी

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

यांच्यातील हा तणाव असतो असे भारतीय लेखकाच्या तणावग्रस्त मानसिकतेचे विश्लेषण निर्मला जैन यांनी केले आहे. या तणावग्रस्त मानसिकतेची दखल घेऊन त्या अनुषंगाने साहित्याला भारतीय संप्रदायाला काम करावे लागणार आहे.

समाजातील साहित्यसंबंधाचा अभ्यास करून तुलनांच्या आधारे त्यातील साम्यस्थळावर प्रकाश टाकणे, त्यातील साम्यविरोधांचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते. केवळ तुलना करणे हे प्रभाव अभ्यासाचे वैशिष्ट्य ठरत नाही. त्याबरोबरच इतर गोष्टींचा शोध घेणे प्रभाव अभ्यासाचे प्रयोजन असते. साहित्य आदान प्रदानात प्रभावशीलता प्रभावी ठरते. विशिष्ट भाषिक समाज अन्य भाषिक समाजातील साहित्याचे स्वागत करीत असतो, असे चित्र आपणास नेहमी दिसत असते. तिथे संकुचित अभिमानाला जागा असत नाही. तिथे मान असतो तो गुणवत्तेला, सौंदर्याला, तिथे भाषिक भिंती आपोआपच गळून पडतात. आधुनिक मराठी साहित्याचा विचार केला तर पाश्चात्य साहित्याचा पडलेला प्रभाव ठळकपणे जाणवतो. प्रभाव हा नेहमी एकाच प्रकारचा पडतो असे नाही. कधी तो रचनेपुरता मर्यादित जाणवतो तर कधी तो आशय, भावावस्था, जीवनविषयक असाही आढळतो. प्रभाव उदिपीत करणारे घटक म्हणून प्रत्यक्ष जीवनचरित्र, भौगोलिक, राजकीय, भाषांतर, आदर्श सर्जनशीलता, नाविन्याचे आकर्षण यांचा विचार करता येतो.

प्रभावाचे काही प्रकार संभवतात प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष प्रभाव, संकुल प्रभाव, प्रतिद्वंद्वी अथवा नकारात्मक प्रभाव, वैचारिक प्रभाव असे ते सांगता येतात. प्रभाव आणि वाङ्मयीन संबंध हे विश्वसाहित्य संकल्पना प्रकट करतात. प्रभाव आणि सहजसाम्य हे सहजपणे होत नसते. त्यात आंतरराष्ट्रीय संबंध असतो. यामध्ये सामाजिक, वाङ्मयीन व मानसशास्त्रीय अशा तीन घटकांचा परस्परसंबंध त्यात कार्यरत झालेला असतो. दोन साहित्यात साधर्म्य आढळले की, तेथे प्रभाव शोधणे बरोबर ठरणार नाही. सदृश्य संस्कृती, समाजव्यवस्था, आर्थिक व्यवस्था, राजकीय वातावरण, साहित्यिकांच्या गरजा यापैकी कोणत्याही प्रकारांमुळे साहित्यात साधर्म्य उत्पन्न होईल.

समारोप:

नव्वद नंतरच्या मराठी साहित्याच्या संदर्भात आधुनिकतावादाचा विचार केला जातो. एका भाषेतील साहित्याची किंवा साहित्यिकाची दुसऱ्या भाषेतील साहित्याशी किंवा साहित्यकाराशी तुलना करीत असताना यापैकी कोणाचा कोणावर प्रभाव पडला आहे. येथे साहित्याची किंवा साहित्यिकाची तुलना अभिप्रेत असली तरी केवळ तुलना करून त्यातील श्रेष्ठ साहित्यकृती किंवा साहित्यिक ठरवणे हे साहित्याचे काम असत नाही. त्यातील आशयसूत्राचा अभिव्यक्तीदृष्टा अभ्यास करून त्यातील साम्य शोधणे, त्यातील परस्पर विरोधी गोष्टींचा शोध घेणे, कोणाचा प्रभाव कोणावर पडला आहे, याचा विचार करणे क्रमप्राप्त ठरते. म्हणून प्रभाव संकपना समजावून घेणे महत्त्वाचे ठरले. सर्वसाधारणपणे प्रभाव म्हणो एखाद्या साहित्याचा किंवा साहित्यिकाला दुसऱ्या साहित्यावर किंवा साहित्यिकावर विशिष्ट स्वरूपात ठसा जाणवतो.

विशिष्ट भाषिक समाज अन्यभाषिक साहित्याचे अथवा साहित्यिकाचे स्वागत करत असतो, त्याला मान्यता देत असतो. त्याचप्रमाणे त्याच्या प्रभावाचा जाणीवपूर्वक स्वीकार

करीत असतो. हे चित्र आपणास नेहमी दिसत असते. अन्यभाषिक साहित्याचे स्वागत करणे, त्याच्या प्रभावाचा स्वीकार करणे हे काही कमीपणाचे लक्षण नाही. कोणताही भाषिक समाज आपल्या भाषेतील साहित्यापेक्षा दर्जेदार किंवा प्रभावी साहित्याचा स्वीकार हा करणारा यात शंका असण्याचे कारण नाही. साहित्याच्या क्षेत्रात संकुचित अभिमानाला लागत नाही. तिथे मान असतो तो प्रतिभेला, गुणवत्तेला, अभिनव सौदर्याच्या सर्जनाला. तिथे भाषिक भिंती कोसळून पडतात आणि दुसऱ्या भाषेतील प्रतिभावंताला मान मिळू लागतो. त्याबरोबर प्रभाव पाडणाऱ्या साहित्यातील उसनवारी, नक्कल केली जाते.

जागतिकीकरण ही प्रामुख्याने भांडवली अर्थव्यवस्थेशी संबंधित असणारी विश्वव्यापी विस्तारवादी प्रक्रिया आहे. तिने बाजाराबरोबरच स्थानिक भाषा, संस्कृती, परंपरा या सर्वांचे झपाट्याने आंतरराष्ट्रीयीकरण करण्याचा घाट घातला आहे. अशावेळी दोन भिन्न साहित्यातील कलाकृतींमध्ये जागतिकीकरणानंतरच्या समाजाचे कोणते प्रतिबिंब कसे उमटले आहे हे पाहणे व त्याचा साधकबाधक विचार करून तौलनिक साहित्याभ्यासाच्या कसोट्या वापरून चिकित्सा केली आहे.

संदर्भसूची:

१. बापट वसंत, तौलनिक साहित्याभ्यास मूलतत्त्वे आणि दिशा, मौज प्रकाशनगृह मुंबई प्रथमावृत्ती १९८१ पृष्ठ ८६

२. आलाटे निशिकांत, (लेख) तौलनिक साहित्याभ्यासाची वैश्विकता उगवतीचे रंग त्रैमासिक, (संपा.), साहेबराव खरात एप्रिल - मे - जून २००६ पृष्ठ १२

३. जैन रविंद्रकुमार, (लेख) तुलनात्मक अनुसंधान, प्रक्रिया एवं समस्याएँ, हिंदी साहित्य भंडार, लखनऊ प्रथमावृत्ती १९८० पृष्ठ ३६

४. जैन रविंद्रकुमार (लेख), तुलनात्मक अनुसंधान, प्रक्रिया एवं समस्याएँ (संपा.) डॉ. एस. गुलाम रसूल, डॉ. सरगू कृष्णमुर्ती, हिंदी साहित्य भंडार, लखनऊ प्रथमावृत्ती १९८० पृष्ठ २६

५. शेख नजीर (लेख), तुलनात्मक शोध अधिकारिता विकास व समस्याएँ तुलनात्मक अनुसंधान एवं उसकी समस्याएँ, (संपा.) डॉ. एस. गुलाम रसूल, डॉ. सरयु कृष्णमूर्ती, हिंदी साहित्य भांडार, लखनऊ प्रथमावृत्ती १९८० पृष्ठ १११

६. सिंह विजयपाल (लेख), तुलनात्मक अनुसंधान, हिंदी अनुसंधान के आयाम- (संपा.) भ. ह. राजूरकर, डॉ. राजमल बोरा नॅशनल पब्लिशिंग हाऊस, नई दिल्ली, प्रथमावृत्ती १९८१ पृष्ठ १८

७. मंचरकर र. बा., तौलनिक साहित्य आणि मध्ययुगीन मराठी वाङ्मय, प्रतिमा प्रकाशन पुणे, प्रथमावृत्ती २००३ पृष्ठ ४६

Cite This Article:

प्रा. जावीर प्र. (2025). *जागतिकीकरणात तौलनिक साहित्याचे महत्त्व.* **In Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal**: Vol. XIV (Number VI, pp. 32–36).

ISSN-2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

भाषांतर आणि मध्ययुगीन साहित्य

* प्रा. प्रांजली प्रमोद ढेरे

* नूतन विद्या प्रसारक मंडळाचे, आर्टस्, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज, लासलगाव - 422306

प्रस्तावना :

'भाषांतर आणि मध्ययुगीन साहित्य' हा भारतीय भाषासंस्कृतीतील परस्परावलंबित्व, स्थलांतरित संकल्पना, आणि लोकाभिमुख आध्यात्मिक-सामाजिक विचारांचा विकास समजून घेण्यासाठी महत्त्वाचा आहे. मध्ययुगीन कालखंडात अनुवाद हा केवळ भाषिक हस्तांतरण नव्हता; तो अर्थाचा पुनर्जन्म, शैली-प्रकारांचे लोकाभिमुखीकरण, आणि सांस्कृतिक-दार्शनिक संकेतांचे स्थानिकीकरण होता. या प्रबंधात मराठी साहित्य केंद्रस्थानी ठेवून संस्कृत-प्राकृत-अपभ्रंश, फार्सी/अरबी, कन्नड, हिंदी/ब्रज इत्यादी परंपरांशी मराठीची अंतःक्रिया अभ्यासली गेली आहे. उद्दिष्ट तीन: भाषांतराच्या सैद्धांतिक चौकटीत मध्ययुगीन मराठी उदाहरणांचे विश्लेषण, प्रकार-शैली रूपांतरणाची रचना समजावून सांगणे, आणि भाषा-विकासाच्या दृष्टीने परिणाम स्पष्ट करणे.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited.

संक्षेप :

हा प्रबंध मध्ययुगीन मराठी साहित्यविकासात भाषांतराचे बहुआयामी योगदान विशद करतो. चर्चेचा गाभा असा की, मध्ययुगात शाब्दिक अनुवादापेक्षा भावानुवाद, रूपांतरण (transcreation), आणि देशीकरण-परकीकरण (domestication–foreignization) यांचा मोठा प्रभाव होता. ज्ञानेश्वरी, एकनाथांचे भावार्थ-ग्रंथ, वारकरी संतांची अभंग-ओवी परंपरा, आणि भारूड-कीर्तनाची मौखिक सादरीकरण-प्रणाली यांनी संस्कृत-पुराण-उपनिषद-गीतेतील तत्त्वज्ञान लोकभाषिक केले. फार्सी/अरबी सूफी-परंपरेचे रूपक-संकेत, उत्तर भारतीय पदावली, आणि कर्नाटकातील वचन/हरिदास-परंपरा—या देवाणघेवाणींनी मराठीतील प्रतीकसंच, छंद-लय, आणि कथनरचना समृद्ध केली. अनुवादामुळे शब्दसंपदा, वाक्यरचना, आणि सामाजिक-नैतिक आशयाचा विस्तार झाला; तसेच 'लिखित' इतकेच नव्हे तर 'मौखिक-प्रस्तुती अनुवाद' ही भूमिका निर्णायक ठरली. निष्कर्षतः, भाषांतर हे मध्ययुगीन मराठी साहित्यनिर्मितीचे केवळ साधन नसून जीवस्रोत ठरले—अर्थांचा लोकाभिमुख पुनर्जन्म घडवणारे सांस्कृतिक माध्यम ठरले.

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

विषय विवेचन :

भारतीय मध्ययुग हा लोकभाषांच्या स्थिरीकरणाचा व आध्यात्मिक-नैतिक विचारांच्या

लोकाभिमुख प्रसाराचा काळ मानला जातो. मराठीत भक्तिकाळ, रामदासी परंपरा, आणि लोकाधिष्ठित वाङ्मयप्रकारांचा विकास याचे मूळ अनुवाद-प्रेरित अंतःक्रियांत आहे. या अभ्यासात पुढील प्रश्नांची तपासणी केली आहे: मध्ययुगीन मराठीत अनुवाद-प्रक्रिया कोणत्या प्रकारे कार्यरत होती? आशय, शैली, वाङ्मयप्रकार आणि सामाजिक अर्थनीतीवर तिचा परिणाम काय? संस्कृत-प्राकृत-अपभ्रंश आणि फार्सी/अरबी तसेच इतर भारतीय भाषांशी देवाणघेवाण कशी घडली?

सैद्धांतिक चौकट: भाषांतराचे प्रकार आणि मध्ययुगीन संदर्भ:

मध्ययुगातील भाषांतर हा सरळ 'मूळ-पाठ ते लक्ष्य-भाषा' असा एकरेषीय प्रवास नव्हता. याचे काही प्रमुख प्रकार दिसून येतात:

- शब्दानुवाद विरुद्ध भावानुवाद: अनेक धार्मिक ग्रंथांच्या बाबतीत शाब्दिक एकनिष्ठेपेक्षा भावार्थप्रधान निरूपण महत्त्वाचे ठरले. भावानुवादाने उपदेशात्मकता, कीर्तन-परंपरा व प्रवचनात्मक शैलीस पोषक रूप दिले.
- रूपांतरण (Transcreation): वर्ण-छंद, रचना, प्रतीकरचना, आणि सांस्कृतिक संदर्भ लक्ष्यभाषेत नव्याने घडवणे. भारूड, अभंग, ओवी, कीर्तन-घोष ही रूपे याच प्रक्रियेत पुनर्सृजित झाली.
- देशीकरण (Domestication) व परकीकरण (Foreignization): चमत्कारकथा, सूफी प्रतीके, नबी-पीर परंपरा यांचे काही संकेत अखंड 'परके' ठेवण्यात आले, तर अनेक तत्त्व-कल्पना स्थानिक रूपक-प्रतीकांनी 'देशीक' करण्यात आल्या.
- मध्यवर्तित भाषांतर: अनेकदा संस्कृतातून थेट नसून प्राकृत/अपभ्रंश/ब्रज/फार्सी अशा मध्यभाषांमार्गे ज्ञानसंचार झाला; त्यामुळे अर्थछटा बहुपदरित झाल्या.

ही चौकट लक्षात घेतली, तर मराठीच्या मध्ययुगीन विकासकथेत अनुवादाचे योगदान 'शैलीगत नवनीतीकरण' आणि 'अर्थ-परंपरेचे लोकाभिमुखीकरण' या दोन धुरींवर ठळकपणे दिसते.

संस्कृत-प्राकृत-अपभ्रंशातून मराठी: ग्रंथसंपदेचे भाषांतर आणि संकल्पनांचे स्थानिकीकरण:

संस्कृत तत्त्वज्ञान, काव्यशास्त्र, धर्मशास्त्र, पुराणपरंपरा आणि उपासना-मार्गाचे साहित्य लोकभाषेत आणण्यात भाषांतर निर्णायक ठरले. दासबोध, ज्ञानदेवांची भावना, नामदेव-तुकाराम-एकनाथ यांची अभंगपरंपरा, रामदासी परंपरा—या सर्वांमध्ये संस्कृत-प्रेरित संकल्पनांची स्थानिकीकरण प्रक्रिया दिसते.

- वेद-उपनिषद-गीता: 'समर्थ' परंपरेतील ग्रंथनिरूपण, कीर्तनपरंपरेतील गीतेचे अर्थबोध, आणि एकनाथांची भावार्थ रामायण-भागवत-गीता योजना ही शब्दउत्पत्तीपेक्षा अर्थाची लोकाभिमुख व्याख्या आहे. उदाहरणार्थ, एकनाथांच्या भावार्थरामायणात वाल्मीकीय आख्यानाची आत्मा राखून लौकिक मराठी प्रतीक-प्रसंगांची भर पडते—जी रूपांतरणाची सृजनात्मक महत्ता दर्शवते.
- पुराणकथा आणि उपाख्यान: भागवत पुराणातील भक्ती-निष्ठा स्थानिक ओवी-अभंग छंदात अवतरते. कथानकांचे

नैतिक केंद्र टिकवून शैलीची लय आणि रसव्यवस्था मराठीत निर्माण होते—ही 'काव्य-छंदाची भाषांतर-कल्पना' आहे.

- काव्यशास्त्रीय संज्ञा: रस, ध्वनि, अलंकार, वक्रोक्ति, औचित्य यांसारख्या संज्ञांची अप्रत्यक्ष समाविष्टता कीर्तन-प्रवचनातील उपमा-प्रतीकांतून झाली. हे शाब्दिक अनुवाद नाही; तर अवधारणातीत संकल्पनांचे 'भाषांतरित आचरण' आहे.

भक्तिकाळ: भाषांतर-प्रेरित धार्मिक-दार्शनिक सार्वत्रिकीकरण

मराठी भक्ती-साहित्यात (ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम) भाषांतरामुळे तीन गोष्टी घडल्या: तत्त्वज्ञानाची लोकभाषिकता, उपासना-भाषेचे निर्मितीकरण, आणि शैलीगत लोकाभिमुखता.

- ज्ञानेश्वरांची ज्ञानेश्वरी (भावार्थदीपिका) ही भगवद्गीतेची अद्वितीय 'भावानुवादी' पुनर्सृष्टि आहे. येथे गीतेचे तत्त्वज्ञान ओवीछंदात, ग्रामीण उपमा-रूपकांत, आणि श्रोता-केंद्रित संवादप्रकारात उतरते. गीतेचे अमूर्त तत्त्वज्ञान शेतकरी, कारागीर, स्त्री-पुरुष सर्वांना सुलभ होते—भाषांतराने विचाराचा 'जनतंत्रीक' विस्तार होतो.
- नामदेवांची रचना उत्तर भारतात ब्रज/पंजाबी/हिंदी क्षेत्रात गेलेली दिसते; उलट वाहने (reverse flows) मराठीतही येतात. यामुळे संनिध्यता, साम्य-ठोकताळे, आणि लय-प्रतीकांची देवाणघेवाण होते.
- एकनाथांनी भागवताचा भावार्थ लोकाभिमुख केला; भारूडासारख्या लोकनाट्यमय रूपांनी धर्म-नीतिकथनाला नवा 'वाच्य-वाचक' सापेक्ष रंग दिला—ही रूपांतरण-तंत्राची उत्कृष्टता आहे.
- तुकारामांच्या अभंगांनी सार्वत्रिक आध्यात्मिकता, वैराग्य आणि सामाजिक नैतिकता स्थानिक अनुभवभाषेत व्यक्त केली. येथे 'भाषांतर' मूळ ग्रंथनिष्ठ नसून 'परंपरा-निष्ठ अर्थांतर' आहे—उपनिषद-पुराण-प्रवचन यांनी पोसलेला विचार अभंगात नव्या रूपात व्यक्त होतो.

भक्तिकाळातील या प्रक्रियेत भाषांतर हे 'धर्मग्रंथ ते लोक-अनुभव' असा पूल ठरतो. संकल्पनांचे लोकाभिमुखीकरण म्हणजे श्रोत्याच्या अनुभवविश्वात उतरलेले भाषांतर.

सूफी-भक्त संवाद: फार्सी-अरबी परंपरेचे मराठी रूपांतर :

मध्ययुगात फार्सी/अरबी साहित्यिक-सूफी परंपरेचा मराठीवर अप्रत्यक्ष/प्रत्यक्ष प्रभाव दिसतो. सूफी तत्त्वज्ञानातील तौहीद, इश्क-ए-हक़ीकी, रूपकांतील 'माशूक-मुरिद' संबंध, आणि प्रतीकात्मक प्रणयरहस्य मराठीतील भक्तीप्रतिमा, विरह-संयम, आणि सखे-संवाद या रूपांमध्ये प्रतिध्वनित झाले.

- रूपके आणि आलंकारिकता: रूमी आणि अत्तारसारख्या परंपरेतील 'प्रेम' या महान रूपकाचा जिव्हाळा सूफी-संवादांत दिसतो. मराठीत, विशेषत: अभंग-ओवी-भारूडात, 'सखा', 'प्रिय', 'विरह' यांसारखे भावबंध आत्म-ईश्वर नात्याच्या प्रतीकरूपात येतात. हे थेट शब्दानुवाद नाही, पण अंतरभाषिक रूपांतर (inters miotic translation) आहे.
- वाङ्मयप्रकारांचे सेतू: काव्यात्मक सूक्ती, नैतिक बोध, गल्पिका (parable) या परंपरा मराठीत प्रवचन, कथा-उपाख्यान, भारूड-नाट्यांश आणि अभंगांत रुपांतरित होतात.
- संन्यास-फकीर प्रतिमा: चलनवलन करणारा फकीर, दर्वेश, भिक्षु, वारकरी—या प्रतिमांचे संधिस्थान मराठी

ISSN–2278-5655

Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

सांस्कृतिक विश्वात तयार झाले, जेथे प्रतीकांची देवाणघेवाण भाषांतरित कल्पनांनी पोसली.

दक्षिणोत्तर देवाणघेवाण: कन्नड, तेलुगू आणि मराठीमधील अनुवाद-प्रेरणा:

महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमाभागातील सांस्कृतिक परस्परसंबंधांमुळे वीरशैव/लिंगायत वाङ्मय, vachana परंपरा, आणि हरिदास परंपरांनी मराठीमध्ये गीत-प्रकार, संज्ञा, आणि स्वर-लयीचे नवे संकेत दिले. अनेक संज्ञा थेट न येता 'भावानुवादातून' लोकप्रकारांत सामावल्या. यामुळे कीर्तन-सम्प्रदायाची सादरीकरणशैली, राग-छंद निवड, आणि नैतिक-आध्यात्मिक कथनशैली अधिक वैविध्यपूर्ण झाली.

अनुवाद आणि शैली-रूपांतर: छंद, रस, वाङ्मयप्रकार :

भाषांतराने केवळ आशय नव्हे तर शैली आणि वाङ्मयप्रकारही रूपांतरित केले:

- ओवी, अभंग, भारूड: संस्कृत-प्रेरित दार्शनिकता ओवी-अभंगात लोकलयीने उतरते. भारूडात नाट्यमयता, संवाद, विनोद, विडंबन, आणि उपदेश यांचा समन्वय—ही 'प्रकार-भाषांतर' संकल्पना आहे.
- प्रवचन-कीर्तन: मूलग्रंथातील सूत्रात्मक विधान मराठीत कथनशैलीने सादर होते. उदाहरणार्थ, गीतेतील सांख्य-योग-भक्ति ही शैलिजन्य रूपांतरणाने कथा-उपमा-रूपकांत सहजगम्य होते.
- अलंकारिकता आणि प्रतिमासंच: अलंकार-प्रणालीचे घटक थेट संज्ञा म्हणून नाही, तर व्यवहार्य काव्यप्रयोगांतून उतरतात; त्यामुळे 'शैलीभाषांतर' घडते.

मध्ययुगीन ग्रंथांचे प्रातिनिधिक अनुवाद/रूपांतरण :

- ज्ञानेश्वरी (भावार्थदीपिका): भगवद्गीतेचा मराठी भावार्थ. वैशिष्ट्य म्हणजे ग्रामीण उपमासंपदा, संवादात्मकता, आणि तत्त्वज्ञानाचे जीवनानुभवाशी संधान.
- भावार्थ रामायण (एकनाथ): वाल्मिकीय आख्यानाचे भावानुवादी मराठी रूप; चरित्र-नीतिकथनाचे लोकाभिमुखीकरण.
- भावार्थ भागवत (एकनाथ): भागवत पुराणातील भक्ती-सत्ता आणि नैतिकता मराठीत समायोजित; भारूड-कीर्तनाशी संबंध.
- रामदासी ग्रंथसंपदा (दासबोध इ.): उपदेशात्मक, व्यवस्थात्मक शैलीत शास्त्रार्थांचे लोकाभिमुख शब्दांकन—आंशिक रूपांतरण आणि व्याख्यात्मक अनुवाद.
- नामदेव-तुकाराम अभंगसंपदा: ग्रंथनिष्ठ अर्थांतर, सार्वत्रिक अध्यात्माचे लोकशब्दी रूप; वारकरी-परंपरेचा भाषांतर-प्रणेता प्रभाव.
- सूफी/भक्त समागमातील पदावली: उत्तर भारतीय भक्त-पद परंपरांतील प्रतीक/छंद/भाव यांचे मराठी रूपांतरण; परभाषिक 'राग-रस' संकेतांचे मराठी रुपांतरण.

भाषांतरप्रक्रियेचे परिणाम: भाषा-विकास, शब्दसंपदा आणि वैचारिक परिमाण :

भाषांतराने भाषा व साहित्य विकासात पुढील ठोस परिणाम घडवले:

- शब्दसंपदा विस्तार: संस्कृत-तत्त्वज्ञ संज्ञा, धार्मिक विधी-संबंधित पदे, आणि फार्सी/अरबीमधील

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

प्रशासकीय/आध्यात्मिक शब्द मराठीत रूजले; यात ‘दोनधारी’ प्रक्रिया—स्थानिकीकरण आणि ध्वनी/रूप-समायोजन—दिसते.

- व्याकरणिक-सिंटॅक्टिक लवचिकता: प्रवचन-शैली, प्रश्नोत्तर-निरूपण, कथन-उपाख्यान यांनी वाक्यरचना अधिक संवादप्रधान झाली. श्रोता-केंद्रित भाषण-शैलीने बोलकी मराठी साहित्यभाषेत रूजली.
- संकल्पनात्मक लोकाभिमुखीकरण: मोक्ष, भक्ती, दया, कर्तव्य, समत्व, वैराग्य इ. संकल्पना लोकवर्तनाशी जोडल्या गेल्या. ‘सामाजिक-समीक्षात्मक’ आयाम तुकाराम-नामदेवांतून पुढे आले.
- वाङ्मयप्रकारांचे समन्वय: पदावली, प्रवचन, कथा, नाट्यमय संवाद, गीत-कीर्तन—या सगळ्यांनी अनुवाद प्रेरित ‘बहुरूपी’ साहित्यरंग घडवला.

मर्यादा, वादविवाद आणि पुनर्वाचन :

भाषांतर प्रक्रियेत काही मर्यादा आणि प्रश्न अनिवार्य आहेत:

- मूळ-निष्ठा विरुद्ध लक्ष्य-समाज सुसंगती: काही ठिकाणी अर्थछटा बदलतात; मूळच्या तात्त्विक सूक्ष्मतेचे रूपांतर होताना अनुद्घोषित ‘अर्थ-विक्षेप’ घडू शकतात.
- सांस्कृतिक संदर्भांचे स्थानिकीकरण: परभाषिक प्रतीकांना स्थानिक रूपे देताना ‘परकी’ वेगळेपण पुसले जाऊ शकते; यामुळे ‘आंतर-सांस्कृतिक अंतर’ मोजणे कठीण जाते.
- पाठपरंपरा व मजकूर-आवृत्त्या: हस्तलिखित-परंपरा, भिन्न पठनसम्पदा, आणि प्रवचन-आधारित प्रसारण यांमुळे ‘मूळ’ ठाम करणे अवघड होते—यामुळे अनुवादाचा ‘आधार-पाठ’ नक्की करणे संशोधकीय आव्हान आहे.
- पुनर्वाचनाची गरज: नव्या भाषांतर सिद्धांतांनी (स्कोपोस, बहुभाषिकता, परिटेक्स्ट, रिसेप्शन थियरी) मध्ययुगीन अनुवादकाच्या ‘भूमिके’ला लेखक-समन्वयक मानले पाहिजे; तेव्हा पारंपरिक ‘अनुवादक अदृश्य’ ही संकल्पना मर्यादित ठरते.

तुलनात्मक दृष्टि: मध्ययुगीन इतर भारतीय भाषांतील समांतर प्रवाह :

- हिंदी/ब्रज: सूर, तुलसी, कबीर—या परंपरांनी संस्कृत-पुराणांचे भावानुवाद, सूफी-अनुभवांचे लोकाभिमुखीकरण, आणि पदावली-गीतपरंपरा जपली. तुलसीदासांचे रामचरितमानस हे वाल्मीकीय आख्यानाचे प्रदेशभाषीय भावानुवाद-रूपांतरणाचे अद्वितीय उदाहरण; मराठी भावार्थरामायणाशी नाते समजते.
- बंगाली: चैतन्य परंपरा, कीर्तन-भागवत, आणि पदावली—भावानुवादी अनुवाद आणि सांगीतिक रूपांतरणाचा प्रभाव. मराठी-वारकरी परंपरेशी प्रकारात्मक समानता आढळते.
- तमिळ/कन्नड: वैष्णव/शैव भक्तिकाव्याची प्रांतिक विविधता; वचन/तेवरम्/प्रबंध साहित्यांची परंपरा—अनुवाद-रूपांतरणातून भारतीय भाषासृष्टीचा ‘सामान्य आध्यात्मिक शब्दसंग्रह’ निर्माण झाला.

पद्धतशास्त्रीय नोंदी: अनुवाद-सिद्धांत आणि मध्ययुगीन संदर्भ:

- स्कोपोस सिद्धांत (उद्देशप्रधान अनुवाद): मध्ययुगीन अनुवादाचा उद्देश ‘सामूहिक अर्थबोध’ आणि ‘धर्म-नैतिक शिक्षण’ हा असल्याने अर्थ-रूपांतरणे न्याय्य ठरतात.

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

- रिसेप्शन एस्थेटिक्स: श्रोता/वाचक मुख्य; म्हणून रूपक, उपमा, गीत-लय यांचा सुसंग वापर—यामुळे 'अनुवादित ग्रंथ' हा 'सादरित कार्यक्रम' बनतो.
- परिटेक्स्ट (आवरण-ग्रंथ, प्रस्तावना, टिपणे): प्रवचन-परंपरेतील प्रस्तावना, निवेदन, नमस्कार-श्लोक हे निर्देशांक अनुवादक-व्याख्याकाराची भूमिका उघड करतात.
- इंटरसेमिओटिक अनुवाद: शास्त्रीय संकल्पनांचे कीर्तन-रंगभूमी/लोककलेत रूपांतर; भाषिक ते सांगीतिक/नाट्यमय कोड-शिफ्ट.

सुसंगत उदाहरणवाचन: ज्ञानेश्वरीतील रूपांतरण-तंत्र :
ज्ञानेश्वरीत गीतेच्या गहन तत्त्वज्ञानाचे ग्रामीण प्रतीकांत भाषांतर दिसते. उदाहरणार्थ, कृषिकर्म, दगडी चुलीचे तापमान, नदी-नाव-होडी, खल-कुज, वारा-धुर अशा प्रतिमा—यांतून आत्मा-प्रकृती, ज्ञान-कर्म-भक्ति, स्थैर्य-वैराग्य यांचे अन्वय-उपनिषद उलगडते. हे केवळ 'स्पष्टीकरण' नसून 'अनुभव-पर्यावरणात अर्थाचे पुनर्जन्म' आहे. ओवीछंदाची लय श्रोतृवर्गाशी तात्कालिक जवळीक निर्माण करते—ही अनुवादकाची मांडणीशक्ती आणि सांस्कृतिक संवादकौशल्य दाखवते.

सूफी-भक्त समन्वयाचे प्रतीकात्मक भाषांतर: एक सखोल दृष्टांत :
विरहीण सखी-नायक रूपक, ईश्वर-प्रियकर भाव, आणि 'निजगुरू-निजनाम' यांची एकत्रता मराठीत अनेक अभंगांत दिसते. सूफी काव्यातील 'हिज्र- वस्ल' प्रतिमा आणि भक्तिकाव्यातील 'विरह-प्राप्ति' प्रतिमा—या वेगवेगळ्या परंपरांतून आलेल्या संकल्पना मराठीत समजातात. ही अर्थसमानता भाषांतराशिवाय संभवत नाही. प्रत्यक्ष पदसाम्य नसले तरी 'प्रतीकरचना' साम्याने रूपांतर घडते—जे अनुवाद-सिद्धांतात 'गूढ समस्यानुरूपता' (dynamic equivalence) म्हणून समजले जाते.

ग्रंथपरंपरा, स्मरणशक्ती आणि मौखिकता: अनुवादाचा प्रसार:
मध्ययुगीन साहित्याचा संचार मुख्यतः मौखिक होता. कीर्तन, प्रवचन, भारूड, कथा-कीर्तन यात्रा यांमधून भावार्थ प्रसारित झाला. त्यामुळे 'लिखित अनुवाद' एवढाच नव्हे तर 'मौखिक-प्रस्तुती अनुवाद' (oral performance translation) हे स्वरूपही महत्त्वाचे ठरले. यामुळे भाषांतर 'घडामोड' बनते—श्रोते टिपणी करतात, पुढील पिढ्या मांडणी बदलतात; अशा रीतीने 'आवृत्तीपरंपरा' निर्माण होते. हेच मराठीत वचनसंपदा/अभंगसंपदेतील विविध पाठभेदांचे कारण समजते.

सामाजिक-सांस्कृतिक परिणाम: नैतिक परिमाण आणि लोकशिक्षण :
भाषांतराने धर्मशास्त्रीय-दार्शनिक विचारांच्या समाजशिक्षणात कळीची भूमिका बजावली. स्त्री-पुरुष, शहरी-ग्रामीण, जाती-पंथ भेदांच्या पलीकडे 'समान आध्यात्मिक अधिकार' ही भावना रुजली. नामदेव-तुकारामांच्या अभंगात कर्तव्य-नैतिकता, समत्व, दया—ही मूल्ये सर्वसमाजाच्या भाषेत मांडली गेली. 'भाषांतराचा लोकशिक्षण' हा आशयभेद मराठीत स्पष्ट दिसतो. त्यातून पुढील काळात सामाजिक सुधारकांना भाषिक/आध्यात्मिक अधार मिळाला.

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

निष्कर्ष :

भाषांतर हा मराठी मध्ययुगीन विकासाचा ‘जीवस्रोत’ होता. मध्ययुगीन मराठी साहित्याच्या उभारणीत भाषांतर हा केवळ साधनरूप घटक नव्हता; भावानुवाद, रूपांतरण, देशीकरण, परकीकरण, मौखिक-प्रस्तुती, आणि प्रकार-शैली रूपांतरण—या सर्व प्रक्रियांतून मराठी भाषेला शब्दसंपन्नता, शैलीलवचिकता, आणि विचार-भाषेची विधायक शक्ती प्राप्त झाली. संस्कृत-प्राकृत-अपभ्रंशासह फार्सी/अरबी आणि प्रांतिक भारतीय भाषांच्या अंतःक्रियेमुळे ‘भारतीय आध्यात्मिक लोकभाषा’ हा व्यापक शब्दसंग्रह निर्माण झाला. म्हणूनच, भाषांतराला केवळ ‘दुसऱ्या ग्रंथाचे मराठीत रूपांतर’ एवढे मर्यादित न ठेवता ‘अर्थांचे लोकाभिमुख पुनर्जन्म’ म्हणून पाहणे आवश्यक आहे. हे दृष्टीकोन शैक्षणिक संशोधन, मजकूर-संपादन आणि सादरीकरण-परंपरा यांना पुढील दिशादर्शक ठरते. मध्ययुगीन मराठी साहित्याच्या उभारणीत भाषांतर हा केवळ साधनरूप घटक नव्हता; तो साहित्यनिर्मितीचा जीवस्रोत होता. भावानुवाद, रूपांतरण, देशीकरण, परकीकरण, मौखिक-प्रस्तुती, आणि प्रकार-शैली रूपांतरण—या सर्व प्रक्रियांतून मराठी भाषेला शब्दसंपन्नता, शैलीलवचिकता, आणि विचार-भाषेची विधायक शक्ती प्राप्त झाली. संस्कृत-प्राकृत-अपभ्रंशासह फार्सी/अरबी आणि प्रांतिक भारतीय भाषांच्या अंतःक्रियेमुळे ‘भारतीय आध्यात्मिक लोकभाषा’ हा व्यापक शब्दसंग्रह निर्माण झाला. म्हणूनच, भाषांतराला केवळ ‘दुसऱ्या ग्रंथाचे मराठीत रूपांतर’ एवढे मर्यादित न ठेवता ‘अर्थांचे लोकाभिमुख पुनर्जन्म’ म्हणून पाहणे आवश्यक आहे. हे दृष्टीकोन शैक्षणिक संशोधन, मजकूर-संपादन आणि सादरीकरण-परंपरा यांना पुढील दिशादर्शक ठरते.

संदर्भसूची :

1. *विष्णुशास्त्री चिपळूणकर. निबंधमाला (निवडक प्रकरणे).*
2. *रा. चिं. ढेरे. महालक्ष्मी ते अंबाबाई: सांस्कृतिक अभ्यास.*
3. *य. ना. जगताप. अभंगवाङ्मय: रचना आणि अर्थ.*
4. *महेश एल्कुंचवार (संपा.). भक्तिकालीन मराठी साहित्य: निवडक वाचन.*
5. *गो. नी. दांडेकर. कीर्तनपरंपरेचा इतिहास.*
6. *रामचंद्र चिंतामण ढेरे. संतसाहित्यातील प्रतीकभाषा.*
7. *शं. गो. तुळपुळे. वारकरी संप्रदाय आणि साहित्य.*
8. *रा. गु. भांडारकर. प्राचीन भारतीय धर्म.*
9. *शं. के. बेलवलकर. गीता—एक अभ्यास.*
10. *सुबोध घोले. अनुवाद सिद्धांत आणि मराठी.*
11. *Susan Bassnett. Translation Studies.*
12. *Eugene Nida. Toward a Science of Translating: The Theory and Practice of Translation.*
13. *Lawrence Venuti. The Translator’s Invisibility; The Scandals of Translation.*
14. *G. N. Devy. Indian Literary Criticism: Theory and Interpretation.*
15. *Charlotte Vaudeville. Kabir.*

ISSN–2278-5655

Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

16. *Annemarie Schimmel. Mystical Dimensions of Islam.*

17. *R. S. McGregor. Hindi Literature.*

18. *Suniti Kumar Chatterji. Languages and Literatures of Modern India.*

19. *Winternitz, M. A History of Indian Literature.*

20. *A.K. Ramanujan. Speaking of Siva; Poems of Love and War (अनुवाद-परंपरा संदर्भ)*

Cite This Article:

प्रा. ढेरे प्रां. प्र. ***(2025).*** *भाषांतर आणि मध्ययुगीन साहित्य.* **In Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal**: Vol. XIV (Number VI, pp. 37–44).

ISSN-2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume-XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

मध्ययुगीन भक्ती साहित्यात 'अनुभूती'चे भाषांतर : अनुवादाच्या मर्यादा

*** प्रा. बळीराम शिवाजी डोके**

* सहा.प्रा., सद्गुरू गाडगे महाराज महाविद्यालय, कराड.

प्रस्तावना :

मध्ययुगीन मराठी साहित्याचा कणा म्हणजे भक्ती चळवळ. ज्ञानदेव, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम, चोखामेळा, जनाबाई इत्यादी संतांनी लोकभाषेतून अध्यात्म, तत्त्वज्ञान आणि जीवनमूल्यांचा एक अपूर्व प्रवाह निर्माण केला. या साहित्यातील सर्वात मध्यस्थ भाव म्हणजे अनुभूती साक्षात्कार, परमात्मभाव, भक्तीची अंतःस्पंदने, ईश्वराशी असलेले व्यक्तिगत नाते आणि व्यक्तीच्या अंतर्मनातील शुद्ध भावबोध. भक्तिसाहित्य हे केवळ काव्य किंवा धार्मिक वाङ्मय नसून ते अध्यात्मप्राप्तीच्या अनुभूतीचे शब्दरूप आहे. त्यामुळे त्याचे भाषांतर करताना एक मूलभूत प्रश्न निर्माण होतो. अनुभूतीचे भाषांतर शक्य आहे का? अनुभूती ही शब्दापेक्षा व्यापक, भावापेक्षा सूक्ष्म आणि भाषेच्या मर्यादांपेक्षा अधिक गूढ असते. म्हणून संतवाङ्मयातील अनेक स्थळांवर 'अनुभूती' भाषेतच अव्यक्त राहते व केवळ संदर्भ, प्रतीक, रूपके व प्रतिमा यांच्या आधारे व्यक्त होते.

आज आधुनिक वाचकांसाठी मध्ययुगीन संतवाङ्मयाचे आधुनिक मराठी, हिंदी, इंग्रजी किंवा इतर भाषांतील भाषांतर आवश्यक बनले आहे. परंतु ह्या प्रक्रियेत अनेक मर्यादा, अडचणी, विकृती व अर्थपरिवर्तन दिसून येते. या लेखात आपण मध्ययुगीन भक्तिसाहित्यातील *अनुभूती*चे स्वरूप समजून घेत, विशिष्ट संतांच्या उदाहरणांसह त्याच्या भाषांतराच्या प्रक्रियेतील मर्यादा आणि आव्हाने यांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited.

विषयाचे विवेचन:

भक्तिसाहित्यातील केंद्रस्थ भाव अनुभूती ही जाणीव प्रामुख्याने येते. भक्तिसाहित्यातील अनुभूती ही प्रामुख्याने तीन स्तरांत दिसते.

१. **अध्यात्मानुभूती** – ईश्वराचा साक्षात्कार, ब्रह्मानुभूती,

२.**भावानुभूती** – भक्तीभाव, प्रेम, दया, करुणा, समर्पण ,

३. **जीवनानुभूती** – समाज, वेदना, दुःख, श्रम, अन्याय याबाबतची अंतरीची प्रतिक्रिया ही अनुभूती साधारण भाषेच्या चौकटीत मावणारी नाही. म्हणून संतांनी अत्यंत प्रतिक प्रधान, लोकानुभवाशी जोडलेली व भावप्रधान असणारी भाषा वापरली. संत ज्ञानेश्वर आणि अनुभूतीची अव्यक्तता ही ग्रंथराज ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव ज्ञानदेवांच्या

काव्य रूपातून अनुभूती ही 'ब्रह्मानुभव' म्हणून उलगडते. *ज्ञानेश्वरी* आणि *अमृतानुभव* ही त्याची प्रत्ययकारी उदाहरणे आहेत. उदाहरण :

"अवघा रंग एक झाला, रंगीं रंगला श्रीरंग" हा अनुभव "देह-देव एकरूप झाले" असा आहे. परंतु इंग्रजीत हे "The whole world became one color, merging into the Divine" असे भाषांतर केल्यास मूलभूत आध्यात्मिक एकत्वाची *सूक्ष्मता हरवते.*

अमृतानुभवात संत ज्ञानेश्वर म्हणतात. **"**आतां विश्वात्मके देवे, येणे वाग्यज्ञे तोषावे, तोषोनि मज द्यावे,पसायदान हे**"** हा अनुभव बहुविध, अद्वैतवादी आहे. पण भाषांतरात आवश्यक असलेली तत्त्वज्ञानिक पार्श्वभूमी न मिळाल्यास अर्थ हा अपूर्ण राहतो. अनुवादाची मर्यादा अद्वैतानुभव व्यक्त करण्याची भाषिक असमर्थता 'रूपक-प्रतिमा' परभाषेत ती कृत्रिम वाटते. शब्दात न मावणाऱ्या आध्यात्मिक अवस्थांचे अर्थस्खलन होत राहते. याप्रमाणे संत नामदेव यांच्या भावानुभूतीचे भाषांतर ग्रंथ तयार करतान अनंत अडचणी निर्माण होतात. संत नामदेव देवाशी अभंगातून संवाद साधतात. जणू तो घरातील सदस्य आहे. उदाहरण "माझे माहेर पांडुरंग" येथे 'माहेर' हा सांस्कृतिक भाव अत्यंत सूक्ष्म आहे. इंग्रजीत "Panduranga is my maternal home" असे म्हणाल्यास भावार्थ हरवतो. कारण 'माहेर' हे भारतीय स्त्रीजिवनातील सुरक्षिततेचे, प्रेमाचे प्रतीक आहे. अनुवादाची मर्यादा भारतीय सांस्कृतिक संकेतांचे इंग्रजीत योग्य प्रतीक नाही. देव-अभंगातील 'निकटता' परभाषेत अनैसर्गिक भासते.लोकजीवनातील भावार्थाची उपमा परदेशी वाचकाला कळणे कठीण ही बाब आहे. याप्रमाणे संत एकनाथ यांचे तत्वज्ञान लोकानुभूती हे ग्रंथातून दिसून येते.

एकनाथी भागवत, भावार्थ रामायण एकनाथ रचनेत तत्त्वज्ञान आणि लोकानुभव यांचे मिश्रण दिसते. त्यांच्या भाषेत अतिशय सौम्यता व उपदेशप्रधानता आहे. परंतु त्यात 'अनुभव' राहत नाही. शब्दच शिल्लक राहतो.यामुळे त्यांच्या साहित्याचे अनुवाद करताना मर्यादा येतात. अध्यात्म + नीती + श्रम यांचा त्रैयविचार करून यांचे संयुक्त अर्थ जुळवणे कठीण आहे. तसेच ओवीबंधाचे लयबद्धपणे रूपांतर करणे कठीण आहे. 'परमार्थ' सारखे संकल्पनाशब्द परभाषेत अपुरे आहेत. संत परंपरेतील आणखी एक संत ते म्हणजे संत तुकाराम होय. त्यांचे अभंग हृदयस्पर्शी आहेत. तुकाराम गाथा तुकारामांचे अभंग हे भावसंपन्न अनुभूतींचे सर्वोत्तम उदाहरण आहेत. या अभंगाचे अनुवाद भाषांतर कठीण आहे उदाहरण: "आम्ही भूतोनि देव पाहिला" ही ईश्वरदर्शनाची अनुभूती आहे. इंग्रजीत "I have seen God after becoming nothing" असे म्हणता येईल, मात्र 'भूतोनि'चा *अधिष्ठानहीन शून्य* भाव त्यात राहत नाही. दुसरे उदाहरण : "पाहिले नाही रूप तुझे, तरी ठेविले मनात" येथे विश्वास, प्रत्यक्षदर्शनानंतरचा भक्तिभाव दोन्ही मिसळलेला आहे. अनुवादाची मर्यादा अनुभूतीचा 'स्वानुभव' भाव पकडता येत नाही. 'भक्ती-भाव' परभाषेत dry किंवा descriptive वाटतो अभंगातील लय, ताल, शब्दसंगती टिकवणे कठीण आहे.

तर या सर्व संत मंडळी पेक्षा संत चोखामेळा यांचे अनुभव फार वेगळे असल्याचे दिसते.त्यांच्या या अभंगातून वेदना-अनुभूतीचे दर्शन होते. चोखामेळ्यांची अभंगे चोखा मेळ्यांचे

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

अनुभूतीप्रधान काव्य जात-अत्याचार, वेदना, दैन्य आणि भक्ति यांच्या संघर्षातून जन्मले. उदाहरण : “अंगावर झेलूनि दगड, विटा, कासव विठ्ठल नाम ठेविले जीवावर” येथे *दुखः-अनुभूती* ही शारीरिक आणि अध्यात्मिक दोन्ही पातळीवर आहे. अंग्रेजी भाषांतरात “Bearing stones and insults, I held the name of Vitthala” हा भाव येतो, परंतु ‘जीवावर ठेवणे’ ही धग, वेदना, दारिद्र्य आणि भक्ती यांचा संयुक्त परिणाम हरवून जाते.

अनुभूतीच्या भाषांतरातील सार्वत्रिक मर्यादा:

१. **भाषेचे सांस्कृतिक बंधन** लोकजीवनातील प्रतिमा, प्रतीके, उपमा—जसे "माहेर," "उंबरठा," "विहीर," "शेत," "जगन्नाथाचा रथ"—परभाषेत natural वाटत नाही.

२. **अध्यात्माचे अनुवाद-अननुवादनीय स्वरूप** अभंगातील आध्यात्मिक भाव शब्दात मांडलेला असतो, परंतु तो *अंतःप्रेरणेतून* समजतो. अनुवादात तो ‘भाव’ राहत नाही—केवळ ‘अर्थ’ राहतो.

३. **लय, ताल व काव्यरचना हरवणे** ओवी, अभंग यांच्या छंदाचे रूपांतर परभाषेत अशक्यप्राय.

४. **जीवन-अनुभवाची वैयक्तिकता** ‘अनुभूती’ ही वैयक्तिक प्रवासाची देणगी. म्हणून ती दुसऱ्या भाषेत तितकीच तीव्रतेने उतरतेच असे नाही.

५. **प्रतीकांचे विकृतीकरण** “रंग,” “नदी,” “समुद्र,” “माती,” “पांडुरंगाचे पाऊलखूण” इ. भारतीयभाव प्रतीके परदेशी संस्कृतीत अनैसर्गिक.

६. **तात्त्विक पार्श्वभूमीचे ज्ञान नसणे** अद्वैत, सगुण-निर्गुण, भक्ती, परमार्थ यांसारख्या भारतीय तत्त्वज्ञानाशिवाय अनुवादाला अर्थ कमी पडतो. अनुभूतीचे भाषांतर—अवस्था, शब्द आणि अर्थ भाषांतर प्रक्रियेत अभंग किंवा ओवी याचे तीन स्तरांवर परिवर्तन घडते— शब्दांत बदल – प्रत्यक्ष शब्दांच्या अर्थातील बदल भावांत बदल – सूक्ष्म भावांचे हरवणे अनुभूतीत बदल – ‘त्या क्षणी’ संताने व्यक्त केलेला आध्यात्मिक अनुभव हरवणे विशेषतः भक्तिसाहित्यात ‘अनुभूती’चे भाषांतर *भावार्थानुवादावर* अवलंबून राहते. शाब्दिक अनुवाद शक्य नसतो.

निष्कर्ष :

भक्तिसाहित्य हे केवळ काव्य नाही; ते संतांच्या अध्यात्मानुभूतींचे साक्षात शब्दरूप आहे. त्या अनुभूतीचे केंद्रस्थ भाव, समर्पण, प्रेम, शरणागती, अद्वैतसाक्षात्कार हे भाषिक नियमांच्या पलीकडचे आहेत. म्हणूनच मध्ययुगीन भक्तिसाहित्यातील ‘अनुभूती’चे भाषांतर करताना अनेक मर्यादा अपरिहार्यपणे येतात. ज्ञानेश्वरांचे अद्वैत, नामदेवांची निकटता, एकनाथांचे धारिष्ट्य, तुकारामांची भावशुद्धता आणि चोखामेळयांच्या वेदनांतील भक्तिभाव हे सर्व अनुभव ‘शब्द-ते-शब्द’ भाषांतरात व्यक्त होत नाहीत; फक्त भावार्थ, प्रतिमा आणि सांस्कृतिक प्रतीकांच्या व्याख्या वापरून थोड्या प्रमाणात प्रकट होतात. म्हणूनच असा निष्कर्ष निघतो की भक्तिसाहित्यातील अनुभूतीचे भाषांतर शक्य आहे, परंतु संपूर्ण नाही.

ISSN–2278-5655

Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS

Original Research Article

शब्दांचे भाषांतर करता येते, पण अनुभूतीचे नाही. अनुभूतीचा काही अंश मिळतो, संपूर्ण नाही. यातच अनुवादाच्या मर्यादेचे सार आहे. भक्तिसाहित्याचा खरा अनुभव 'भाषांतरात' नव्हे तर 'मूळ' ग्रंथाच्या वाचनातच येतो हे ही या अभ्यासातून स्पष्ट होते.

संदर्भसूची:

1. *एकनाथी भागवत – संत एकनाथ.*
2. *तुकाराम गाथा – संत तुकाराम.*
3. *ज्ञानेश्वरी व अमृतानुभव – संत ज्ञानेश्वर.*
4. *नामदेवांचे अभंग – संत नामदेव.*
5. *चोखामेळा अभंग – संत चोखामेळा.*

Cite This Article:

प्रा. डोके ब. शि. (2025). *मध्ययुगीन भक्ती साहित्यात 'अनुभूती'चे भाषांतर : अनुवादाच्या मर्यादा.* **In Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal**: Vol. XIV (Number VI, pp. 45–48).

ISSN-2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

भाषांतर,रूपांतर,अनुवाद:-संकल्पना व स्वरूप

* प्रा. वृषाली सोपान उगले

* सहा.प्रा., आर .एन. चांडक आर्ट्स, जे .डी .बिटको कॉमर्स & एन. एस. चांडक सायन्स कॉलेज, नाशिकरोड.

प्रास्ताविक:

भाषांतराला प्रगत भाषिक कौशल्य असे संबोधतात. इ. स. १८१८ पासून इंग्रजाच्या संपर्कामुळे मराठी आणि इंग्रजी या दोन भाषा एकमेकांच्या सहवासात आल्या. इंग्रजीतील लेखन या कालखंडात मराठीमध्ये मोठया प्रमाणावर भाषांतरीत झाले. यालाच 'भाषांतर युग' असे म्हणतात.

यशवंतराव चव्हाण यांनी एका ठिकाणी म्हटले आहे. 'ज्ञानभाषा आणि लोकभाषा एक झाल्याशिवाय सामाझ्याचे जीवन समर्थ होत नाही, उन्नत होत नाही, विकसित होत नाही.'

म्हणूनच आधुनिक युगात भाषा साहित्य, विज्ञान तंत्रज्ञान, वाणिज्य, प्रशासन न्यायव्यवहार, शास्त्रीय संशोधन, आरोग्य, संस्कृती आदी ज्ञानात्मक लेखन इंग्रजी, हिंदी, कानडी, बंगाली, या राजभाषा, ज्ञानभाषा, भारतीय भाषातून भाषांतरित होण्याची नितांत आवश्यकता आहे.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited.

भाषांतर प्रक्रिया:

भाषांतराची प्रक्रिया ही अति प्राचीन आहे. ज्यावेळी मूळ ग्रंथ तयार झाली, त्या वेळेस या ग्रंथाच्या भाषांतराची प्रक्रिया तयार झाली. भिन्न भाषांना व भिन्न भाषिकांना एकत्र जोडण्याचे भाषांतर हे एक साधन आहे. म्हणजेच दोन भिन्न साहित्याची व संस्कृतीची देवाण घेवाण करण्याचे भाषांतर हे एक सुलभ असे प्रमुख माध्यम आहे. भाषांतर प्रक्रियेचे स्वरूप हे एका भाषेतील लेखकाने वापरलेल्या पद्धतीवर अवलंबून असते. साहित्य दुसऱ्या भाषा आशय दोन माध्यमधून प्रकट होत असतो. १) बोलणे २) लिहिणे. या दोन प्रक्रियेत मौखिक आणि लिखित असे दोन भेद करता येतात. ते पुढील प्रमाणे

१) मैखिक (उच्चाराव्दारे) इंग्रजी भाषेत एखादा वक्ता व्याख्यान देत असेल तर तेथे उपलब्ध असणारा दुभाषा मराठी भाषेत तपशील व्यवस्थितरित्या सांगत असतो.

मौखिक भाषांतर दोन्ही बाजूच्या व्याख्यानाच्या वेळी हजार राहून तात्काळ भाषांतर केले जाते. मौखिक भाषांतर प्रक्रियेत पगारदार भाषांतरकार माहितीपुस्तिका, खाजगीपत्रे यांचे लिखित व्यवहार करतात. त्याचबरोबर मुक्त दुभाष्या कंपन्यामधून संवाद साधत असतात.

म्हणजेच एक भाषा दुसऱ्या भाषेत संक्रमित करीत असताना मूळ शब्दाला पर्यायी शब्दांचा वापर केला गेला तर (भाषांतर) ही संज्ञा प्राप्त होते. परंतु स्थळ,काळ, संधी, भेदानुसार जर

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

अमर्याद स्वातंत्र घेऊन मूळ कलाकृतीत बदल केले गेले तर रुपांतर ही संज्ञा प्राप्त होते. म्हणजे भाषांतर व रुपांतर या दोन स्वतंत्र प्रक्रिया असून त्यात स्तरभेद राहत नाही तर स्वस्तर भेद अभिप्रेत आहे.

मौखिक भाषांतराचे अ) खंडीत आणि ब) अखंडित भाषांतर असे वर्गीकरण करता येते.

खंडीत भाषांतरात एखादा व्याख्याता सलग न बोलता, विराम घेत दुभाषांच्या सुविधेसाठी आपले व्याख्यान खंडीत करत असतात. या भाषांतरात तपशील ग्राह्य धरून तो लोकांपर्यंत पोहचवतो याला प्राधान्य दिले जाते. त्याचबरोबर अखंडित भाषांतर चर्चासत्रे, परिषद यातून केले जाते. इंग्रजी मधून मराठीत भाषांतर करीत असताना इंग्रजी आणि मराठी भाषा यांच्या व्याकरणातील भेद भाषांतरकाराला लक्षात घ्यावा लागतो.

मराठी वाक्यरचना कर्ता, कर्म, क्रियापद, अशा क्रमानी तयार होते तर इंग्रजी वाक्यरचना कर्ता, क्रियापद, कर्म कशा क्रमानी तयार होते. लिखित भाषांतर आणि मौखिक भाषांतर प्रक्रीयामधील भेद करतात मिलिंद मालशे लिहितात, लिखित संहितेच्या बाबतीत संदेशनाचा हेतू केवळ संहितेच्या स्वरुपावरुनच ठरवावा लागतो. तर बोलण्याच्या प्रक्रियेमध्ये तो इतर अनेक गोष्टींमधून व्यक्त होत असलेला जाणवतो. या भूमिकेनुसार भाषांराचे स्वरूपच त्यामुळे बदलून जाते. भाषांतर मुळाबरहुकूम असणे याचा अर्थच इमान राखणारे भाषांतर होय उलट बोलण्याच्या संदर्भात इंग्रजीतून मराठीत एखादा लेख आणण्यासाठी या माध्यमाचा अवलंब केला जातो.

भाषांतर, रुपांतर, अनुवाद या संकल्पना:

भाषाव्यवहार बोलणारा, लिहिणारा आणि ऐकणारा अशा पद्धतीने होतो.

भाषांतर प्रक्रियेचा संबध दोन भाषाशी येतो. ते सूत्र रुपाने रूप १ – अर्थ – रूप २ असे मांडता येते. त्याचबरोबर खरे पाहता भाषांतर प्रक्रिया रूप १ – अर्थ १ – अर्थ २ – रूप २ अशी पद्धतीची आहे. स्त्रोत भाषेतील आशय लक्षभाषेतील चिन्ह प्रतीक व्यवस्थेव्दारे अभिव्यक्ती करण्याची प्रक्रिया = भाषांतर.

भाषिक अंतर म्हणजे भाषांतर भाषेतील बदल म्हणजे भाषांतर. Translation या इंग्रजी शब्दासाठी मराठी अधिक चांगला शब्द वापरला जातो तो म्हणजे भाषांतर. ट्रांस म्हणजे पलीकडे आणि लेटम म्हणजे घेऊन जाणे. यावरून व्याच्यार्थात स्थलांतर आणि लक्ष्यार्थाने एका भाषेतील आशय दुसऱ्या भाषेत घेऊन जाणे.

अर्थदृष्टया पाहता भाषांतर आणि अनुवाद यात फारसा भेद केला जात नाही. भाषांतर हा शब्द मराठी भाषेत अवलंबला जातो. इतर भाषांमध्ये अवलंबला जात नाही. फारतर अभ्यासाच्या सोयीसाठी आपल्याला भाषांतर (कथा, कादंबरीचे), रुपांतर (नाटकाचे) आणि अनुवाद (काव्याचा) असे वर्गीकरण करता येते.

भाषांतर या शब्दाचा अर्थ दुसरी भाषा इतकाच आहे. संस्कृतमध्ये 'अन्य भाषातरम्...!' असे म्हटले जाते. याचा अर्थ एका भाषेच्या आशयाला दुसऱ्या भाषेत आणणे असा आहे. संस्कृतात छाया असे भाषांतराबद्दल म्हंटले जाते. छाया म्हणजेच प्रतिमा. मूळ कलाकृती सारखीच तिची प्रतिमा असते. हे सुर्यप्रकाशाइतकं सत्य आहे.

ISSN–2278-5655
Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal
Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025
OPEN ACCESS Original Research Article

एका भाषेतील साहित्य दुसऱ्या भाषेत संक्रमित होण्याच्या प्रक्रियेला भाषांतर म्हटले जाते.

मराठीतील भाषांतर विषयक विचार:

संस्कृतमधून भाषांतराचा विचार झालेला नाही. सुरुवातीच्या काळात विष्णुशास्त्री चिपळूणकर आणि श्री. म. माटे यांनी त्याचबरोबर अलीकडच्या काळात भालचंद्र नेमाडे आणि विश्वनाथ खैरे यांनी भाषांतर विषयक मौलिक विचार मानलेले आहेत.

- **विष्णुशास्त्री चिपळूणकर :** भाषांतरित वस्तूचे मुळचे सर्व गुण भाषांतरात असायला हवेत.
- **श्री.म. माटे :** मूळ वस्तूतील सर्वांच्या सर्व अभिप्राय प्रसादयुक्त वाणीने अन्य भाषेत सांगणे, हे भाषांतरकारचे मुख्य लक्षण होय.
- **भालचंद्र नेमाडे :** एका संहितेचे एका भाषिक सांस्कृतिक आवरणातून दुसऱ्या भाषिक सांस्कृतिक आवरणात स्थानांतरण करणारी व्दैभाषिक प्रक्रिया आहे.
- **कल्याण काळे :** भाषांतर म्हणजे एका भाषेतील मजकूर एका भाषेतला आशय दुसऱ्या भाषेत प्रतिनिर्माण....
- **विश्वनाथ खैरे :** एका भाषेत पाठच्या दुसऱ्या भाषेत केलेला अर्थ म्हणजे भाषांतर होये.
- **अनिकेत जावरे :** भाषांतर म्हणजे इतर भाषेतून केलेली कृती याचा आशय आणि अभिव्यक्ती जन्य अनुभव यांसह दुसऱ्या भाषेत उतरविण्याची प्रक्रिया (पृष्ठ ११) भाषांतर....
- **मिलिंद मालशे :** लिखित मजकूर एकाभाषेतून दुसऱ्या भाषेत आणणे याला भाषांतर अशी संज्ञा दिली जाते.
- **सिसेरो :** भाषांतर करत असताना भाषांतरकर्त्याने मूळ भाषेचे अनुकरण करावे.
- **पुर्व्हे :** शब्दांशी फारसे बांधील न रहाता एका भाषेतून अर्थ दुसऱ्या भाषेत आणणे.
- **सी. रेबीन :** भाषांतर ही एक अशी प्रक्रिया आहे की एखादा लिखित किंवा मौखिक वाचनाला एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत नेत असताना मूळ भाषेतील अर्थ जसाच्या तसा उतरणे होये.
- **ए.एच.स्मिथ :** भाषांतर म्हणजे एका भाषेतील अर्थ दुसऱ्या भाषेत नेत असताना मूळ अर्थ कायम ठेवण्याच्या जास्तीत जास्त प्रयत्न करणे होय.

अनुवाद :

अनुवाद हा फार प्राचीन शब्द आहे. अनु + वद् या धातूवरून अनुवाद अनुवादक आदि शब्द बनतात. अनुवाद म्हणजे आधीच अवगत असलेल्या अर्थाने पुन:कथन उदा. गीताई त्यानंतर तिचा अनुवाद म्हणून गीताई एका भाषेतील (स्त्रोतभाषा) मजकूर दुसऱ्या भाषेत (लक्षभाषेत) सांगणे.

अविनाश बिनीवाले :

अनुवाद म्हणजे सांगणे, समजावून देणे होय. त्याचबरोबर अनुवाद हा शब्द पुराफ्रेज ह्या अर्थात वापरून अधिक योग्य होईल. प्राचीनकाळात तज्ञ (तत्समप्रसंगी होणारे विधी समजावून देणे) उच्चारलेला मंत्र पुन्हा म्हणणे. अनुवादक म्हणून दशग्रंथी ब्राम्हण असत.

माधव आचवल:

कोणत्या ही वाङ्मयकृतीचा परभाषेत केलेला अनुवाद म्हणजे एका सांस्कृतिक संदर्भातील अनुभवाला दुसऱ्या सांस्कृतिक

संदर्भात रुजविण्यासारखे. एक रोप उपटून दुसऱ्या कुंडीत पुन्हा रुजवावे तसे असते.

मूळ प्रश्न रोपटयाचा नव्हे, मातीचा आहे, विभिन्न जीवनरीतींचा आहे. विभिन्न संस्कृतीचा आहे. प्रत्येक संस्कृतीचे असे काही संदर्भ, असे काही तपशील असतात की, जे दुसऱ्या संस्कृतीत असतच नाही. त्यांना परक्या संस्कृतीत शोधूनही पर्याय मिळत नाहीत. जे मिळतात ते असमाधानकारक असतात. उदा. नवस फेडणे, नारळ फोडणे, तप करणे ह्याचे इंग्रजी संस्कृती मधील पर्याय कोणते? परिणामी त्यातला विशिष्ट असा आशय अनुवादाच्या प्रक्रियेत गमावलाच जातो.

संदर्भ:

१) भाषांतरचिकित्सा:-सदा कऱ्हाडे,लोकवाङ्मय गृह,मुंबई.(2012)

२) भाषांतर शास्त्र की कला:-प्रा.म.वि.फाटक,रजनी ठकार,वरदा प्रकाशन,पुणे(1987)

३) भाषांतर,अनुवाद,रूपांतर व वाङ्मयीन निबंध:-तृतीय वर्ष कला,मुंबई विद्यापीठ.

Cite This Article:

***प्रा. उगले वृ. सो.* (2025).** *भाषांतर, रूपांतर, अनुवाद:-संकल्पना व स्वरूप.* **In Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal**: Vol. XIV (Number VI, pp. 49–52).

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

अनुवादित साहित्य व चंद्रकांत भोंजाळ यांच्या सआदत हसन मंटोवरील अनुवादित साहित्याचे विशेष

*प्रा. सुखदेव विष्णू कोल्हे

*दादा पाटील महाविद्यालय, कर्जत, जि. अहिल्यानगर ४१४४०२

प्रास्ताविक:

भारतात विविध भाषा व संस्कृती एकत्र नांदतात. एक व्यक्ती सर्व भाषा आत्मसात करू शकत नाही. त्यावेळी अनुवादित साहित्याच्या माध्यमातून आपण सर्व भाषेतील ज्ञान आत्मसात करू शकतो. भारतासारख्या बहुभाषिक देशात अनुवादाचे महत्त्व दिवसेंदिवस वाढू लागले आहे. किंबहुना भारतातील भाषिक विविधता अनुवाद क्षेत्रासाठी मोठी संधी आहे. वेगवेगळ्या भाषेतील विचारसंबंध इतर अन्य भाषेमध्ये भाषांतरित करणे गरजेचे बनले आहे. जागतिकीकरणामुळे अन्य संस्कृतिशी संबंध येऊ लागला आहे. भिन्न प्रदेश, भाषा, संस्कृती, पर्यावरण असणाऱ्या लोकांबरोबर भाषिक व्यवहार केला जाऊ लागला आहे. प्राचीन काळापासून भारतात भाषांतर व अनुवाद होत आलेला आहे. भाषांतर किंवा अनुवाद म्हणजे केवळ एक पुस्तक एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत आणणे एवढ्यापुरते सीमित नसते तर स्रोत भाषेतील शब्द, आशय, संस्कृती आदि गोष्टी लक्ष्य भाषेत रुजवल्या जातात. ‘एका भाषेतील मजकूर दुसऱ्या भाषेत योग्य पद्धतीने पोहोचविणे म्हणजे भाषांतर’ अशीही व्याख्या अनुवादाची केली जाते. याशिवाय 'आपली मराठी भाषा सोडून दुसऱ्या एखाद्या भाषेतल्या पुस्तकाचं मराठीत भाषांतर केलेले पुस्तक' अशी अनुवादित पुस्तकासंदर्भातील व्याख्या संजय भास्कर जोशी यांनी मांडलेली आहे. अनुवादक हा सर्वप्रथम उत्तम वाचक असला पाहिजे. साहित्यकृतीमध्ये लेखकाला जे सांगायचे आहे ते पूर्णपणे अनुवादकाला उमगले तरच सदर साहित्यकृतीचा अनुवाद उत्तमरित्या होऊ शकतो. त्यामुळे अनुवादकाला ज्या लेखकाची साहित्यकृती अनुवादित करावयाची आहे त्या लेखकाचे सर्व साहित्य समजून घेण्याचा प्रयत्न करावयास हवा, अनुवादासाठी निवडलेल्या साहित्यकृतीच्या लेखकाचे संपूर्ण साहित्य आपण वाचत असल्याचे अनुवादक सांगताना दिसतात. त्यामुळे ख्यातनाम अनुवादक व लेखक चंद्रकांत भोंजाळ यांच्या सआदत हसन मंटो यांच्यावरील अनुवादित साहित्याबद्दल व व्यक्तिविशेषाबाबत प्रस्तुत शोधनिबंधात मांडणी केली आहे.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited.

अनुवाद स्वरूप:

मराठी भाषेमध्ये अनुवादकांची मोठी परंपरा आहे. हरी केशवजी, जी. ए. कुलकर्णी, पु. ल. देशपांडे, विजय तेंडुलकर, विंदा करंदीकर, रत्नाकर मतकरी, मधुकर तोरडमल, चंद्रकांत कुलकर्णी, बाळ भागवत, डॉ. जयंत धुपकर, रविंद्र गुर्जर, शांता

ISSN–2278-5655
Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal
Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025
OPEN ACCESS Original Research Article

शेळके, विठ्ठल कामत, अशोक शहाणे, लीना सोहोनी, उमा कुलकर्णी, सुप्रिया वकील, विलास गीते, सुप्रिया सहस्रबुद्धे, वसुधा सहस्रबुद्धे, चंद्रकांत भोंजाळ, सोनाली नवांगुळ अशी कित्येक अनुवादकांची नावे आज सांगता येऊ शकतात. अनुवादासंदर्भात भारतामध्ये आंतरभारती, कुवेंपु भाषाभारती, विद्यासागर महाजन यांचे 'केल्याने भाषांतर' त्रैमासिक, साहित्य अकादमी, नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडिया, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ आदि संस्था काम करताना दिसतात. मेहता पब्लिशिंग हाऊस, राजहंस प्रकाशन, प्रतिमा प्रकाशन, पद्मगंधा प्रकाशन यासारख्या खाजगी प्रकाशन संस्थाही अनुवादित पुस्तकांसाठी प्रयत्न करताना दिसतात. १९८९ साली साहित्य अकादमीने अनुवाद पुरस्कार द्यायला सुरुवात केली आहे त्यामुळे अनुवादित पुस्तके संख्येने अधिक प्रकाशित होऊ लागल्याचे दिसते.

देश परदेशातील भाषांमधून उत्तमोत्तम साहित्य अनुवादाच्या माध्यमातून वाचकांना उपलब्ध करून दिले जाते. मूळ म्हणजेच स्रोत भाषेत लिहिलेली साहित्यकृती अनुवादामुळे इतर म्हणजेच लक्ष्य भाषेत जास्त प्रमाणात वाचलीही जाऊ शकते. सुधा मूर्ती यांच्या अनुवादित साहित्यकृती मराठी भाषेत मोठ्या संख्येने वाचल्या जात असल्याचे जाणवते. अनुवादक सुप्रिया वकील यांनी हिलरी क्विंटन, डॉ. किरण बेदी, मलाला युसुफाजई, डॉ. एपीजे अब्दुल कलाम, अनुपम खेर आदि आत्मकथनात्मक पुस्तकांचा उत्तम अनुवाद केलेला आहे. सुप्रिया वकील अनुवादासंबंधी लिहितात की, "अनुवादातून केवळ एखादी साहित्यकृतीच नव्हे तर एक संस्कृती, एखादा विशिष्ट कालखंड एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत पोहोचत असतो. आशय विषयाचे वैविध्य, जगाच्या कानाकोपऱ्यात नांदणाऱ्या संस्कृती, माणसांचं जीवन, त्यातील संघर्ष, नाट्यमूल्य म्हणून व्यापार हे सगळं त्याच उत्कटतेनं व तरलतेनं जाणून घ्यायचं असेल तर अनुवादाला पर्याय नाही आणि नेमके भाव टिपणारे प्रतिशब्द शोधून ते त्या भाषेच्या वाक्यरचनेच्या कोंदणात व्यवस्थित बसवणं आणि केवळ शब्दच नव्हे तर मूळ रचनेचा 'मूड', त्यातील भाव नेमके पोहोचणं म्हणजेच उत्तम अनुवाद असं मला वाटतं".१ अनुभवातून मांडलेले हे चिंतन नेमकेपणाने सांगितल्याचे दिसते.

इंग्लिश, जर्मन, फ्रेंच, रशियन, इटालियन, पोर्तुगीज, संस्कृत, बंगाली, हिंदी, गुजराती, उर्दू, कन्नड, आदि भाषांमधून मराठीत मोठ्या प्रमाणात पुस्तके अनुवादित झालेली आहेत. १८०० ते १८७४ या कालखंडास 'भाषांतरयुग' असे म्हटले गेले आहे. या कालावधीत इंग्रजीतून मराठीत विपुल भाषांतरे झालेली आहेत. रशियन भाषेतून लिओ टॉलस्टॉय, मॅक्झिम गॉर्की, दोस्तोयेव्हस्की, चेखोव्ह, पुष्किन यांचे साहित्य मराठीत प्रकाशित झाले आहे. फ्रेंच भाषेतून व्हिक्टर ह्यूगो, आल्बेर काम्यू, जाँ-पॉल सार्त्र, मादाम बोवारी, अर्जेती गार्दे, जर्मन भाषेतून स्टेफान, ब्रेस्ट, इंग्लिश भाषेतून विल्यम शेक्सपिअर, चार्ल्स डिकन्स, जॉर्ज ऑर्वेल, आर. के. नारायण, डॉ. ए.पी.जे. अब्दुल कलाम, कन्नड साहित्यातील शिवराम कारंत, एस. एल. भैरप्पा, पूर्णचंद्र तेजस्वी, यु. आर. अनंतमूर्ती, सुधा मूर्ती, बंगालीतून बंकिमचंद्र, रवींद्रनाथ टागोर, शरच्चंद्र चटोपाध्याय, हिंदीमधून प्रेमचंद, हरिवंशराय बच्चन, महादेवी वर्मा, जयशंकर प्रसाद, कबीर, तुलसीदास आदि लेखकाच्या साहित्यकृतींचा अनुवाद मराठी भाषेमध्ये झाला आहे.

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

जगातील विविध देशाच्या संस्कृतीमध्ये भिन्नता आढळते. पाश्चात्य व पौर्वात्य साहित्य, संस्कृती यांच्यामध्ये प्रचंड तफावत असल्याने अनुवाद करताना जशाच्या तसा आशय आणताना अडचणी येऊ शकतात. प्रत्येक देशाची संस्कृती, रीतीरिवाज, चालीरिती वेगवेगळ्या आहेत. अगदी भारताच्या विविध राज्या-राज्यांमधील सण-उत्सवांमध्ये बदल संभवतो. त्यामुळे एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत अनुवादाद्वारे आशय नेताना त्यातील सांस्कृतिक आशय अनुवादित करताना अडथळा ठरत असल्याचे मत भाषा अभ्यासक डॉ. अनिल गवळी यांनी मांडलेले आहे. शिवाय ग्रामीण बोली भाषेचे व कवितेचे भाषांतर करताना, भावानुवाद करताना देखील अडचणी येऊ शकतात. भाषांतर, अनुवाद, भावानुवादामध्ये अशा काही मर्यादा अनुवादकाला येणे साहजिक असू शकते. तरीदेखील इतर भाषेतून मराठी भाषेत उत्तमोत्तम अनुवादित साहित्य आणले असल्याचे दिसते. अनुवादित साहित्य वाचनाकडे मराठी वाचकांचा वाढता ओढा असणे हे आदर्श अनुवाद झाल्याचे लक्षण मानावयास हरकत नसावी. तरीदेखील एखाद्या मराठी अनुवादकाकडून तुलनेने सर्वंकष आशयानुवर्ती अनुवादामध्ये मर्यादा आलेली असू शकते.

चंद्रकांत भोंजाळ यांचा परिचय व साहित्य:

चंद्रकांत भोंजाळ हे जवळपास ४५ वर्षांपासून सातत्याने लेखन करत आहेत. आतापर्यंत त्यांची पन्नासहून अधिक अनुवादित पुस्तके प्रकाशित झालेली आहेत. त्यात कथा, कादंबरी, चरित्र, आत्मचरित्र, आठवणी, ज्ञानपीठ पुरस्कार प्राप्त लेखकांची भाषणे इत्यादी साहित्य प्रकारांचा समावेश आहे. 'उत्तुंग', 'सत्य' आणि 'त्रिशंकू' हे मन्नू भंडारी यांच्या कथांचे अनुवादित संग्रह, 'अंतहीन', 'साक्षीदार' या जितेंद्र भाटिया यांच्या कादंबऱ्यांचे अनुवाद, 'नाही सूर्य उद्याचा' हा मोहन राकेश यांच्या कादंबरीचा अनुवाद, 'उत्तरायण' अनुवादित कथासंग्रह तसेच 'कोलाहल' व 'खंडित सूर्य' या दामोदर खडसे यांच्या कादंबरीचा अनुवाद, 'लोकशाहीची ऐशी तैशी' ही विभूती नारायण राय यांची अनुवादित कादंबरी याशिवाय प्रेमचंद, अमृता प्रितम, सुधा अरोरा, प्रियवंद, चित्रा मुद्गल, पुष्पा भारती, राजेंद्र यादव, भारत सासणे, रविंद्र त्रिपाठी, सुदीप ठाकूर, जावेद अख्तर व नसरीन मुन्नी कबीर आदिंच्या हिंदी-इंग्रजी पुस्तकांचे मराठी अनुवाद चंद्रकांत भोंजाळ यांनी केले आहेत. शिवाय सआदत हसन मंटो यांच्या 'एक होती राधा' व 'मंटो हाजिर हो' या अनुवादित कथांचा संग्रह या सर्वांमध्ये महत्त्वाचा बनला आहे.

चंद्रकांत भोंजाळ यांनी अनुवादित केलेल्या जितेंद्र भाटिया यांच्या 'साक्षीदार' या अनुवादित कादंबरीला १९९७ चा अनुवादासाठी असलेला राष्ट्रीय स्तरावरील 'साहित्य अकादमी' हा प्रतिष्ठेचा पुरस्कार प्राप्त झालेला आहे. चंद्रकांत भोंजाळ यांनी १४ वर्ष 'आकाशवाणी'मध्ये काम केले. १९ वर्ष ते यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठात कार्यरत होते. मुक्त विद्यापीठासाठी त्यांनी 'आकाशवाणी: संवादाचे स्वरुप आणि कौशल्ये' आणि 'लेखनाचे विविध आकृतिबंध' ही दोन महत्त्वाची पुस्तके लिहिली आहेत. 'धूळपेरणी' आणि 'आख्यान' ही त्यांनी लिहिलेल्या स्फूटलेखांची पुस्तके देखील महत्त्वाची ठरलेली आहेत. याशिवाय वृत्तपत्रातूनही विपूल लेखन केले आहे. 'दै. महाराष्ट्र टाईम्स', 'दै. लोकसत्ता', 'दै. महानगर', 'दै. सकाळ', 'कृषीवल' इत्यादी वृत्तपत्रातून त्यांचं लेखन सातत्याने प्रकाशित झालेले आहे. रंगभूमी, आकाशवाणी, वृत्तपत्र, चित्रपट आणि टी.व्ही. या सर्व

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

प्रसारमाध्यमांशी त्यांचा जवळचा संबंध आलेला आहे.

चंद्रकांत भोंजाळ यांनी सआदत हसन मंटोवरील अनुवादित केलेल्या पुस्तकांचे स्वरूप:

चंद्रकांत भोंजाळ यांचा हिंदी भाषेतील अनेक लेखकांशी प्रत्यक्ष संपर्क आलेला आहे. हिंदी अभ्यासक व साहित्यिकांसोबत झालेल्या साहित्यिक चर्चेतून हिंदी-उर्दू भाषेतील वेगवेगळ्या विषयांवरील महत्त्वाच्या पुस्तकांची माहिती त्यांना मिळत गेली. याशिवाय हंस, पहल, अकर, ज्ञानोदय, समकालीन साहित्य या हिंदीतील नियतकालिकाचे ते नियमित वाचक आहेत. त्यामुळेच हिंदी साहित्यविश्वातील नवीन साहित्यकृतीविषयी त्यांना माहिती मिळत जाते. त्या माहितीच्या आधारेच त्यांनी बरीचशी हिंदीतील पुस्तके अनुवादित करण्यासाठी निवडल्याचे ते सांगतात.

अनुवादित साहित्यकृतीबाबत एक तथ्य चंद्रकांत भोंजाळ सांभाळताना दिसतात, ते म्हणजे ज्या लेखकाची साहित्यकृती ते अनुवादासाठी निवडतात त्या लेखकाची इतर सर्व पुस्तके ते मिळवून वाचतात. त्या लेखकाच्या मुलाखती छापलेल्या असतील तर त्याचेही अवलोकन करतात. त्यातून सदर लेखकाचे लेखन व विचार समजायला अधिकची मदत त्यांना होते. उदाहरणादाखल घ्यायचे तर सआदत हसन मंटोच्या कथा त्यांनी कॉलेज जीवनात असताना 'सारिका'च्या मंटो विशेषांकात वाचल्या होत्या. तेव्हाच मंटोच्या लेखनाबद्दलची जिज्ञासा त्यांच्या मनामध्ये निर्माण झाली होती. त्यातूनच त्यांनी 'एक होती राधा' व 'मंटो हाजिर हो' या पुस्तकांमधून मंटोच्या खटलेबाज व वेश्यांबद्दलच्या महत्त्वाच्या कथांचा अनुवाद केलेला आहे. याशिवाय 'भय इथले संपत नाही: फाळणी; एक दु:स्वप्न' हे फाळणीच्या भयानक अनुभवांवर आधारित असलेले पुस्तक अनुवादित केलेले आहे. या कथासंग्रहात फाळणीशी संबंधित कथा असून सआदत हसन मंटो, भीष्म साहनी, समशेर बसू, उपेंद्रनाथ अश्क, अहमद नदी कासमी आदि नामवंत उर्दू व हिंदी लेखकांच्या कथा या अनुवादित पुस्तकामध्ये समाविष्ट केलेल्या आहेत.

'मंटो हाजिर हो' या अनुवादित पुस्तकातून विख्यात उर्दू कथाकार सआदत हसन मंटो यांच्या खटलेबाज कथांची सुरस दास्तान अनुवादित केलेली आहे. श्रेष्ठ उर्दू कथाकार सआदत हसन मंटो यांना ७० वर्षांपूर्वी अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याच्या मुद्द्यावरून अनेक वेळा तत्कालीन व्यवस्थेशी लढा द्यावा लागला होता. मंटोच्या कथांवर अश्लीलतेच्या आरोपाखाली खटले भरले गेले. हिंदी बुकस्टॉलवर मिळणाऱ्या 'मंटो की बदनाम कहानियाँ' वगैरेसारख्या पुस्तकांनीही वाचकांची दिशाभूल केली. त्यामुळे मंटोच्या सर्व साहित्याबद्दल गैरसमजच जास्त पसरवले गेले. ते दूर व्हावेत म्हणून मंटोच्या ज्या कथांवर खटले झाले त्या कथा आणि त्या कथांवरील खटल्यासंबंधीची हकिगत चंद्रकांत भोंजाळ यांनी 'मंटो हाजिर हो' या अनुवादित पुस्तकामधून सविस्तररित्या दिली आहे. या पुस्तकातील कथांवरील खटल्यांमध्ये मंटोने आपली बाजू प्रभावीपणे मांडली आहे. कोर्टात साक्ष देताना मंटोने या कथांचे ज्याप्रकारे विश्लेषण केले आहे तसे विश्लेषण क्वचितच पहायला मिळते. कथेवरील खटल्यामुळे मंटोला कोर्ट कचेऱ्याला तोंड द्यावे लागले. यातून शारीरिक व आर्थिक दृष्टीने मंटोला तोटा सहन करावा लागला. परंतु अशातही मंटोने हार मानली नाही. शेवटपर्यंत हिंमतीने सर्व आरोप फेटाळून लावले. मंटोसंदर्भातील या बाबी प्रथमच मराठी वाचकांसमोर चंद्रकांत भोंजाळ यांनी अनुवादित

ISSN–2278-5655
Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal
Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025
OPEN ACCESS Original Research Article

केलेल्या कथांच्या माध्यमातून आणलेल्या आहेत. काळी सलवार (काली सलवार), देहगंध (बू), वाफ (धुआँ), थंडगार मास (ठंडा गोस्त), वर, खाली आणि त्यादरम्यान (उपर, नीचे और दरमियान), सकीना (खोल दो) या मंटोच्या कथांवर अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याच्या मुद्द्यावरून खटले दाखल केले होते. अश्लीलतेचा मुद्दा गैरसाहित्यिक आहे आणि साहित्यसामग्री कधीच अश्लील नसते असे मानणारा मंटो होता. 'प्रतीक्षा मंटोची' या अनुवादित पुस्तकात डॉ. वसुधा सहस्रबुद्धे लिहितात की, "धर्म, भाषा आणि देशाच्या सीमा ओलांडून माणुसकीच्या दृष्टिकोनातून फाळणीच्या काळातील सत्य आणि विद्रुपता समाजासमोर निर्भयपणे मांडणारा उर्दू भाषेचा लेखक सआदत हसन मंटो एक मनस्वी, स्वतंत्र विचारांचा आणि सच्चा लेखक होता. सडेतोड लिहिल्यामुळे पाकिस्तान सरकारने त्याच्यावर अश्लीलतेचा आरोप ठेवून खटले भरले. सत्ताधाऱ्यांना वाटत होतं की त्याला असं अपमानीत करून आपण त्याचं लेखन बंद करू शकू. कारण फाळणीच्या मुळावर घाव घालणाऱ्या आणि राजकारण्यांचा उद्देश स्पष्ट करणाऱ्या 'टोबा टेकसिंह', 'खोल दो', 'ठंडा गोश्त' सारख्या कथा तो लिहीत होता. कोर्टातील आपल्या जबानीतून त्याने आपल्या कथा अश्लील नसल्याची ग्वाही दिली, अश्लीलतेची त्याने केलेली व्याख्या इतकी तर्कनिष्ठ आहे की आपण मंटोवर विश्वास ठेवू शकतो. मंटो एक वेगळंच रसायन आहे".२ निर्भीडपणे लेखन लिहिणे हा मंटोचा ध्यास होता. परंपरा मोडीत काढून नवीन विचार व दाहक अनुभव मांडणे हा मंटोचा स्वभाव कथा लेखनाद्वारे निदर्शनास येतो.

चंद्रकांत भोंजाळ यांनी 'एक होती राधा' या मंटोच्या अनुवादित कथांच्या संग्रहात नायिकाप्रधान कथा समाविष्ट केलेल्या आहेत. या पुस्तकामध्ये बारा कथांचा समावेश केलेला आहे. त्यामध्ये लायसन्स (लाइसेंस), दहा रुपये (दस रुपये), जानकी (जानकी), शारदा (शारदा), मम्मी (मम्मी), बर्मी मुलगी (बर्मी लडकी), सुगंधी (हतक), सिराज (सिराज), परिन (पीरन), खुशिया (खुशिया), साडे तीन आणे (साढे तीन आने), एक होती राधा (मेरा नाम राधा हैं) या त्या कथा होत. या कथांबाबत चंद्रकांत भोंजाळ लिहितात की, "पुरुषप्रधानता त्या काळी आजच्यापेक्षा कितीतरी पटीने जास्त होती. ज्या काळी आत्महत्या करण्यापूर्वी स्त्री आपल्या पतीची अनुमती घेई, त्या काळी मंटो आपली लेखणी सरसावून स्त्रियांच्या बाजूने उभा राहिला. आणि त्या स्त्रिया तरी कोण होत्या? तर ज्यांना समाज हीन मानतो, पतित मानतो अशा. वेश्यांच्या दुःखांना तर त्याने आपली लेखणीच समर्पित केली होती. त्या स्त्रियांचे प्रश्न, संवेदना, औदार्य, त्याग, मान अपमान, प्रेम आणि त्यांची एकंदर समज हे सर्व त्याच्या कथांचे विषय होत असत. त्यासाठी त्याला खूप शिव्याही खाव्या लागल्या. पण त्याच त्याला पुरस्कारासमान वाटत."३ आपल्या साहित्यातून जीवनमुल्यांचं व मानवतेचे दर्शन मंटोने अधोरेखित केले आहे. तत्कालीन अनेक वेदनामय घटना मंटोच्या अनुवादित कथांमधून चंद्रकांत भोंजाळ यांनी 'एक होती राधा' च्या माध्यमातून वाचकांसमोर आणलेल्या आहेत.

समारोप:

चंद्रकांत भोंजाळ यांनी 'मंटो हाजिर हो' व 'एक होती राधा' या अनुवादित पुस्तकांमधून मंटोच्या कथालेखनातील मूळ भावना, संदर्भ, शैली, सामाजिक सांस्कृतिक संदर्भ जसा आहे तसा राखण्याचा प्रयत्न केला आहे. मंटोच्या अनुवादित कथा असल्या तरीदेखील त्या मुळ स्वरूपातील पुस्तकातून

ISSN–2278-5655

Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

अभ्यासल्याचा आनंद वाचकांना मिळतो आहे. इतके तंतोतंत भाषांतर चंद्रकांत भोंजाळ यांनी केले आहे. मंटो यांच्या अनेक प्रसिद्ध कथा भोंजाळ यांनी मराठीत आणल्या, त्यामुळे मराठी वाचकांना जागतिक दर्जाच्या लेखकाचा व उर्दू साहित्याचा परिचय घडवून आणला. या अनुवादामुळे मराठी साहित्य समृद्ध झाले असून मंटोच्या साहित्याला मराठी भाषेत न्याय दिला गेला आहे. एका अर्थाने चंद्रकांत भोजाळ यांनी मंटोच्या कथांनाच नाही तर मंटोच्या जीवनचरित्रातील व ऐतिहासिक संदर्भातील बऱ्याच गोष्टींना अनुवादित लेखनातून संदर्भासह रेखाटलेले आहे.

संदर्भ ग्रंथ:

१. *भाषांतर संकल्पना आणि स्वरूप, संपादक: नंदकुमार मोरे, शिविम संशोधन पत्रिका कोल्हापूर, वर्ष अकरावे, अंक बत्तीसावा, ऑक्टोबर-नोव्हेंबर-डिसेंबर २०२२, पृष्ठ १२-१३*

२. *प्रतीक्षा मंटोची, डॉ. नरेंद्र मोहन, अनुवाद: डॉ. वसुधा सहस्त्रबुद्धे, विजय प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती, ११ मे २०१६, पृष्ठ ५*

३. *एक होती राधा-उर्दू कथा: सआदत हसन मंटो, अनुवाद: चंद्रकांत भोंजाळ, अक्षर प्रकाशन, मुंबई, प्रथम आवृत्ती, जुलै २०११, पृष्ठ ६*

४. *मंटो हाजिर हो, अनुवाद: चंद्रकांत भोंजाळ, अक्षर प्रकाशन, मुंबई, दुसरी आवृत्ती, जुलै २०११*

Cite This Article:

प्रा. कोल्हे सु. वि. (2025). *अनुवादित साहित्य व चंद्रकांत भोंजाळ यांच्या सआदत हसन मंटोवरील अनुवादित साहित्याचे विशेष.*

In Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal: Vol. XIV (Number VI, pp. 53–58).

ISSN-2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume-XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS

Original Research Article

मराठी भाषांतरासमोरील आव्हाने

* सौ. सुषमा संगई व **प्रा. डॉ. सीमा नाईक

* संशोधक विद्यार्थी, ** मार्गदर्शक, अधिष्ठाता व मराठी विभाग संशोधन केंद्र प्रमुख, तुळजाराम चतुरचंद महाविद्यालय, बारामती

प्रास्ताविक:

आजच्या जागतितिकीकरणाच्या काळात भाषांतर, अनुवाद व रूपांतर अनमोल ठरत आहे. साहित्यनिर्मितीच्या महत्वपूर्ण अवस्थेमध्ये भाषांतरकार त्यांची भूमिका निभावून साहित्यांचे पूल बनत आहेत. एखाद्या भाषेतलं आपल्याला जे आवडलं ते दुस-यांना कळेल अशा भाषेत सांगण्याला आपण 'अनुवाद' किंवा 'भाषांतर' असं म्हणतो. 'Translation' चा व्युत्पत्त्यर्थही 'Trans' पलिकडे लेटम – घेऊन जाणे असाच आहे. एका भाषेतून दुस-या भाषेत एखादी गोष्ट घेऊन जाणे, पोचवणे म्हणजे भाषांतर किंवा 'अनुवाद' होय.भाषांतरामध्ये एका भाषेतील मजकुर दुसऱ्या भाषेत भाषांतरित केल्यामुळे जगभरातील विविध बाबी सर्वांपर्यंत योहोचत आहेत. 'इंग्रजी भाषेमध्ये अनुवाद आणि भाषांतर या दोन्ही अर्थांनी था एकच शब्द वापरण्यात येतो. मुळात अनुवादाच्या क्षेत्रात काम करू इच्छिणा-या प्रत्येकाने एक गोष्ट लक्षात ठेवायला हवी की अनुवाद हे जरी शास्त्र असलं तरी ते पदार्थविज्ञानशास्त्रासारखं किंवा संगणकशास्त्रासारखं शंभर टक्के शास्त्र नव्हे, तर ती कला सुद्धा आहे.[१]' भाषांतरीत साहित्यामुळे ज्ञानाची नवनवीन दालने सर्वांसाठी उघडी झाली आहेत. भाषा निरनिराळ्या आहेत. समाज, त्यातील गट, जाती, पोटजातीच्या भाषा वेगवेगळ्या आहेत. त्यामुळे एक भाषा बोलणाऱ्या व्यक्तीला अन्य भाषेतील व्यक्तीशी संवाद साधताना अडचणी येतात. जर भाषांतर नसते तर आपली संस्कृती मागासलेलीच राहिली असती. ज्ञानाची कवाडे बंदच राहिली असती. परंतू भाषांतर करीत असताना विविध समस्या, आव्हाने व अडचणी यांचा शोध घेऊन त्या दूर करणे व भाषांतरित साहित्य अधिकाधिक लोकाभिमुख व उपयोजनात्मक बनवणे गरजेचे असून ती आव्हाने व ते समस्या दूर करण्यासाठी प्रस्तुत लेखनातून प्रयत्न करण्यात आला आहे.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited.

शोधलेखाची उद्दिष्ट्ये :

१. मराठी भाषांतरातील आव्हाने जाणून घेणे

२. भाषांतर साहित्यातील दुवा म्हणून कार्य

शोध लेखाची संशोधन पद्धती :

या शोध लेखात आवश्यकतेनुसार ग्रंथालय, संदर्भ साहित्य, अनुभवाच्या आधारे विश्लेषण या तंत्र व पद्धतींचा वापर करण्यात आला आहे.

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

शोध लेखाचे महत्व :

प्रस्तुत शोध लेखाच्या निमित्ताने भाषांतरातील संधी, आव्हाने यांचा अभ्यास करता आला.

भाषांतराचे प्रकार - भाषांतराचे दोन प्रकार आहेत.

१. मूलनिष्ठ भाषांतर

२. लक्षनिष्ठ भाषांतर

मूलनिष्ठ भाषांतरामध्ये शब्दरचना व शैली तंतोतंत घेतली जाते. भाषा व्यवहारानुसार

१. शास्त्रीय ग्रंथाचे भाषांतर

२. ललित साहित्यकृतीचे भाषांतर

३. धर्मग्रंथांचे भाषांतर

४. वैचारिक ग्रंथांचे भाषांतर

५. मौखिक ग्रंथांचे भाषांतर

६. यंत्राद्वारा भाषांतर

७. रूपांतर भाषांतर

८. छायानुसार आणि भावानुवाद भाषांतर

९. अर्थानुवाद भाषांतर

याप्रमाणे भाषांतराचे विविध प्रकार आहेत. सांकेतिक भाषा, बोलीभाषा, बोलीभाषा ग्रांथिक वा प्रमाणभाषा अशी भाषेची अनेक रूपे आहेत. यातूनच विचार व्यक्त केले जातात. व्यक्त झालेले विचार इतर भाषांतून व्यक्त होऊ शकतात. या सर्व भाषांतरामध्ये विविध समस्या आहेत.

मराठी भाषांतरातील समस्या :

१. इंग्रजी आणि मराठी भाषेतील भेद भाषांतर करीत असताना अडथळा निर्माण करतो.

२. दोन भाषांच्या सामाजिक संस्कृतीची माहिती भाषांतरकारला माहित नसेल तर ती मोठी अडचण ठरते.

३. भाषिक स्तरावरील शब्दभिन्नता ही एक अडचण ठरते. मूळ भाषेतील भाव, शैली व्यक्त होण्याची पद्धत जशीच्या तशी घेणे कठीण ठरते, औपचारिक व अनौपचारिक भाषा काळजीपूर्वक वापरावी लागते

४ मूळभाषेतील व्याकरण व वाक्यरचना मराठीत वेगळ्या आहेत.

४. फ्रेजेस, ईडीओम्स, प्रोव्हर्ब, इ. शब्द मराठीत व्यक्त करणे कठीण जाते. मराठी भाषेतील वाक्प्रचार, म्हणी, उखाणे इंग्रजीमध्ये घेताना अडचणी निर्माण होतात.

भाषांतर मर्यादा :

भिन्न भाषांना व भिन्न भाषिकांना एकत्र जोडण्याचे काम भाषांतराद्वारे होते. भाषांतरकाराकडे विशिष्ट क्षमता असणे गरजेचे आहे. त्यामध्ये विशेष म्हणजे स्रोत भाषा व लक्ष भाषेचे पूर्ण ज्ञान असणे गरजेचे तर आहेच. परंतू त्याबरोबरच दोन्ही भाषेचे अद्ययावत शास्त्रीय ज्ञान देखील गरजेचे आहे. स्रोत भाषेचे आणि लक्ष भाषेचे सुरुवातीपासून आतापर्यंत ज्ञान असणे आवश्यक आहे. भाषांतरकाराचे सातत्यपूर्ण वाचन असणे गरजेचे आहे. कारण भाषेचा घाट व भाषेचे घटक यांचीही ओळख रहाते. शब्दसंग्रह वाढतो व प्रसंगी नवे वाक्प्रचार, वाक्यप्रयोग लक्षात येतात. त्याचा उपयोग भाषांतर करीत असताना होतोच. भाषांतरकाराला विषयाचे ज्ञान असणे आवश्यक आहे. साहित्यातील अनेक संदर्भ देशाच्या इतिहासाच्या संस्कृतीच्या दृष्टीने महत्वाचे आहेत. भाषांतराची साधने समृद्ध करण्यासाठी भाषांतरकाराला विषयाचे संपूर्ण ज्ञान असणे गरजेचे आहे. भाषांतरकाराला भाषांतराचा इतिहास ज्ञात असेल तर काम करणे सोपे होईल. भाषांतरकाराला व्याकरण विषयीचे ज्ञान असणे तितकेच

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

गरजेचे आहे. भाषेच्या समृद्धीसाठी व भिन्न भाषिकांना समजून घेण्यासाठी भारतासारख्या बहुभाषिक देशामध्ये भाषांतराशिवाय पर्याय नाही.

भाषांतर करीत असताना अनेक बाबी लक्षात घ्याव्या लागतात त्यात अवधान राखणे हेही आहे. कारण तादात्म्य पावणे जेव्हा होते त्याचवेळी भाषांतराला आपण न्याय देण्याचा प्रयत्न करतो. मूळ साहित्यकृतीची सांस्कृतिक विशिष्टता त्या कृतीसोबतची पर्यावरण स्थिती, भौतिक, सामाजिक, धार्मिक दृष्टिकोन इ. घटक त्यामध्ये असतात व ही साहित्यकृती लक्ष्य भाषेत सर्व घटकांसह कशी न्यायची हे भाषांतरकारापुढे आव्हान आहे असे लक्षात येते. या सर्व बाबी पाहता मग भाषांतरकार शब्दशः भाषांतर, स्वैर भाषांतर, रूपांतर इ. चा विचार करून भाषांतराचा प्रकार लक्षात घेऊन त्याप्रमाणे ठरवितात. मूळ साहित्यकृतीचे शीर्षक बदल करताना विचार करावा लागतो. मूळ साहित्यावर अन्याय होणार नाही याची दक्षता घ्यावी लागते. सांस्कृतिक वैशिष्ट्यांचे भान देखील भाषांतरकाराला ठेवावे लागते. प्रत्येक संस्कृती वेगळी असते. संस्कृती संकेत व्यवस्था घेऊन येते व त्याप्रमाणे विचार करावा लागतो. समाजामध्ये अनेक रीती, भाषा, धर्म, पद्धती, परंपरा असतात व प्रत्येक समाजाची जीवन प्रणाली वैविध्यपूर्ण व वैशिष्टपूर्ण असते. प्रत्येक संस्कृतीचे संदर्भ वेगवेगळे असतात व ते शोधूनही सापडत नाहीत. कुठलीही भाषा जेव्हा येते तेव्हा तिची संस्कृती व संकेत व्यवस्था घेऊन येते. त्यावेळी सतर्कतेने विचार करणे गरजेचे असते.

निष्कर्ष :

मराठी साहित्य इतर भाषांमध्ये भाषांतरीत होणे गरजेचे आहे व काळाची गरज आहे. अनेक भाषा जाणणे, समजून घेणे, शिकणे हे महत्वाचे आव्हान भाषांतरकारांपुढे आहे. मराठीमध्ये विपुल साहित्य आहे. परंतू ते साहित्य भाषांतरीत होण्यासाठी मराठी भाषांतरकारांनी जबाबदारी उचलली तरच मराठी साहित्य अनेकांपर्यंत पोहोचेल. मराठी साहित्य अन्य भाषांमध्ये पोहोचविणे हे देखील एक आव्हान झाले आहे. याचा विचार करून अधिकाधिक साहित्य अनुवादित, भाषांतरीत झाले पाहिजे.

सदयकाळात दुभाषकांना महत्व प्राप्त झाले आहे. परदेशांत अनेक संधी दुभाषकांना प्राप्त झाल्या आहेत. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर बोलल्या जाणा-या भाषा समजून घेणे अति आवश्यक आहे. त्यामुळे साहित्याची, विचारांची, संस्कृतीचे आदान प्रदान भाषेद्वारे केले जाते.

शब्द संपदा वाढविणे गरजेचे असून ज्यावेळी भाषेची संस्कृती, प्रादेशिकता, या सर्व बाबींचा अभ्यास होईल त्यावेळी खऱ्या अर्थाने भाषांतराला न्याय दिला जाईल.

संदर्भ :

1. *अनुवादातून अनुसर्जनाकडे साहित्यिक अनुवादाचे तंत्र आणि मंत्र लेखक - लीना सोहोनी, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे पृष्ठ क्र. १३*
2. *भाषेतून भाषेकडे आणि भाषांतराकडे - प्रा. ना. परांजपे*

Cite This Article: ***सौ. संगई सु. व **प्रा. डॉ. नाईक सी. (2025).*** *मराठी भाषांतरासमोरील आव्हाने.* **In Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal**: Vol. XIV (Number VI, pp. 59–61).

ISSN–2278-5655

Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

भाषांतर: साहित्यिक सिद्धांत / प्रकार

*** प्रा. स्वाती प्रविण कळंबे**

** सहायक प्राध्यापक, मराठी विभाग, सम्यक संकल्प कॉलेज, कल्याण पूर्व, जिल्हा- ठाणे*

प्रस्तावना:

भाषांतर हि केवळ भाषाविषयक आदानप्रदानाची प्रक्रिया नसून विविध देशीय आणि विविध भाषक मानवी समूहांनी जोडणारा तो सांस्कृतिक अनुबंध आहे. एक मानातिल विचार व भावना अखिल मानवजाती पर्यंत पोहोचवून सर्वानाच्या अंतःकरणात एक संवेदना निर्माण करू शकणारी, ती एक प्रगल्भ व व्यापक अशी, जिवनविषयक जाणीव आहे. धर्म, साहित्य, राजकारण, समाजकारण, अर्थकारण, विज्ञान अशा विविध क्षेत्रांचा व ज्ञानशाखांचा केद्रबिंदू माणूस हा आहे. देश, काल व भाषा यांच्या सीमा ओलांडून वरील सर्व क्षेत्रातील विचार त्यांच्या पर्येत पोहचविण्याचे महत्त्वाचे कार्य भाषांतराद्वारे घडले.

एखादी साहित्यकृती ही भाषांतरामुळे अनेक जनापर्यंत पोहचणार असते आणि कायमची उपलब्ध राहणारी असते. याशिवाय, भाषांतरामुळे पुननिर्मितीचा आनंद मिळतो तो वेगळाच ! माहितीपर किंवा विज्ञानक्षेत्रात भाषांतरे करणे व साहित्यकृतीची भाषांतरे करणे, यात फार मोठा फरक आहे.

भाषांतराचे क्षेत्र व्यापक आहे. कथा कादंबरी कवितेपासून विज्ञान विषयक लेखना पर्यत आणि विधीविषयक लेखनापासून वृत्तपत्तांतील बातम्यांपर्यत ते विस्थारलेले आहे.

भाषांतर साहित्यिक सिद्धांत म्हणजे एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत साहित्यिक मजकुर रुपांतरीत करताना वापरले जाणारे विविध सैद्धांतिक दृष्टीकोन ही भाषांतराची प्रक्रिया होय. यात मूळ मजकुराचा अर्थ शैली आणि त्यासाठी भाविक, सांस्कृतिक, कार्यात्मक आणि उत्तर वसाहतवादी सिद्धांत यांसारखे विविध दृष्टीकोन वापरले जातात हे सिद्धांत भाषांतरकारांना मजकुराचे, विश्लेषण, सांस्कृतिक अनुकूलन आणि शक्ती संबंधांवर निर्णय घेण्यास मदत करतात.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited.

साहित्यिक भाषांतर म्हणजे काय?

साहित्यिक भाषांतर म्हणजे मूळ भाषेतील मजकुराचा वापर करून नवीन भाषेत आवृत्ती तयार करणे. हे काम व्यापक वाचन आणि कार्याचे वितरण करण्यास प्रोत्साहन देते काही प्रकरणांमध्ये – उदाहरणार्थ, गिलगामेश, मध्य पूर्वेतील प्राचीन भाषांमध्ये लिहिलेले काम – भाषांतर हाच एकमेव मार्ग आहे. ज्याव्दारे मजकूर सामान्य वाचकांना उपलब्ध करून दिला जातो.

“इनव्हीटेशन टू वर्ल्ड लिटरेचर” मधील दोन वगळता सर्व कामे इंग्रजी व्यक्तिरिक्त इतर भाषेतून अनुवादित आहेत.

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

इंग्रजीतील दोन कामे, द गॉंड ऑफ स्मॉल थिंग्ज आणि थिंग्ज फॉल अपार्ट इतर जागतिक भाषांमध्ये केलेल्या अनेक भाषातरांमुळे स्वत:च जागतिक साहित्य बनले आहेत.

भाषांतर : साहित्यिक सिद्धांताचे मुख्य प्रकार

१. **भाषिक सिद्धांत :**

भाषांतराचे विक्श्लेषण करण्यासाठी भाषिक घटकांवर (उदा. व्याकरण, वाक्यरचना) लक्ष केंद्रित करते, यात भाषेची रचना आणि तिचा अर्थ यावर भर दिला जातो. दोन्ही भाषांतील शब्द, शब्दच्छटा, अर्थ, व्याकरण, म्हणी, वाक्यप्रचार,, वाक्यारचना, बोलीतील प्रचलित शब्दांचा विचार करूनच भाषांतर केले जाते. एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत अर्थाचे संक्रमण होताना मूळ आशयाला कोणतीही बाधा येणार नाही याची काळजी भाषांतरकारला घ्यावी लागते.

२. **कार्यात्मक सिद्धांत :**

भाषांतरातील मजकुराच्या कार्यावर भर देतो, यात, अनुवादक लक्ष्य भाषेतील वाचकांसाठी मजकुराचा उद्देश आणि कार्य कशा प्रकारे जतन करतो, याचा विचार केला जातो. भाषांतर करताना सवर्सामान्यांची बोली, व्यावसायिकांची भाषा, शास्त्रीय व तांत्रिक स्वरुपाची शब्दरचनांची भाषांतरकाराला जाणीव ठेवावी लागते. या कामी मूळभाषा व लक्ष्यभाषेतील शब्दकोश, परिभाषा कोशांचा सातत्याने आधार घ्यावा लागतो.

३. **उत्तर-वसाहतवादी सिद्धांत :**

यात भाषांतरातील सत्ता संबंधांवर आणि सांस्कृतिक आधिपत्यावर लक्ष दिले जाते. या सिद्धांतानुसार, लक्ष्य भाषेतील वाचकांवर मूळ मजकुराचा कसा पभाव पडतो याचा अभ्यास केला जातो. 'ट्रान्सलेशन अँड जेंडर' या पुस्तकात, शेरी सायमन यांचे लक्ष भाषांतरातील सांस्कृतिक वळणाचे महत्व अधोरेखित करण्यावर लक्षकेंद्रित केले आहे. शेवटी ती समकालीन स्त्रीवादी भाषांतराने लिंगाला जाणीवपूर्वक परिवर्तनकारी प्रकल्पाचे स्थळ कसे बनवले आहे. संस्कृतीच्या गुंतागुंतीची समज देते. ते आपल्याला अनुमती देते. विविध समकालीन विषयांमधील परिणामी क्रॉंस ओव्हर हे सायमन आणि लेफेव्हेरे यांचे निबंध भाषांतरावरील उत्तर – वसाहतवादी लेखनाच्या संग्रहात आढळतात.

४. **शब्दश: भाषांतर :**

या पद्धतीत प्रत्येक शब्दाचे स्वतंत्रपणे भाषांतर केले जाते, ज्यामूळ कधीकधी मजकुराचा नैसर्गिक प्रवाह आणि अर्थ हरवू शकतो. याउलट, साहित्यिक भाषांतरात शब्दाश: भाषांतरापासून दूर जाऊन मूळ मजकुराचा अर्थ आणि शैली जतन करण्याचा प्रयत्न केला जातो. शब्दश: भाषांतरासाठी आणखी एक संज्ञा मेटाफ्रेज आहे. शब्दश: भाषांतर हा अनेकदा १९ व्या शतकातील शास्त्रीय बायबल आणि इतर ग्रंथाच्या इंग्रजी भाषांतरांच्या शीर्षकामध्ये आढळतात.

५. **साहित्यिक सिद्धांत :**

या मध्ये भाषांतरकाराच्या सर्जनशीलतेचा विचार केला जातो आणि मजकुराच्या भावनिक आणि साहित्यिक पैलूंवर भर दिला जातो. ज्यावेळी व्यावहारिक कारणांमुल मूळ संहितेची शब्दश: प्रतीनिर्मिती शक्य नसते, त्यामुळे लक्ष्य भाषेत फक्त तिचा स्थुलाशय आणण्याचा प्रयत्न केला जातो मूळ विषयाचा विस्तार टाळून लक्ष्य भाषेत

सुटसुटीत कलाकृती निर्माण करण्यावर भर असतो. त्यात कदाचित प्रसंगी रंजनात्मकताही आणली जाते. रुपांतर करताना मूळ भाषेतील वातावरण, अपरिचित संकल्पना बदलून वाचकांना रुचेल, पचेल असा मजकूर देण्यावर भर असतो. उदा. गो.ब.देवलांनी शेक्सपियरच्या ऑथेल्लो नाटकाचे केलेले 'झुंजारराव' हे रुपांतर. मूळ कथाबीज, पात्रप्रसंग घेऊन लक्ष्यभाषेतील घटकांच्या साहाय्याने ती फूलवणे. देश, काल, परिस्थितीनुरूप त्यात बदल करणे, आवश्यकता भासल्यास नावे, स्थान, स्वभाववैशिष्ट्येही बदलली जातात. उदा. पु.ल. देशपांडे यांचे 'अंमलदार' हे नाटक मूळ रशियन नाटक Inspector General चे रुपांतर आहे. गो.ब.देवलांचे 'संशयकल्लोळ' व वि.वा. शिरवाडकरांचे दूरचे दिवे' अशी उच्चतम रुपांतराची उदाहरणे सांगता येतील.

भाषांतराचे प्रकार :

१. मुलानिष्ठ भाषांतर –

ज्यात मूळ भाषेतील मजकूर शब्दश: कोणत्याही बदल न करता, शब्दक्रम न बदलता दुसऱ्या भाषते नेला जातो. लक्ष्यभाषेतील वाक्यरचना, शब्दरचना व अविष्कार शैलीत भिन्नता असली तरी भाषांतर प्रक्रियेत मूळ भाषेला अनुसरूनच भाषांतर केले जाते.

२. लक्ष्यनिष्ठ भाषांतर –

यात मूळ भाषेतील आशयाशी प्रामाणिक राहून लक्ष्य भाषेच्या रूपाशी साधर्म्य असणारे भाषांतर केले जाते. त्याला लक्ष्यनिष्ठ भाषांतर असे म्हणतात. यात भाषांतरकाराला दोन्ही भाषांच्या सूक्ष्म फरकाची जाणीव असावी लागते.

३. रुपांतर –

या ठिकाणी भाषांतरकर्ता मुक्त स्वातंत्र्य घेतो.स्त्रोतभाषेतील फक्त मध्यवर्ती कल्पना व आशयसूत्र तो घेतो. आणि लक्ष्यभाषेच्या चौकटीत तो बसवतो. त्यामुळे मूळ साहित्य कृती पूर्ण बदलून जाते.

भाषांतराचे क्षेत्र व्यापक आहे. कथा कादंबरी कवितेपासून विज्ञानविषयक लेखना पर्यंत आणि विधीविषयक लेखनापासून वृत्तपत्रांतील बातम्यांपर्यंत ते विस्तारलेले आहे.

निष्कर्ष :

१. भाषांतरामुळे एका भाषेतील ज्ञान, विज्ञान, नवनवीन शोध अन्य भाषिकांपर्यंत पोहचवणे शक्य होते,
२. भाषा, साहित्य, संस्कृती इ. च्या आदान -प्रदानासाठी भाषांतर महत्वाची भूमिका बजावते. संस्कृती, साहित्य व भाषेच्या समृद्धीसाठी भाषांतराचे महत्व अधोरेखित होते.
३. प्राचीनतम ग्रंथांची भाषांतरे करून पुरातन संस्कृतीचा सर्वांगीण अभ्यास केला जातो.
४. धार्मिक ग्रंथ, शिलालेख, हस्तलिखिते, पोथ्यांची भाषांतरे आजही समाजासाठी महत्वाची ठरली आहेत.
५. विवीध वाङ्:मय प्रकार, पारिभाषिक शब्द, मिथ्य, बीजकथानक, थीम स्वभाषेत रुजवण्यासाठी, वाढवण्यासाठी मोठया प्रमाणात भाषांतराची गरज आहे.

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

संदर्भ ग्रंथ :

१. *वरखेडे (संपा) भाषांतर स्वरूप आणि समस्या खैरे, विश्वनाथ*

२. *व्यावहारिक मराठी : ल रा. नासिराबादकर फडके प्रकाशन आवृत्ती आठवी २००८*

३. *व्यावहारिक मराठी : प्रा. संजय नगरकर , प्रा. वसंत शेकडे.*

४. *उपयोजित मराठी व प्रसार माध्यमांची कार्य शैली.*

Cite This Article:

प्रा. कळंबे स्वा. प्र. *(2025). भाषांतर: साहित्यिक सिद्धांत / प्रकार.* **In Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal**: Vol. XIV (Number VI, pp. 62–65).

ISSN-2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume-XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS

Original Research Article

डिजिटल युगातील भाषांतराचे महत्त्व "/ प्रभाव

* सौ. प्रिया नितीन उपासनी

* माहीम मनपा माध्यमिक शाळा, माहीम.

डिजिटल युगाची एकच जादू'

नवनवीन संधीची कवाडे उघडू.

आजचे युग हे माहिती तंत्रज्ञानाचे युग आहे . फार पूर्वी माणसांची संपर्क साधने कमी होती.

हे डिजिटल युग आल्यापासून माणूस खरोखरीच "हायटेक झाला "

माणसा- माणसाचा होणारा संपर्क आता खऱ्या अर्थाने डिजिटल झाला. या क्षेत्राने फक्त माणसांवरच परिणाम केला नाही तर तो केला शिक्षण, उद्योग ,व्यापार ,आरोग्य, मनोरंजन, संशोधन ,पुस्तके विविध भाषांमध्ये पुस्तकाचे भाषांतर हे एका क्लिकवर सहज शक्य झाले.

मग भाषांतर म्हणजे काय?

फक्त एकाच भाषेतील पुस्तकांचे भाषांतर करायचे का?

असे अनेक प्रश्न मनाला पडतात. आपण आपल्या मातृभाषेतील लेखक, कवी ,पुस्तके यांच्याशी परिचित असतो.

पण इतर भाषेतील दर्जेदार लेखनाचा आपल्याला परिचय होत नाही मग यासाठी भाषांतर हा दोन भाषांमध्ये जोडणारा दुवा आहे असे म्हणल्यास वावगे ठरणार नाही .

केवळ शब्दांचे रूपांतर न करता अर्थ, संस्कृती ,संदर्भ आणि ज्ञान यांना एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत पोहोचवण्याचे ऐतिहासिक कार्य कोणी केले असेल तर ते भाषांतराने.

या भाषांतराच्या सहाय्याने जगभरातील ज्ञान स्थानिक भाषेत सहज उपलब्ध होत आहे. उदाहरणार्थ -कन्नड भाषेतील भैरप्पा यांच्या कादंबऱ्या, इंग्रजी भाषेतील दर्जेदार पुस्तकांचा अनुवाद इत्यादी.

मग हे पुस्तक रुपी ज्ञान ग्रामीण भागातील ,शहरी भागातील विद्यार्थी वाचून वाचन संस्कृतीचे सक्षमीकरण होते.

विज्ञानासारखी माहिती देखील सरळ सोप्या भाषेत सहज उपलब्ध होते.

उदाहरणार्थ- विज्ञान कथा इ.

हे फक्त विज्ञानाशी संबंधित नाही बर का ?

वैद्यकीय कायदेशीर माहिती सुद्धा या भाषांतरातून सहज उपलब्ध होते त्यामुळे सर्वसामान्य माणूस योग्य नियोजन करू शकतो.

ज्ञान , आकलन,विश्लेषण संश्लेषण या चौपदरी मार्गाने जाणारी आपली शिक्षण संस्कृती.

या शिक्षण संस्कृतीत ई लर्निंग-,ऑनलाईन कोर्स, डिजिटल वर्ग यासाठी अनेक संस्था आपला अभ्यासक्रम 24×7 भाषांतराद्वारे उपलब्ध करून देत आहे .

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited.

ISSN-2278-5655

Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume-XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

गणित, भौतिकशास्त्र, कोडींग यांसारख्या विषयाचे ज्ञान स्थानिक भाषेत उपलब्ध झाल्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या संकल्पना दृढ व्हायला बऱ्याच प्रमाणात मदत झाली आहे. मातृभाषेत शिकलेल्या उपलब्ध असणाऱ्या गोष्टीमुळे विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास दुणावला आहे.

आज या गोष्टींमुळे शाळांना जागतिक दर्जाचे शिक्षण देणे शक्य होत आहे .

शिक्षणात तर क्रांती झालीच आहे पण व्यापारातही मोठा लक्षणीय बदल घडून आला आहे.

विविध प्रकारच्या वेबसाईट,ई- प्लॅटफॉर्म ,मोबाईल मार्केट ॲप्स या सर्वांच्या बहुभाषिक आवृत्ती तयार करण्यासाठी भाषांतर हे महत्त्वाचा पाया ठरलेआहे.

आज कंपन्यांना जगभरातील ग्राहकांपर्यंत पोहोचायचे असेल तर स्थानिक भाषेत संवाद साधावा लागतो .

पर्यटन ,हॉटेल ,व्यवसाय, आंतरराष्ट्रीय गुंतवणूक आणि निर्यात क्षेत्रात बहुभाषिक संवाद आवश्यक आहे म्हणजेच डिजिटल अर्थव्यवस्था जर वाढवायची असेल तर भाषांतर हा घटक अनिवार्य आहे.

वेगवेगळ्या देशांच्या कला, संस्कृती, चित्रपट ,साहित्य यांना जोडणारा भाषांतर हा एक पूल आहे.

सिनेमा क्षेत्रात सांस्कृतिक उपशीर्षके, डबिंग . भाषांतरामुळे सहज उपलब्ध झाले आहेत. सहज शक्य झाले आहे.

साहित्यिक भाषांतरामुळे विविध संस्कृतीचे भाव विश्व लोकांपर्यंत पोहोचणे सहज शक्य झाले आहे.

कथाकथन, लोककला लोकसंस्कृती, इतिहास जगभरातील वाचकांसमोर पोहोचत आहे.

यातून विविधतेतील एकता दिसून येते.

हे झाले साहित्य व संस्कृतीचे सरकारी प्रशासनात जसे की डिजिटल इंडिया, इ गव्हर्नर्स, ऑनलाईन फॉर्म सेवा इ. सर्व भाषांमध्ये उपलब्ध झाले आहेत.

महिला ,शेतकरी, विद्यार्थी प्रत्येक सर्वसामान्य माणसांना सरकारी योजनांचे तपशील आपल्या भाषेत मिळून त्यांना लाभ होत आहे.

लोकशाही जर चांगली राहावी असे वाटत असेल तर लोकशाहीच्या स्वास्थ्यासाठी बहुभाषिकता आवश्यक आहे.

ए आय , चॅट जीपीटी, गुगल ट्रान्सलेटर यासारख्या साधनांनी भाषांतर अधिक वेगवान सुलभ केले आहे.

त्वरित भाषांतर, बहुभाषिक संवादात येणारे अडथळे भाषांतरामुळे सोपे झाले आहेत .

विविध क्षेत्रातील रोजगारांच्या संधी निर्माण केल्या जात आहेत. फ्रीलान्स ट्रान्सलेटर ,सब टायटल या गोष्टीमुळे रशियन भाषेतील चित्रपट मराठी भाषेत सहज आणणे शक्य झाले आहे.

जगातील अनेक भाषा डिजिटल युगात हरवण्याच्या मार्गावर आहेत .

पण भाषांतरामुळे या भाषांचे संरक्षण शक्य झाले आहे .

आज संस्कृत सारखी भाषा त्यातील श्लोक अमेरिकन, रशियन नागरिक मुखोद्गत करत आहेतआणि ही सगळी कमाल भाषांतराचीच आहे .

बहुभाषिक समाजातील सर्व घटकांना समान संधी देणे. दिव्यांगांना माहिती साहित्य उपलब्ध करून देणे हे भाषांतराने शक्य झाले आहे. म्हणजेच डिजिटल युगांनी जगाला केवळ केवळ माऊसच्या एका क्लिकवर आणले आहेत आणि

ISSN–2278-5655

Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS

Original Research Article

भाषिक भिन्नतेचे अडथळे दूर करण्याचे काम भाषांतर करत आहे .

ज्ञान ,शिक्षण, व्यापार ,संस्कृती, तंत्रज्ञान या प्रत्येक क्षेत्रात भाषांतराचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. भविष्यात कितीही तंत्रज्ञान उपलब्ध झाले तरीही मानवी जीवनाला एक नवीन आयाम देण्याचे काम भाषांतर करणार आहे.

जुन्या जगाला आणि नवीन जगाला जोडणारा महत्त्वाचा दुवा होणार आहे म्हणूनच डिजिटल युगातभाषांतराचे योगदान हे मोठे आहे .

डिजिटल युग जसे मोठे होईल तसे भाषांतराचे महत्त्व वाढणार आहे आणि म्हणूनच मानवाला जर भाषेद्वारे समृद्ध व्हायचं असेल तर भाषांतराला तरुणोपाय नाही.

Cite This Article:

सौ. उपासनी प्रि. नि. (2025). डिजिटल युगातील भाषांतराचे महत्त्व / प्रभाव. **In Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal**: Vol. XIV (Number VI, pp. 66–68).

ISSN-2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume-XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

भाषांतरातील आव्हाने

* सौ. प्रिया राहुल सुरवसे

* जि. प. शाळा वाघोली, सोलापूर.

सारांश :

मराठी साहित्यात भाषांतरे हे अत्यंत महत्त्वाचे आणि समृद्ध असलेले क्षेत्र आहे. या क्षेत्रात मराठीत विविध भाषांमधून अनेक कादंब-या, कविता, निबंध, नाटकं आणि इतर साहित्याच्या प्रकारांचे भाषांतर केले गेले आहे. मराठी साहित्यातील भाषांतराची प्रक्रिया विविध संस्कृतींशी संवाद साधण्यासाठी, तसेच नवीन विचार आणि दृषटिकोनांची देवाण-घेवाण करण्यासाठी महत्त्वाची ठरली आहे. यामुळे मराठी वाचकांना विविध भाषिक आणि सांस्कृतिक धारा अनुभवता येतात.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited.

भाषांतराची भूमिका:

संस्कृतीची देवाण-घेवाण: मराठी साहित्यकांनी इतर भाषांतील साहित्याचा अनुवाद करून, नवे विचार, मूल्ये, आणि संस्कृती मराठीत आणली आहे. यामुळे वाचनाचे दृषटिकोन विस्तारित झाले आहेत.

साहित्याची वैश्विकता: भाषांतरांमुळे मराठी साहित्याला जागतिक स्तरावर पोहोचण्याची संधी मिळते. ते इतर भाषिक समुदायांपर्यंत पोहोचू शकते, ज्यामुळे ते साहित्य अधिक व्यापक प्रमाणावर ओळखले जाते.

वाचनाचे विविधता: भाषांतराने वाचकांना विविध प्रकारची लेखनशैली, भाषाशास्त्र आणि साहित्यिक तंत्रांची ओळख करून दिली आहे.

मराठीत भाषांतराच्या अडचणी: संस्कृतीतील फरक: अनेक वेळा, एक भाषिक संदर्भ दुस-या भाषेतून अनुवादित करतांना, स्थानिक संस्कृतीतील आणि परदेशी संस्कृतीतील फरक समजून घेतले जातात. यामुळे शब्दाचा किंवा वाक्याचा अर्थ बदलू शकतो.

लेखनशैलीचा समानतेचा प्रश्न: प्रत्येक लेखकाची शैली वेगळी असते. त्याचे स्वरूप आणि अभिव्यक्ती मराठीत व्यक्त कर

मराठी साहित्यातल्या लोकप्रिय अनुवादकांची नावे:

व. पु. काळे: व. पु. काळे हे मराठीतील एक अत्यंत प्रभावशाली अनुवादक होते. त्यांनी "लॉर्ड ऑफ द फ्लाईज" यासारख्या कादंब-यांचे अनुवाद केले.

शं. ना. नवरे: शं. ना. नवरे यांचे अनुवाद अनेक लोकप्रचलित साहित्याचे केले आहेत, विशेषत: रवींद्रनाथ ठाकूरच्या साहित्याचे.

म. ना. Na (म. ना. नवरे)

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

१. सांस्कृतिक देवाणघेवाण

भाषांतरामुळे एका भाषेतील लोकांना दुसऱ्या भाषेतील संस्कृती, परंपरा, विचार, आणि जीवनशैली समजते.

उदाहरणार्थ, टॉलस्टॉय, शेक्सपियर किंवा रवींद्रनाथ ठाकूर यांचे साहित्य मराठीत आल्यामुळे मराठी वाचकांना रशियन, इंग्रजी आणि बंगाली संस्कृतीचे दर्शन होते.

२. ज्ञानवृद्धी

भाषांतरामुळे विज्ञान, तंत्रज्ञान, तत्त्वज्ञान, मानसशास्त्र, अर्थशास्त्र इत्यादी विषयांवरील जागतिक ज्ञान मराठीसारख्या प्रादेशिक भाषांमध्ये पोहोचते.

यामुळे वाचकांचे ज्ञानविस्तार होते आणि शिक्षण अधिक सुलभ होते.

३. नवे विचार आणि दृष्टीकोन

प्रत्येक समाजाचे विचार आणि अनुभव वेगळे असतात. भाषांतरामुळे आपल्याला इतर देशांतील लोकांचे जीवन, संघर्ष आणि तत्त्वज्ञान कळते.

हे विचार आपली दृष्टी अधिक व्यापक करतात आणि नवीन कल्पनांना जन्म देतात.

४. मातृभाषेचा विकास:

भाषांतरामुळे मराठीसारख्या भाषांमध्ये नवे शब्द, वाक्प्रचार आणि अभिव्यक्ती निर्माण होतात.

यामुळे भाषेचा शब्दसंग्रह आणि अभिव्यक्तीशक्ती वाढते, भाषेला नवे सौंदर्य प्राप्त होते.

५ . समाजातील एकात्मता आणि परस्पर समज:

भाषांतरामुळे विविध भाषिक समाजांमध्ये संवाद वाढतो, परस्पर समज निर्माण होते आणि एकात्मतेची भावना बळकट होते.

६. साहित्यिक समृद्धी

भाषांतरामुळे जगभरातील उत्कृष्ट साहित्य मराठीत उपलब्ध होते.

यामुळे मराठी वाचकांना विविध प्रकारच्या कथा, शैली आणि साहित्यिक प्रयोगांचा अनुभव घेता येतो.

७. बौद्धिक विकास

भाषांतर वाचनामुळे वाचकाचे आकलन, विश्लेषण आणि विचारशक्ती विकसित होते.

विविध भाषांमधील कल्पनांची तुलना केल्याने बुद्धिमत्ता आणि समज वाढते.

८. शिक्षणात मदत

विद्यार्थ्यांना आणि संशोधकांना परकीय भाषांतील ज्ञान मराठीत उपलब्ध झाल्याने अध्ययन आणि संशोधन सोपे होते.

विशेषतः तांत्रिक आणि वैज्ञानिक विषयांमध्ये भाषांतर फार उपयोगी ठरते.

९. जागतिक दृष्टीकोन

भाषांतरामुळे स्थानिक वाचक जागतिक विचारांशी जोडले जातात.

यामुळे साहित्य, समाज, आणि विज्ञान या सर्व क्षेत्रात प्रगती साधता येते.

साहित्य भाषांतरातील आव्हाने (Challenges in Literary Translation):

साहित्य भाषांतर ही केवळ शब्दांची देवाणघेवाण नसून, ती भावना, संस्कृती, शैली आणि अर्थाचे पुनर्रचनात्मक कार्य आहे. अनुवादक हा एक प्रकारे मूळ लेखकाचा सहनिर्माता

ISSN–2278-5655

Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

असतो. पण या प्रक्रियेत अनेक गुंतागुंतीची आव्हाने येतात. ती पुढीलप्रमाणे —

१. अर्थ आणि भावनांची अचूकता राखणे

साहित्याचा गाभा हा अर्थ आणि भावना यांमध्ये असतो. मूळ लेखकाने ज्या संदर्भात विचार मांडले आहेत, तोच आशय दुसऱ्या भाषेत जिवंत ठेवणे कठीण जाते.

कधी एक शब्द, रूपक किंवा म्हण एका भाषेत सहज पटते, पण दुसऱ्या भाषेत तशीच भावनिक ताकद व्यक्त होत नाही.

उदा. मराठीतील "मायेची ओल" हे इंग्रजीत "motherly affection" असे अनुवादित करता येते, पण त्या शब्दातील भावनिक ऊब हरवते.

२. सांस्कृतिक संदर्भांचा अनुवाद

प्रत्येक साहित्य हे आपल्या समाजाच्या संस्कृतीशी निगडित असते. त्या संस्कृतीतील प्रथा, श्रद्धा, रुढी, आणि सामाजिक मूल्ये इतर भाषेतील वाचकांना समजतील अशा रीतीने मांडणे अवघड असते.

उदा. "उपवास", "ओवाळणी", "हरितालिका" यांसारख्या संकल्पनांना इंग्रजीत थेट समकक्ष शब्द नाहीत.

अनुवादकाने अशा ठिकाणी स्पष्टीकरणात्मक पद्धती वापरावी लागते, पण त्यामुळे साहित्याचा प्रवाह खंडित होण्याची शक्यता असते.

३. शैली आणि भाषेचा सूर जपणे

लेखकाची शैली, वाक्यरचना, गती, आणि सूर हे साहित्याचे प्राण असतात.

कवितेतील लय, अनुप्रास, यमक, आणि भावबंध अनुवादात टिकवणे अत्यंत अवघड काम असते.

उदा. कुसुमाग्रजांची "वेडात मराठे वीर दौडले सात" ही ओळ इंग्रजीत केवळ अर्थाने देता येते, पण तिच्या लयीतला जोश हरवतो.

४. भाषिक संरचना आणि व्याकरणातील फरक

मराठी, हिंदी, इंग्रजी किंवा इतर भाषांमध्ये वाक्यरचना, क्रियापदांचा क्रम, लिंगवाचक भेद आणि काळाची मांडणी वेगळी असते.

म्हणून अनुवादकाला भाषेच्या रचनेत बदल करावा लागतो, आणि त्यात मूळ भाव हरवू शकतो.

उदा. इंग्रजीत "She loves him" आणि मराठीत "ती त्याच्यावर प्रेम करते" — रचना आणि गती दोन्ही भिन्न आहेत.

५. स्थानिक बोली, म्हणी आणि लाघवी शब्दसंपत्ती

स्थानिक बोलीभाषा, म्हणी, आणि लाघवी (colloquial) शब्दांचे भाषांतर करणे अत्यंत कठीण असते.

उदा. "तोंडात साखर घाल" किंवा "कडुलिंबासारखा तिखट" अशा म्हणींना दुसऱ्या भाषेत अर्थपूर्ण पर्याय शोधावा लागतो.

६. शब्दांचे अनेक अर्थ संभ्रम.

एकाच शब्दाला अनेक अर्थ असतात. संदर्भानुसार योग्य अर्थ निवडणे हे मोठे कौशल्य आहे.

उदा. "मन" या शब्दाचा अर्थ – heart, mind, soul – परिस्थितीनुसार बदलतो.

७. लेखक आणि अनुवादक यातील दृष्टिकोनातील फरक

अनुवादकाची वैयक्तिक समज, श्रद्धा, आणि विचारधारा लेखकापेक्षा भिन्न असू शकते.

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

त्यामुळे काही ठिकाणी अर्थ थोडा बदलतो, आणि मूळ आशय विकृत होऊ शकतो.

८. काळ, स्थान आणि ऐतिहासिक संदर्भ

जुने साहित्य अनुवादित करताना त्या काळातील सामाजिक परिस्थिती, शब्दप्रयोग, आणि मूल्यव्यवस्था लक्षात घेणे आवश्यक असते.

नसल्यास, आधुनिक भाषांतरात त्या साहित्याची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी हरवते.

९. वाचकांच्या अपेक्षा आणि ग्रहणशक्ती

अनुवाद वाचकाच्या समजुतीनुसार सुलभ आणि आकर्षक असावा लागतो.

खूप शब्दशः अनुवाद केल्यास तो कोरडा वाटतो; आणि खूप मोकळा अनुवाद केल्यास मूळ आशय हरवतो.

हे संतुलन साधणे हेच सर्वात मोठे आव्हान आहे.

१०. तांत्रिक आणि भाषिक कौशल्याची गरज

साहित्यिक अनुवादकाकडे दोन्ही भाषांचे व्याकरण, शब्दसंपत्ती, सांस्कृतिक संदर्भ आणि भावनिक संवेदनशीलता असावी लागते.

तसेच, तो लेखकासारखा सर्जनशील विचार करू शकला पाहिजे.

साहित्य भाषांतर म्हणजे एक सर्जनशील पुनर्निर्मिती आहे. अनुवादकाला दोन संस्कृतींमध्ये पूल उभा करावा लागतो, जिथे तो शब्दांपेक्षा अधिक भावना, विचार, आणि सौंदर्य अनुवादित करतो.

ही प्रक्रिया जितकी कलात्मक आहे, तितकीच बौद्धिक आणि जबाबदारीची आहे.

अशा आव्हानांवर मात करताना अनुवादकच खरा “संस्कृतीदूत” ठरतो.

भाषांतरातील मुख्य आव्हानांमध्ये सांस्कृतिक संदर्भ, तांत्रिक शब्दांचा अनुवाद, व्याकरणातील आणि शुद्धलेखनातील चुका, योग्य प्रतिशब्द न सापडणे, आणि विविध बोलीभाषांचा प्रभाव यांचा समावेश होतो. याव्यतिरिक्त, जागतिकीकरणामुळे इतर भाषांचा वाढता प्रभाव आणि दृकश्राव्य माध्यमांमुळे भाषा शुद्धीकडे होणारे दुर्लक्ष ही सुद्धा मोठी आव्हाने आहेत. भाषांतरातील प्रमुख आव्हाने म्हणजे शब्दशः भाषांतर टाळणे, सांस्कृतिक संदर्भ आणि भावनिक छटा योग्यरित्या पोहोचवणे, तांत्रिक शब्दांचे अचूक भाषांतर करणे आणि व्याकरण व शुद्धलेखनातील अडचणींवर मात करणे. वाक्प्रचार, म्हणी आणि काव्यासारख्या भाषेच्या सांस्कृतिक व साहित्यिक पैलूंचे भाषांतर करणे अधिक कठीण असू शकते, कारण त्यांचा शब्दशः अर्थ नसतो.

भाषांतरातील आव्हाने:

- सांस्कृतिक संदर्भ: मूळ भाषेतील सांस्कृतिक संदर्भ दुसऱ्या भाषेत योग्यरित्या पोहोचवणे हे एक मोठे आव्हान आहे.
- तांत्रिक शब्द: तांत्रिक किंवा क्लिष्ट शब्दांचा अचूक अनुवाद करणे कठीण होऊ शकते.
- व्याकरण आणि शुद्धलेखन: अनेकदा व्याकरणाचे नियम आणि शुद्धलेखनाच्या चुकांमुळे भाषांतर चुकीचे ठरते.
- योग्य प्रतिशब्द: एखादा शब्द किंवा वाक्प्रचार यासाठी योग्य आणि समर्पक प्रतिशब्द न सापडणे ही समस्या येते.
- बोलीभाषा आणि प्रमाणभाषा: विविध प्रादेशिक बोलीभाषांमुळे भाषेतील विविधता वाढते आणि प्रमाण भाषेतील भाषांतर करणे अधिक आव्हानात्मक होते.

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

- इतर भाषांचा प्रभाव: जागतिकीकरण आणि इंग्रजीसारख्या भाषांचा वाढता प्रभाव भाषांतराच्या कामावर परिणाम करतो.
- दृकश्राव्य माध्यमांचा प्रभाव: आजकाल अनेक भाषा एकत्र करून वापरल्या जातात, ज्यामुळे भाषाशुद्धीकडे दुर्लक्ष होते आणि भाषांतरावर याचा परिणाम होतो.

सांस्कृतिक आणि भावनिक आव्हान:

- मूळ भाषेत असलेले वाक्प्रचार आणि म्हणींचे योग्य अर्थ लक्षात घेऊन भाषांतर करणे कठीण असते.
- सांस्कृतिक संदर्भ नसताना भाषांतर करणे अवघड होते. उदाहरणार्थ, नाटकांचे भाषांतर करताना हावभाव, संगीत आणि इतर अशाब्दिक घटकांचा विचार करावा लागतो.
- काव्यासारख्या भाषेतील भावनिक आणि सौंदर्यदृष्टीच्या पैलूंना अचूकपणे मांडणे हे एक मोठे आव्हान आहे.

तांत्रिक आणि शाब्दिक आव्हान:

- अचूक तांत्रिक शब्द शोधणे आणि त्यांचे योग्य भाषांतर करणे अवघड असते.
- 'शाब्दिक अर्थ' आणि 'सुचवलेला अर्थ' यातील फरक लक्षात घेऊन भाषांतर करणे आवश्यक असते.
- एखाद्या शब्दाचे अनेक अर्थ असू शकतात, त्यामुळे कोणता अर्थ लागू करायचा हे ठरवणे आव्हानात्मक असते.

व्याकरण आणि शुद्धलेखन:

- व्याकरणाचे नियम आणि शुद्धलेखनाचे बारकावे योग्य पद्धतीने पाळणे महत्त्वाचे आहे.
- प्रत्येक भाषेची वाक्यरचना वेगळी असते, त्यामुळे एका भाषेतील वाक्य दुसऱ्या भाषेत रूपांतरित करताना अडचणी येतात.

सर्वव्यापी आव्हान:

- भाषांतर करताना शब्दशः भाषांतर करणे टाळणे महत्त्वाचे आहे. यामुळे भाषेची नैसर्गिक गंमत आणि अर्थ हरवू शकतो.
- जागतिकीकरणामुळे इतर भाषांचा प्रभाव वाढत चालला आहे, ज्यामुळे स्थानिक भाषांमध्ये भाषांतराची आवश्यकता आणि आव्हान दोन्ही वाढत आहेत.

आजचे युग हे जागतिकीकारणाचे आहे. आज जग झपाट्याने जवळ येत आहे. त्याचबरोबर विविध भाषा आणि संस्कृतींशी आपला परिचय होत आहे. यातूनच विविध भाषांमधे संवाद साधण्याची आवश्यकता निर्माण होत आहे. त्यामुळे मराठी भाषांतराची गरज खूप वाढली आहे.

मराठी भाषांतराची आवश्यकता व महत्त्व:

भाषांतरामुळे विविध भाषांमधील ज्ञान, विचार आणि संस्कृती यांची देवाणघेवाण होते. दुसऱ्या भाषेत उपलब्ध असलेले वैज्ञानिक, तांत्रिक आणि शेक्षणिक ज्ञान मराठी भाषेत उपलब्ध होते. जागतिक क्षेत्रातील संशोधन सर्वसामान्यांना समजते. विद्यार्थी व संशोधकांना तर याचा खूप फायदा होतो. आपल्या ज्ञानाच्या कक्षा विस्तारण्यास त्याचा निश्चितच उपयोग होतो. मराठी भाषांतराचे इतरही अनेक फायदे आहेत. भाषांतरामुळे समाजसुधारणा घडून येण्यासही हातभार लागतो. कारण दुसऱ्या भाषांमधील जान, विचारसरणी, सामाजिक व राजकीय चळवळीमागील विचार मराठीत उपलब्ध होतात. कार्यकर्त्यांना ते विचार जनसामान्यांपर्यंत पोहोचवणे सोपे जाते.

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

विविध भाषांमधील साहित्य, विचार वाचून मनुष्याची विचारसरणी अधिक व्यापक होते. संकुचित विचार दूर होतात. त्यामुळे त्याचे व्यक्तिमत्त्व विकसित होते.

आज, जागतिकीकरणामुळे विविध देशांतील व्यावसायिक व्यवहार वाढले आहेत. असे व्यवहार होताना व्यवसायिक करार केले जातात. असे व्यवहार, तसेच तांत्रिक माहिती आणि आर्थिक अहवाल यांचे योग्य भाषांतर करून आर्थिक संधी सुद्धा निर्माण होतात. याशिवाय, मराठी भाषिकांची मोठी लोकसंख्या भाषांतराच्या क्षेत्रात महत्त्वाची ठरते.

मराठी भाषांतरासाठी उपलब्ध क्षेत्रे:

आपल्या मराठी भाषेला हजारो वर्षांचा साहित्यिक, सांस्कृतिक तसेच शेक्षणिक वारसा आहे. अनेक क्षेत्रातील जान मराठीत उपलब्ध आहे. अनेक सांस्कृतिक, सामाजिक व राजकीय चळवळीचा, विविध क्षेत्रातील विद्वान व्यक्तीच्या विचारसरणीचा वारसा मराठी भाषेला लाभला आहे. त्यामुळे भाषांतर कसे करावे, ते करताना कोणती काळजी घ्यावी आणि कोणत्या बाबी प्रकर्षाने टाळाव्यात याबद्दलही जाणून घेऊ.

अयोग्य भाषांतरामुळे येऊ शकणाऱ्या संभाव्य अडचणी:

योग्य भाषांतर न केल्यामुळे विविध अडचणी येऊ शकतात. त्याचे वैयक्तिक, व्यावसायिक आणि सामाजिक स्तरांवर गंभीर परिणाम होऊ शकतात.

काही महत्त्वाच्या अडचणी अशा आहेत:

1) **अर्थाचा अनर्थ होणे:**

चुकीचे भाषांतर केल्यास मूळ मजकुराचा अर्थ बदलू शकतो, ज्यामुळे मोठा अनर्थ होण्याची शक्यता असते. उदाहरणार्थ, एखाद्या कायदेशीर दस्तऐवजाचे जर चुकीचे भाषांतर केले तर, कायदेशीर अडचणी निर्माण होऊ शकतात.

2) **सांस्कृतिक गैरसमज:**

भाषांतर करताना सास्कृतिक संदर्भ योग्यरित्या समजले नाहीत, तर दुसऱ्या संस्कृतीबद्दल गैरसमज निर्माण होऊ शकतात. उदाहरणार्थ, एखाद्या परदेशी सणाचे किंवा प्रथेचे चुकीचे भाषांतर केल्याने मराठी वाचकांमध्ये सांस्कृतिक गोंधळ निर्माण होऊ शकतो.

3) **व्यावसायिक नुकसानीचा धोका:**

व्यावसायिक दस्तऐवज, उत्पादनाचे तपशील किंवा तांत्रिक मार्गदर्शक तत्वे यांचे चुकीचे भाषांतर झाल्यास, व्यावसायिक व्यवहारांमध्ये मोठ्या प्रमाणात नुकसान होऊ शकते. म्हणजे समजा, एखाद्या उत्पादनाच्या वापटाच्या सूचना चुकीच्या अनुवादित झाल्यास, ग्राहकांकडून उत्पादनाचा चुकीचा वापर होऊ शकतो. याचे गंभीर दुष्परिणाम होऊ शकतात. कंपनीला कायदेशीर कारवाईला सामोरे जावे लागून तिची विश्वासार्हता धोक्यात येऊ शकते.

4) **वैद्यकीय त्रुटी:**

वैद्यकीय संज्ञाचे चुकीचे भाषांतर केले गेल्यास, गंभीर अडचणी निर्माण होऊ शकतात. उदाहरणार्थ, औषधांच्या सूचनांचे चुकीचे भाषांतर झाल्यास, रुग्णांना चुकीचे औषध किंवा चुकीची मात्रा दिली जाऊ शकते, ज्यामुळे रुग्णाच्या आरोग्यास धोका निर्माण होऊ शकतो. तसेच कंपनीवर कायदेशीर कारवाई होऊन तिची प्रतिमा मलिन होण्याची शक्यता असते.

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

5) शैक्षणिक अडचणीः

शैक्षणिक सामग्रीचे चुकीचे भाषांतर केले गेले तर विद्यार्थ्यांना चुकीचे जान दिले जाऊन त्यांचे मोठे नुकसान होऊ शकते.

6) भावनात्मक व सामाजिक हानीः

चुकीच्या भाषांतरामुळे समाजात गैरसमज, वादविवाद, किंवा संघर्ष निर्माण होऊ शकतो. चुकीच्या पद्धतीने भावना समाजापुढे गेल्यास समाजाच्या भावना दुखावल्या जाऊन गैरसमज व सामाजिक उद्रेकही होऊ शकतो.

7) परस्पर संवादामध्ये अडचणीः

चुकीच्या भाषांतराने परस्पर संवाद बिघडून 'विसंवाद' किंवा 'वितंडवाद निर्माण होऊ शकतो. एखाद्या आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील सवादात जर असे झाले, तर आंतरराष्ट्रीय संबंध बिघडण्यापर्यंत मजल जाऊ शकते.

ही झाली वानगीदाखल काही उदाहरणे अशी अनेक उदाहरणे देता येतील.

यावरूनच योग्य भाषांतर करणे किती महत्त्वाचे आहे याची कल्पना येऊ शकेल.

भाषांतरातील आव्हाने आणि उपायः

अचूक भाषांतर करताना भाषांतरकारासमोर अनेक अडचणी असतात. कधी आवश्यक सांस्कृतिक संदर्भ मिळत नाहीत, तर कधी तांत्रिक शब्दांचा अनुवाद करताना अडचणी येतात. कधी कधी व्याकरणाच्या व शुद्धलेखनाच्या अडचणी येतात, तर कधी सुयोग्य प्रतिशब्द सापडत नाही. पण कुशल भाषांतर करता अडचणीवर आपल्या अनुभवाच्या जोरावर मात करतो त्यासाठी सततचा सराव तसेच योग्य साधनांचा वापर करणे आवश्यक ठरते.

परंतु शेवटी मला असे सांगावेसे वाटते की मराठी साहित्यामध्ये भाषांतर केले गेल्याने आपल्याला अनेक दर्जेदार साहित्य वाचायला मिळाले जसे की एक होता कार्व्हर,सुधा मूर्तींची अनुवादित पुस्तके, चिपर बाय द डझन, मी वाचलेल्या या भाषांतरित पुस्तकांमधून अनेक गोष्टी मला उलगडत गेल्या तिथल्या संस्कृती, त्यांचे विचार, त्यांनी केलेले वेगळे प्रयोग हे मला समजून ते कायम माझ्या मनावर ठसून गेले म्हणून भाषांतरामध्ये आव्हाने जरी असली तरी पण या आव्हानांना पार करून उपाययोजना करून त्यावर मात करून अनेक सुंदर सुंदर पुस्तकांचे भाषांतरही झालीच पाहिजे असे माझे वैयक्तिक मत आहे.

Cite This Article:

सौ. सुरवसे. (2025). भाषांतरातील आव्हाने. **In Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal**: Vol. XIV (Number VI, pp. 69–75).

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS

Original Research Article

भाषांतर स्वरुप व रोजगाराच्या संधी

*** प्रा. डॉ. सीमा नाईक-गोसावी**

** मराठी विभाग प्रमुख व समन्वयक मराठी संशोधनकेंद्र, अधिष्ठाता, कला शाखा, तुळजाराम चतुरचंद महाविद्यालय, बारामती*

भाषेला मानवी जीवन व्यवहारात अत्यंत महत्त्वाचे व अनन्यसाधारण असे महत्त्व आहे. भाषेशिवाय जगण्याची कल्पनाच आपण करू शकत नाही. साहित्य, विविध कला, ललित कला या सर्वांनाच व्यक्त होण्यासाठी भाषा आवश्यक ठरते. आजच्या ग्लोबल व आधुनिक जगात भाषेबरोबरच आज भाषांतराचीही तितकीच निकड भासते आहे. साहित्याचा अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांस इतर भारतीय भाषांमधील आणि जागतिक भाषांमधील साहित्याची ओळख व्हावी; त्यातून विद्यार्थ्यांचा दृष्टिकोन अधिक विशाल व व्यापक व्हावा. यासाठी विविध विद्यापीठांनी तौलनिक साहित्याभ्यासाबरोबरच भाषांतर मीमांसेचा अभ्यासक्रमात समावेश केला आहे. आधुनिक काळात भाषांतरांना व भाषांतरीत साहित्याला महत्त्व प्राप्त होत आहे. हे सर्व लक्षात घेऊन भाषांतरमीमांसेचा अभ्यास होणे गरजेचे आहे. एकूणच भाषांतर प्रक्रियेचा विचार करतांना येणाऱ्या भाषांतराच्या समस्या, भाषांतराचे प्रकार व कार्य, वेगवेगळ्या प्रकारांचे भाषांतर, उत्तम भाषांतरकार कसा असावा? याची चर्चा या शोधनिबंधात अभिप्रेत आहे. तसेच भाषांतरकाराला आगामी काळात मिळणाऱ्या रोजगाराच्या संधी कोणकोणत्या असू शकतात? याचाही विचार केला आहे. भाषांतराचे प्रमाण जेवढे वाढत जाईल त्या प्रमाणात साहित्य, कला, संस्कृती, मानवी व्यवहार यांच्या विकसनाकडे निश्चितच वाटचाल होणार आहे. कळीचे शब्द : भाषांतर, ग्लोबल, भाषांतरमीमांसा , अनुवाद, रूपांतर. भाषांतर म्हणजे एका भाषेत व्यक्त केलेले विचार दुसऱ्या भाषेत व्यक्त करणे होय. भाषांतराची प्रक्रिया भाषेशिवाय शक्य नाही. आणि भाषा म्हणजे दुसरे काय तर आपल्या भावभावनांचा अनुवादच होय. भाषांतर ही बहुआयामी प्रक्रिया आहे. ती एकाच वेळी भाषिक व सांस्कृतिक कृती असते. भाषांतर प्रक्रियेत एका संस्कृतीचे वहन दुसऱ्या संस्कृतीत होते. संस्कृतीची आणि मानवी अनुभवविश्वाची देवाणघेवाण होते. भाषांतरामुळे वैश्विकतेशी नाते जोडले जाते. संस्कृतीचे विकसन आणि भाषांतरप्रक्रिया यांचा अन्योन्य संबंध आहे. भाषांतर ही प्रक्रिया एका बाजूला आव्हानात्मक तर दुसरीकडे आनंददायी आहे. भाषांतरात आपण एकदा शिरलो की, त्यातील जड-त्व नाहीसे होऊन मनाला एक प्रकारचा दिलासा मिळतो.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited.

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

'भाषांतर म्हणजे एका भाषेतील आशय, भाव आणि शैली मुळाबरहुकूम दुसऱ्या भाषेत रूपांतरीत करणे होय."एका भाषेतील मजकूर त्याचा आशय आणि अभिव्यक्तीजन्य अनुभवांसह दुसऱ्या भाषेत उतरावयाची प्रक्रिया म्हणजे भाषांतर होय.'- डॉ. कल्याण काळे

'To translate is to change into another language relating the sense.'-डॉ. जॉन्सन यांच्या मते, 'भाषांतर म्हणजे एका भाषेतील अर्थ दुसऱ्या भाषेत घेत असताना मूळ अर्थाला धक्का न लावणे होय.' विष्णुशास्त्री चिपळूणकर भाषांतर संकल्पनेविषयी म्हणतात की, 'भाषांतर करणे म्हणजे जो अर्थ एखाद्या विवक्षित भाषेत असेल तो दुसऱ्या भाषेत उतरविणे होय.' 'भाषांतर म्हणजे एका भाषेतील वाक्याचा अर्थ दुसरीत नेला असता त्याचे भाषांतर झाले म्हणायचे.'- श्री. खंडेराव भिकाजी बेलखरे

भाषांतराविषयीची काही संस्कृत सूत्रे खालीलप्रमाणे-

१) यथार्थ भाषांतरम| (भाषांतर हे मूळ शब्द व अर्थ यास धरून राहील.)

२) संयोगात शब्दयोजना |(भाषांतरात मूळ शब्द लक्षात घेऊन पर्यायी शब्द निवडावा.)

३) नैकोपी शब्द: अंत: स्थापनीय. (भाषांतर करताना एखादा बाह्य शब्द मुळात घालू नका.)

४) परिचित शब्दाया अग्रक्रम'|(भाषांतरात सामान्य माणसाला जो शब्द परिचित आहे तोच निवडावा.)

५) 'विरामचिन्हानि हि विचारसरणीयामि:|' (भाषांतर करताना विरामचिन्हांना विचारात घ्यावे.)

जागतिकीकरणाच्या युगात भाषांतराला पर्याय उरला नाही. धर्म, शिक्षण, साहित्य, राजकारण, समाजकारण ,अर्थकारण ,ज्ञान आणि विज्ञान यांच्या विकासासाठी भाषांतराची नितांत गरज आहे. वाणी- लेखणीपासून ते थेट संगणकापर्यंतच्या अनेकविध माध्यमांतून मानवाचेही भाषिक कौशल्य विकसित होत आहे. यामुळे दिवसेंदिवस भाषांतर अभ्यासाची गरज वाढत आहे. प्रशासकीय कामे, दैनंदिन व्यवहार, न्यायालये असे व्यवहार भाषांतराच्या माध्यमातून सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचवता येतात. विज्ञान व तंत्रज्ञानाची क्रांती जगभर पोहोचविण्यासाठी भाषांतराचा आधार घेतला जातो. सामाजिक अभिसरणासाठी भाषांतराची मोठ्या प्रमाणात गरज आहे. भाषांतराच्या माध्यमातून दोन भाषा, दोन समाज, दोन राष्ट्रांमध्ये ,दोन संस्कृतींमध्ये भावनिक व वैचारिक जोडणी करता येते. भाषा, साहित्य, कला, संस्कृती इत्यादींच्या आदान-प्रदानासाठी भाषांतराची गरज आहे. शैक्षणिक क्षेत्रात उत्कृष्ट अध्ययन व अध्यापनासाठी भाषांतराची मदत होते. मातृभाषेत विविध अभ्यासक्रम तयार करण्यासाठी भाषांतराची आवश्यकता आहे. एकूणच या ग्लोबल युगात -डिजिटल युगात विविध ज्ञानशाखांच्या अभ्यासासाठी भाषांतराची गरज आहे.

आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोन विकसित होण्यासाठी सध्या भाषांतर आवश्यक आहे. समीक्षा, भाषा, साहित्य, यांच्या विकासासाठी भाषांतराची निकड भासते. भाषांतर हे शास्त्रही आहे आणि कलाही आहे. उत्कृष्ट भाषांतर करताना अनेक प्रकारच्या अडचणी येतात. मर्यादा पडतात. भाषांतरकाराच्या काही मर्यादा आहेत. भाषेचा वकूब लक्षात घेऊन भाषांतर करावे लागते. यात भाषांतरकाराची मोठी कसोटी लागते. भाषांतरकार हा प्रस्तुत विषयाची समज असलेला असावा लागतो. नाहीतर "करायला गेलो गणपती आणि झाला

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

मारुती" अशी अवस्था होण्याची शक्यता असते. भाषांतर करायला दोन्ही भाषा, बोली, रूढी, परंपरा यांची उत्तम जाण असावी. एकूणच भाषांतर करताना भाषांतर काराची चांगलीच कसोटी लागते.

भाषांतराची प्रक्रिया आनंददायी व्हायची असेल तर भाषांतरकाराला प्रस्तुत विषयाशी एकरूप होताच आले पाहिजे. उत्तम भाषांतरासाठी भाषांतरकर्त्याची कसोटी लागते. मूळ भाषा आणि लक्ष्य भाषा अशा दोन्ही भाषांचे सखोल ज्ञान त्याला असावे. दोन्ही भाषांचे व्याकरण, भाषा विशेष भाषांतरकाराला अवगत असावे. त्याचा शब्दसंग्रह समृद्ध असायला हवा. संस्कृती, परंपरा, आणि भोवतालचे वास्तव यांचे भान त्याला असले पाहिजे. भाषांतरकर्ता अष्टावधानी ,संस्कारसंपन्न व संवेदनक्षम मन असलेला हवा. भाषेची प्रगल्भ जाणीव भाषांतरकाराकडे असावी. प्रत्येक भाषा ही जेवढी वेगळी असते त्यानुसार त्याची समज अद्ययावत असणे महत्वाचे आहे. भाषेच्या बाबतीत 'हे कशाला -ते कशाला' अशी वृत्ती असल्यावर आदर्श भाषांतरकार होताच येणार नाही. असे मत डॉ.सदा क-हाडे यांनी 'भाषांतर 'या ग्रंथात व्यक्त केले आहे. डॉ. सदा क-हाडे म्हणतात," आदर्श भाषांतरकाराचे वाचनही परिपूर्ण असले पाहिजे. वाचनामुळे आकलन शक्ती व ग्रहण शक्ती वाढते."

महाराष्ट्रातील विद्यापीठांनी, अभ्यास मंडळांनी तौलनिक साहित्याभ्यास आणि भाषांतरमीमांसा यासारख्या अभ्यासपत्रिकेचा समावेश आपल्या अभ्यासक्रमात केला आहे. ही बाब स्वागतार्ह आहे. परंतु आणखी विविध स्तरावर भाषांतराचे अभ्यासक्रम कसे सुरु करता येतील याचा विचार व्हावा. भाषा व साहित्याच्या विद्यार्थ्यांना नोकरी कशी उपलब्ध होईल व रोजगार संधी कशा उपलब्ध होतील याचा विचार व प्रयोजन व्हावे. आपल्या विद्यार्थ्यांना भाषांतराच्या ज्ञानातून नोकरीच्या अनेक संधी उपलब्ध आहेत. तेव्हा हे या क्षेत्रातील 'प्लेसमेंट' कसे वाढवता येईल.) याचा विचार प्राध्यापकांनी केला पाहिजे. नवीन शैक्षणिक धोरण (NEP-2020) यामध्ये मराठीचे स्थान निश्चित करावे लागणार आहे. ऋध्दिपूर जि.श अमरावती येथे मराठी भाषाविषयक विद्यापीठ यावर्षी सुरू झाले आहे. अशा नव्या विद्यापीठांनी भाषा व साहित्याच्या विद्यार्थ्यांना प्लेसमेंट कसे उपलब्ध होईल? याचा विचार जरूर केला पाहिजे. आपल्या मराठी भाषा संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ ,राज्य मराठी विकास संस्था या शासकीय संस्थांनी भाषांतरविषयक अभ्यासक्रम, भाषांतराचे शॉर्ट टर्म कोर्सेस सुरू करावेत. भाषा व साहित्याच्या विद्यार्थ्यांना उत्तम भाषांतरकार कसे होता येईल? वृत्तपत्रात ट्रान्सलेटरची जागा कशी मिळविता येईल? विविध देशांच्या परराष्ट्रीय खात्यामध्ये राजदूत व दुभाषकपद कसे मिळविता येतील? मोठ्या प्रकाशकांनाही उत्तम भाषांतरकाराची गरज लागते. त्यास आपले विद्यार्थी पात्र झाले पाहिजेत. उदा. मेहता प्रकाशनाने मोठ्या प्रमाणात अनुवाद व भाषांतरावरील पुस्तके प्रकाशित केली आहेत. इंग्रजी, हिंदी ,मराठी, बंगाली, गुजराती भाषेतील पुस्तके प्रकाशित करणारे अनेक लहान मोठे प्रकाशन आपल्या देशात आहेत. महाराष्ट्र शासनाने राज्यात सर्व खात्यांचे सर्व व्यवहार मराठीतूनच होतील असा आग्रह धरला पाहिजे. असे धोरण ठरविले गेले पाहिजे अनुवादकाच्या अनेक जागा येथे उपलब्ध होऊ शकतात. जर्मनी, जपानी, चीनी अशा परकीय भाषांचे वर्ग मोठ्या प्रमाणात चालू करता येतील. विमानसेवा, रेल्वे

ISSN–2278-5655

Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

AMIERJ

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

सेवा अशा सेवा क्षेत्रात उद्धघोषक, दुभाषक, निवेदकांची आवश्यकता लागते. मीडियामध्ये भाषांतरकाराची गरज आहे. आकाशवाणी ,दूरदर्शन, फेसबुक, ट्विटर ,इंस्टाग्राम विकिपीडिया,यू-ट्यूब या समाज माध्यमांवर भाषांतरकाराला अनेक विध संधी उपलब्ध आहेत. प्रकाशकाचा स्वतंत्र व्यवसाय सुद्धा विद्यार्थ्यांना सुरू करता येईल.

पुणे विद्यापीठाच्या मराठी विभागाने असा प्रकाशनाचा अभ्यासक्रमही राबविला होता. विविध औषध निर्माण कंपनी आयटीक्षेत्र ,पत्रकारिता क्षेत्र, चॅट जीपीटी ,कृत्रिम बुद्धिमत्ता,या क्षेत्रातही असे नवीन प्रयोग भाषांतर काराला विविध संधी आहेत. महाराष्ट्र शासनाने व विद्यापीठांनी भाषांतर विषयक नवनवीन कोर्सेस सुरू करण्याची गरज आहे. त्यासाठीचे प्रशिक्षणही विद्यार्थ्यांना देणे गरजेचे आहे. उत्तम इंग्रजी, उत्तम जर्मनी, जपानी,महाराष्ट्रातील बीव्हीजी ग्रुपने , जर्मनी जपान, चीन येथे हणमंतराव रामदास गायकवाड यांनी मराठी मुलांना अनेक नोक-या उपलब्ध करून दिल्या आहेत. नाटक आणि चित्रपट क्षेत्रातही भाषांतर काराला विविध संधी आहेत. एकूणच भाषांतर या विषयावर चर्चा करताना आमच्या मराठी, हिंदी ,इंग्रजी व इतर परकीय भाषा जाणणा-या विद्यार्थ्यांना रोजगाराच्या संधी मोठ्या प्रमाणात मिळवून देण्याचे प्रयत्न आपण सर्वांनी केले पाहिजेत. पर्यटन व हॉटेलव्यवसाय इ.क्षेत्रातही भाषांतर काराला अनेक नोक-या उपलब्ध होऊ शकतात.अशारीतीने भाषांतर हे क्षेत्र मराठी भाषेच्या विद्यार्थ्यांना खुणावते आहे.

संदर्भ ग्रंथ:

१) *भाषांतर-डॉ. सदा क-हाडे, लोकवाड्मयगृह प्रकाशन, मुंबई, १९९८.*

२) *भाषांतरमीमांसा -संपा.कल्याण काळे,अंजली सोमण, प्रतिमा प्रकाशन,पुणे, १९९७*

३) *व्यावहारिक मराठी- प्राचार्य रा. तु. भगत, निराली प्रकाशन पुणे.*

४) *भाषेतून भाषेकडे आणि भाषांतराकडे- प्रफुल्लता प्रकाशन, पुणे, २०१७*

५) *भाषाविवेक- मंगेश विठ्ठल राजाध्यक्ष ,श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे ३०, १९९७*

६) *व्यावहारिक उपयोजित मराठी व प्रसारमाध्यमांची कार्यशैली-संपा. डॉ. संदीप सांगळे ,डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे -३०.*

७) *व्यावहारिक मराठी -संपा. डॉ. स्नेहल तावरे ,स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे.*

८) *व्यावहारिक मराठी- ल.रा.नसिराबादकर,फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २०१४*

९) *प्रकाशन व्यवहार आणि संपादन, संपा. डॉ.उज्वला भोर,प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव, २०२०*

१०) *इंग्रजी भाषेतून मराठीत अनुवादित झालेल्या निवडक कादंबऱ्यांचा अभ्यास-(अप्रकाशित प्रबंध पुणे विद्यापीठ, डॉ. पूजा देविदास गिरी,२०२४.*

Cite This Article:

प्रा. डॉ. नाईक-गोसावी सी. (2025). भाषांतर स्वरुप व रोजगाराच्या संधी. **In Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal**: Vol. XIV (Number VI, pp. 76–79).

ISSN-2278-5655

Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume-XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

भाषांतर आणि इतर साहित्यप्रवाह - संत गाडगेबाबांवरील निवडक साहित्य

*डॉ. केदार लक्ष्मण काळवणे व ** भारत आसाराम बल्हाळ

* मार्गदर्शक, सहायक प्राध्यापक मराठी विभाग, शिक्षणमहर्षी ज्ञानदेव मोहेकर महाविद्यालय, कळंब, जि. धाराशिव

**संशोधक विद्यार्थी, मराठी (एम.ए.मराठी), पीएच.डी. एपीयर, बलभीम कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, बीड.

प्रास्ताविक :

भाषांतर या शब्दाचा अर्थ म्हणजे भारतीय राज्यघटनेनुसार जेवढ्या राज्यभाषा बोलल्या जातात व भारतातील प्रत्येक राज्यातील बोलीभाषेनुसार साहित्यलेखन केले जाते व साहित्य प्रकाशित केले जाते.दुसऱ्या राज्यातील मातृभाषेत प्रकाशित झालेले साहित्य आपल्या मातृभाषेत अनुवादित करणे म्हणजे भाषांतर होय.

उदाहरणार्थ :- महाराष्ट्रातील बोलीभाषेनुसार साहित्यलेखन हे मराठी भाषेतच केले जाते याऊलट दिल्ली, उत्तरप्रदेश, बिहार या राज्यांतील बोलीभाषेनुसार साहित्यलेखन हे हिंदी भाषेतच केले जाते. तसेच गुजरात राज्यामध्ये साहित्यिक हे गुजराती भाषेमध्ये साहित्य लेखन करतात. भारतातील विविध राज्याची बोलीभाषाही वेगवेगळी आहे आणि तेथील राज्यभाषेनुसार लेख अभ्यासक्रम, साहित्यलेखन प्रकाशित केले जाते.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited.

भारतात एखाद्या राज्यामध्ये प्रकाशित झालेले साहित्याचा अनुवाद करणे भाषांतर होय. उदाहरणार्थ उत्तर प्रदेश दिल्ली या राज्यांमध्ये हिंदी भाषेमध्ये प्रकाशित झालेले आहे आणि हे साहित्य महाराष्ट्रातील वाचकांसाठी मराठी भाषेमध्ये प्रकाशित करण्यासाठी ते साहित्य अनुवादित केले जाते. हिंदी साहित्याचे भाषांतर हे मराठी भाषामध्ये भाषांतर करून प्रकाशित केले जाते.

भारत देशामध्ये विविध राज्यामध्ये विविध बोलीभाषा बोलल्या जातात. प्रत्येक राज्याच्या बोलीभाषेनुसार साहित्य प्रकाशनाचे काम सुरू असते तसेच अमेरिका रशिया या देशांतील साहित्यप्रवाहचा विचार केला तर या देशातील साहित्य इंग्रजी भाषेमध्ये प्रकाशित आणि छपाई केली जाते. त्याच साहित्याचा आपल्या देशात अभ्यास करावयाचा असल्यास आपल्या देशामध्ये आपल्या सुलभतेनुसार त्या इंग्रजी साहित्याचे भाषांतर केले जाते. प्रत्येक राज्यातील नागरिकांना इतर राज्यातील साहित्य वाचण्यासाठी तेथील भाषेमधील प्रकाशित झालेले साहित्य हे किचकट जाते ते समजण्यासाठी व वाचण्यासाठी सुलभ व्हावे या उद्देशाने

ISSN–2278-5655
AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal
Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025
OPEN ACCESS Original Research Article

भाषांतर प्रणालीचा वापर केला जातो.

स्वरूप :

भाषांतर केलेले साहित्य म्हणजे एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत अनुवादित केलेले साहित्य होय, ज्यामध्ये मूळ साहित्यकृतीचा अर्थ, भावना आणि शैली जतन करण्याचा प्रयत्न केला जातो. यामध्ये विविध साहित्य प्रकाराचा समावेश होतो. जसे की अनुवादित कथा, कविता, नाटकं आणि इतर साहित्यकृती, मराठीमध्ये अनुवादाची समृध्द परंपरा आहे ज्यात अनेक साहित्यिकांनी अमूल्य योगदान दिलेले आहे.

भाषांतर केलेले साहित्य हे दोन भाषा आणि संस्कृतीना जोडण्याचे एक महत्वाचे माध्यम आहे. यामुळे जागतिक सााहित्याचा अनुभव मराठी वाचकांना घेता येतो. तसेच मराठी साहित्यालाही आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पोहोचण्यास मदत होते.

मराठी भाषेमध्ये काही महत्त्वाचे अनुवादक आहेत.

1) हरि केशवजी पाठारे
   हरी केशवजी हे अव्वल इंग्रजींच्या काळातील एक महत्वाचे लेखक आणि भाषांतरकार होते.
2) पु.ल. देशपांडे यांनी देखील पुस्तक अनुवादित केलेली आहेत.
3) जी.ए.कुलकर्णी यांनी अनेक दीर्घकथा आणि पुस्तकांचा अनुवाद केला आहे.

मराठीमध्ये विविध भाषांमधील साहित्यांचा अनुवाद केला गेला आहे. यामध्ये प्रामुख्याने इंग्रजी हिंदी, कन्नड आणि संस्कृत यांसारख्या भाषांचा समावेश आहे. अनुवादित साहित्यामध्ये केवळ साहित्यिक अनुवाद नव्हे तर विज्ञान, समाजशास्त्र आणि कला यासारख्या विविध क्षेत्रातील साहित्याचाही समावेश होतो. वाढत्या जागतिकीकरणांमुळे आणि दळणवळणाच्या साधनांमुळे अनुवाद आणि भाषांतराचे महत्व वाढत आहे. भाषांतर केलेल्या साहित्यामुळे जग जवळ आलेले आहे. आणि विविध भाषांमधील ज्ञानाची देवाण-घेवाण सुलभ झाली आहे. अनुवादाच्या प्रक्रियेमध्ये केवळ शब्दांचे भाषांतर न करता मूळ भाषेचा अर्थ आणि आशय मराठीत अचूकपणे आणण्यावर भर दिला जातो. याला अर्थानुवाद म्हणतात.

उदा:-ज्ञानेश्वरीसारखे ग्रंथ हे भगवद्‌गीतेचे एक उत्तम उदाहरण आहे, जे मराठीत अनुवादित झाले आहे.

तसेच उमा कुलकर्णी यांसारख्या साहित्यिकांनी कन्नड साहित्याचा मराठी भाषेमध्ये अनुवाद करून मराठी साहित्य विश्वात मोलाची भर घातलेली आहे. आज अनुवादित साहित्य म्हटल्याबरोबर उमा कुलकर्णी यांचेच नाव पुढे येते. उमा कुलकर्णी यांचे पती श्री. विरूपाक्ष कुलकर्णी यांनी त्यांना मोठा हातभार लावला. एस.एल. भैरप्पा, यु. आर. अनंतमूर्ती, पूर्णचंद्र तेजस्वी, शिवराम कारंथ, गिरीश कर्नाड, चंद्रशेखर कंबार, वैदेही, त्रिवेणी आदी पंचवीसहून अधिक लेखकाच साहित्य त्यांनी मराठी भाषेत आणले. त्यांना अनेक प्रतिष्ठेचे व मानाचे पुरस्कारही या कार्याबद्दल मिळाले. यामुळे दोन संस्कृती जवळ आल्या तसेच विचार, भाषा, संस्कृती यांचे आदान प्रदान झाले. यातून नवी राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण झाली.

इतर साहित्यप्रवाह:-

जनहितवादी हीन दीनों के उद्धारक संत गाडगेबाबा: मराठी साहित्य प्रकारचे लेखन कार्यामध्ये प्रबोधनकार ठाकरे यांचे

ISSN–2278-5655

Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

लेखन खूप आहेत. प्रबोधनकार ठाकरे हे शिवसेना संस्थापक अध्यक्ष स्वर्गीय बाळासाहेब ठाकरे यांचे वडील आहेत. त्यांचे पुर्ण नांव केशव सीताराम ठाकरे हे आहेत. त्यांनी संत गाडगेबाबा वर 'श्री संत गाडगेबाबा' हे या संदर्भ ग्रंथाचे लेखन केलेले आहे.

प्रबोधनकार ठाकरे यांनी लेखन केलेल्या श्री संत गाडगेबाबा या पुस्तकांचा अनुवाद डॉ. संजय गजभिए यांनी हिंदी भाषेमध्ये जनहितवादी हीन दीनों के उध्दारक संत गाडगेबाबा या नावाने हिंदी भाषेमध्ये अनुवादित केलेले आहे.

या साहित्यात 'प्रबोधनकार ठाकरे' यांनी आधुनिक संत तसेच कीर्तनकार संत गाडगेबाबा यांच्याविषयी व संत गाडगेबाबा यांचे कीर्तन भाषणे व कार्य यांचे वर्णन केलेले आहेत.

या पुस्तकामध्ये त्यांनी संत गाडगेबाबा यांनी केलेली कुष्ठरोग्यांची सेवा गोरगरीबांची सेवा, समाजप्रबोधनावर आधारित कार्य यांचे सविस्तर वर्णन केलेले आहेत. याऊलट साहित्याचे अनुवाद 'डॉ. संजय गजभिए' यांनी हिंदीमध्ये केलेले आहे. संत गाडगेबाबा हे राष्ट्रसंत होते. संत गाडगेबाबा यांनी महाराष्ट्रात विविध ठिकाणी धर्मशाळा बांधल्या व संत गाडगेबाबा यांच्या नावाने महाराष्ट्रात अमरावती जिल्ह्यातील विद्यापीठाला संत गाडगेबाबा यांचे नाव देण्यात आलेले आहे.

संत गाडगेबाबा यांनी आपल्या कार्यातून व्यसनमुक्ती विषयक कार्य व अंधश्रध्दा निर्मूलन यांचे कार्य जास्त केलेले आहे. यांचे महत्व प्रबोधनकार ठाकरे यांनी 'श्री संत गाडगेबाबा' या पुस्तकातून पटवून दिलेले आहेत. या पुस्तकाचा अनुवाद अर्थ न बदलता संत गाडगेबाबा यांचे विचार व कार्य हे डॉ. संजय गजभिए यांनी जनहितवादी हीन दीनो के उध्दारक संत गाडगेबाबा या पुस्तकांतून विचार हे हिंदी वाचकासाठी आपल्या लेखनातून पटवून दिलेले आहेत. अर्थ न बदलता आपले विचार हे अनुवादित करून हिंदी वाचकासाठी संत गाडगेबाबा यांचे कार्य हे हिंदी भाविकांना वाचण्यासाठी डॉ. संजय गजभिए यांनी उपलब्ध करून दिलेले आहेत.

संदर्भग्रंथ :

1) *श्री संत गाडगेबाबा :-लेखक – प्रबोधनकार ठाकरे.*

2) *जनहितवादी हीन दीनों के उध्दारक संत गाडगेबाबा – अनुवादित लेखक – डॉ. संजय गजभिए*

3) *कऱ्हाळेसदा, 'भाषांतर' लोकवाङमयगृह, मुंबई, पहिली आवृत्ती जुलै 1992*

4) *काळे कल्याण, सोमणअंजली, 'भाषांतरमीमांसा' प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, प्रथमआवृत्ती, 1 ऑगस्ट 1996*

Cite This Article:

डॉ. काळवणे के. ल. व बल्हाळ भा. आ. *(2025). भाषांतर आणि इतर साहित्यप्रवाह -संत गाडगेबाबांवरील निवडक साहित्य.* **In Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal**: Vol. XIV (Number VI, pp. 80–82).

ISSN-2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume-XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

डिजिटल युगातील भाषांतराचे महत्त्व आणि प्रभाव

*** सौ. मंजुषा सुहास देशमुख**

** नारायणगाव, तालुका जुन्नर, जिल्हा पुणे – 410504*

सारांश:

डिजिटल युगात भाषांतर हे मानवी कौशल्यापासून तांत्रिक प्रक्रियेकडे झपाट्याने विकसित झाले आहे. कृत्रिम बुद्धिमत्ता, इंटरनेट आणि डिजिटल साधनांच्या साह्याने भाषांतर अधिक वेगवान व संदर्भाधारित बनले आहे. या संशोधनात डिजिटल भाषांतराचे महत्त्व, शिक्षण, समाज आणि मराठी भाषेवरील प्रभाव यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. तसेच, डिजिटल साधनांमुळे निर्माण झालेल्या नव्या संधी आणि आव्हानांचे विश्लेषणही करण्यात आले आहे.

प्रमुख शब्द: *डिजिटल युग, भाषांतर, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, मशीन ट्रान्सलेशन, मराठी भाषा, सांस्कृतिक संवाद, तंत्रज्ञान.*

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited.

प्रस्तावना:

एकविसाव्या शतकातील जग हे डिजिटल क्रांतीने व्यापलेले आहे. माहिती तंत्रज्ञान, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, आणि इंटरनेट यांच्या साहाय्याने आज जग 'ग्लोबल व्हिलेज' बनले आहे. या नव्या युगात संवादाचे माध्यम म्हणून भाषेचे स्थान अधिक बळकट झाले असून, भाषांतराचे महत्त्व अभूतपूर्वरीत्या वाढले आहे. ज्ञान, शिक्षण, संशोधन, व्यवसाय, तसेच संस्कृतीच्या आदानप्रदानासाठी भाषांतर हे अपरिहार्य साधन बनले आहे. डिजिटल साधनांच्या साहाय्याने भाषांतर आता फक्त एक कौशल्य न राहता, एक तांत्रिक प्रक्रिया बनली आहे — जिथे Google Translate, ChatGPT, DeepL, Bing Translator यांसारखी साधने जगभरात वापरली जातात. मुळे भाषांतराच्या संकल्पनेत नवे आयाम जोडले गेले आहेत. भाषांतर हे आधी फक्त साहित्यिक, शैक्षणिक किंवा प्रशासनिक व्यवहारापुरते मर्यादित होते; परंतु डिजिटल युगात त्याने नवे रूप घेतले आहे. आज भाषांतर हे एका क्लिकवर शक्य झाले आहे. गुगल ट्रान्सलेट, मायक्रोसॉफ्ट ट्रान्सलेटर, ChatGPT, DeepL, यांसारख्या यंत्रभाषांतर साधनांनी भाषेच्या अडथळ्यांना दूर केले आहे.

भाषांतराचा ऐतिहासिक संदर्भ:

भाषांतराचा इतिहास हा मानवसंस्कृतीच्या उदयाइतका प्राचीन आहे. माणसाने विविध भाषांतील लोकांशी संवाद साधण्यासाठी आणि विचारांची देवाणघेवाण करण्यासाठी भाषांतराची गरज ओळखली. प्राचीन काळात धार्मिक, तत्त्वज्ञान आणि ज्ञानपर ग्रंथांचे भाषांतर प्रामुख्याने झाले. बायबल, तोरा, बौद्ध सूत्रे आणि उपनिषदे या ग्रंथांचे विविध

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

भाषांमध्ये अनुवाद झाले आणि त्यातून धर्म, संस्कृती आणि तत्त्वज्ञानाचा प्रसार झाला. भारतात संस्कृत भाषेतील ग्रंथांचे पाली, प्राकृत आणि पुढे फारसी व अरबी भाषांमध्ये अनुवाद होऊ लागले, ज्यामुळे विविध धर्म आणि परंपरांमध्ये संवाद निर्माण झाला.

विसाव्या शतकात मुद्रणयंत्राच्या शोधामुळे भाषांतरित साहित्य सर्वसामान्य वाचकांपर्यंत सहज पोहोचले. यामुळे शिक्षण, साहित्य आणि सामाजिक परिवर्तनाची प्रक्रिया गतिमान झाली. आधुनिक काळात भाषांतर हे केवळ शब्दांतर न राहता सांस्कृतिक संवादाचे प्रभावी माध्यम बनले आहे. आजच्या डिजिटल युगात भाषांतराने कृत्रिम बुद्धिमत्ता, संगणक तंत्रज्ञान आणि इंटरनेटच्या साहाय्याने नवे परिमाण प्राप्त केले आहे. त्यामुळे भाषांतर हे मानवतेच्या जागतिक संवादाचे आणि सहअस्तित्वाचे एक सशक्त माध्यम म्हणून उभे राहिले आहे.

डिजिटल युगातील भाषांतराची संकल्पना:

डिजिटल युगाने भाषांतराच्या प्रक्रियेत क्रांतिकारी बदल घडवून आणले आहेत. पारंपरिक भाषांतर हे मानवी ज्ञान, अनुभव आणि भाषिक कौशल्यांवर आधारित होते, परंतु आजच्या युगात संगणक तंत्रज्ञान, इंटरनेट आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) यांच्या साहाय्याने भाषांतराची संकल्पना व्यापक झाली आहे. याला मशीन ट्रान्सलेशन (Machine Translation), कंप्युटर-असिस्टेड ट्रान्सलेशन (CAT Tools), आणि न्यूरल ट्रान्सलेशन मॉडेल्स (Neural MT) अशा संज्ञांनी ओळखले जाते. डिजिटल साधनांच्या मदतीने भाषांतर अधिक वेगवान, अचूक आणि सहजसाध्य झाले आहे. आज Google Translate, DeepL, Microsoft Translator यांसारखी साधने केवळ शब्दशः भाषांतर न करता संदर्भावर आधारित अर्थनिर्मितीही करतात.

डिजिटल भाषांतराची संकल्पना ही केवळ भाषांतराच्या तांत्रिक प्रक्रियेपुरती मर्यादित नाही; ती संवाद, संस्कृती आणि माहितीच्या प्रवाहालाही प्रभावित करते. आज ई-लर्निंग, डिजिटल प्रकाशन, सोशल मीडिया आणि ई-गव्हर्नन्स यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये भाषांतराची गरज प्रचंड वाढली आहे. त्यामुळे भाषांतर हे जागतिक संवादाचे महत्त्वाचे साधन बनले आहे. कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या युगात भाषांतर मानवी सर्जनशीलता आणि यंत्रमानवाची अचूकता यांचा संगम घडवते. डिजिटल तंत्रज्ञानाने भाषांतराला नवे परिमाण दिले असून, ते केवळ भाषांतर न राहता सांस्कृतिक सेतू आणि ज्ञानविस्ताराचे प्रभावी माध्यम बनले आहे.

संशोधनाचा उद्देश:

या संशोधनाचा उद्देश पुढील मुद्द्यांवर प्रकाश टाकणे हा आहे

1. डिजिटल युगात भाषांतराचे वाढते महत्त्व समजून घेणे.
2. ऑनलाईन भाषांतर साधनांचा शिक्षण, व्यवसाय आणि समाजावर होणारा प्रभाव विश्लेषित करणे.
3. कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या सहाय्याने भाषांतर क्षेत्रात झालेले परिवर्तन अभ्यासणे.
4. मराठीसह भारतीय भाषांच्या संदर्भात डिजिटल भाषांतराच्या संधी आणि आव्हाने तपासणे.

डिजिटल भाषांतराचे महत्त्व:

डिजिटल युगात भाषांतराचे महत्त्व अधिक वाढले आहे. आज जगभरातील लोक विविध भाषांमध्ये संवाद साधतात आणि माहितीची देवाणघेवाण करतात. या प्रक्रियेत डिजिटल भाषांतर महत्त्वाची भूमिका बजावते. इंटरनेट, मोबाइल ॲप्स,

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता यांच्या साहाय्याने भाषांतर वेगवान, अचूक आणि सहजसाध्य झाले आहे. Google Translate, DeepL, Microsoft Translator यांसारखी साधने आता शैक्षणिक, व्यावसायिक आणि सामाजिक स्तरावर वापरली जातात. त्यामुळे भाषेची अडचण न येता जगभरातील ज्ञान आणि माहिती सर्वांसाठी सुलभ झाली आहे.

डिजिटल भाषांतराचे महत्त्व केवळ संवादापुरते मर्यादित नाही, तर ते शिक्षण, संशोधन, व्यवसाय, पर्यटन आणि ई-गव्हर्नन्ससारख्या क्षेत्रांमध्येही अत्यावश्यक बनले आहे. विविध देशांतील संशोधन, धोरणे आणि साहित्य स्थानिक भाषांमध्ये उपलब्ध करून देण्यासाठी डिजिटल भाषांतर अत्यंत उपयुक्त ठरते. तसेच, कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या साहाय्याने भाषांतर अधिक संदर्भाधारित आणि नैसर्गिक होत आहे. त्यामुळे डिजिटल भाषांतर हे जागतिक संवाद, सांस्कृतिक आदानप्रदान आणि ज्ञानविस्ताराचे प्रभावी साधन ठरले आहे.

डिजिटल युगातील प्रभाव:

डिजिटल युगामुळे शिक्षण, व्यवसाय आणि समाज या सर्व क्षेत्रांमध्ये नव्या संधी निर्माण झाल्या आहेत. तंत्रज्ञानाने जीवनशैलीत आमूलाग्र बदल केले आहेत. भाषांतराच्या माध्यमातून विविध संस्कृती, विचार आणि ज्ञान एकमेकांशी जोडले गेले आहे. डिजिटल प्रभाव पुढील क्षेत्रांमध्ये विशेषतः जाणवतो:

1. शिक्षणावर प्रभाव – ई-लर्निंग प्लॅटफॉर्म्स, ऑनलाईन कोर्सेस आणि डिजिटल लायब्ररींमधून बहुभाषिक शिक्षणाचा प्रसार झाला आहे. भाषांतरामुळे ग्रामीण आणि शहरी विद्यार्थ्यांना जागतिक ज्ञान सहज उपलब्ध होत आहे.
2. व्यवसायावर प्रभाव – जागतिक व्यापार आणि ई-कॉमर्स क्षेत्रात बहुभाषिक वेबसाइट्स आणि ग्राहक संवादासाठी भाषांतर अत्यावश्यक बनले आहे.
3. सामाजिक आणि सांस्कृतिक प्रभाव – विविध देशांतील लोकांमध्ये सांस्कृतिक देवाणघेवाण वाढली असून, स्थानिक भाषांतील साहित्य आणि कला डिजिटल माध्यमातून जगभर पोहोचत आहेत.

मराठी भाषेच्या संदर्भात:

मराठी ही समृद्ध आणि साहित्यप्रधान भाषा असून तिच्या डिजिटल भाषांतरासाठी अजूनही काही आव्हाने आहेत – उच्चार, शब्दरचना, बोलीभाषा यांतील वैविध्य आणि स्थानिक संदर्भानुसार योग्य शब्दसंपदा निवडण्याची समस्या. तथापि, Google Translate, Indic Transliteration आणि AI आधारित भाषांतर सॉफ्टवेअर मराठी भाषेला जागतिक स्तरावर पोहोचवण्यास मोठा हातभार लावत आहेत.

“भाषिणी” (Bhashini) या भारत सरकारच्या उपक्रमामुळे भारतीय भाषांमध्ये डिजिटल संवाद सुलभ होत आहे. मराठी भाषेतील डिजिटल कंटेंट, वेबसाइट्स आणि ऑनलाईन अभ्यासक्रम वाढल्यामुळे भाषेच्या प्रसाराला नवे आयाम मिळाले आहेत. मराठी Wikipedia आणि Digital Bharat Portal सारख्या उपक्रमांमुळे भाषेचा वापर आणि सर्जनशीलता वाढीस लागली आहे.

भविष्यातील दिशा:

भविष्यात मशीन ट्रान्सलेशन अधिक प्रगत आणि मानवसदृश होईल. Neural Machine Translation आणि GPT आधारित मॉडेल्स भाषांतर अधिक नैसर्गिक करतील.

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

भाषांतर क्षेत्रात रोजगाराच्या नवीन संधी निर्माण होतील – जसे की भाषांतर संपादन, लोकलायझेशन, आणि बहुभाषिक कंटेंट निर्मिती. तसेच, शैक्षणिक आणि संशोधन क्षेत्रात भाषांतर तंत्रज्ञानाचे स्थान अधिक मजबूत होईल.

भविष्यातील दिशेने जाताना, भाषांतर हे केवळ यांत्रिक प्रक्रिया न राहता मानवी मूल्ये, संस्कृती आणि संवादाचे एक पूल म्हणून विकसित होईल. डिजिटल माध्यमाच्या साहाय्याने मराठीसह सर्व भारतीय भाषा जागतिक स्तरावर नवे स्थान मिळवतील.

निष्कर्ष:

डिजिटल युगात भाषांतराचे महत्त्व अमोघ आहे. हे केवळ तांत्रिक साधन नसून जागतिक संवादाचे प्रभावी माध्यम बनले आहे. भाषांतरामुळे भाषेच्या सीमा मोडल्या गेल्या, संस्कृतींची देवाणघेवाण सुलभ झाली आणि माहितीच्या लोकशाहीकरणाला चालना मिळाली. मात्र, या प्रगतीसोबत भाषिक ओळख जपण्याची जबाबदारीही वाढली आहे. भविष्यात भाषांतर 'संवादाचे सांस्कृतिक सेतू' म्हणून अधिक विकसित होणार आहे, ज्यायोगे समाज आणि संस्कृती यांचा परस्पर विकास घडेल.

संदर्भ सूची:

१. *देशपांडे, माधव. भारतीय भाषांतर परंपरा. मुंबई : लोक वाङ्मय गृह, 2005.*

२. *Joshi, A. (2023). Digital Translation and Language Technology in India. New Delhi: NBT India.*

३. *Kulkarni, S. (2022). "AI and Marathi Translation: Opportunities and Challenges." Marathi Sahitya Parishad Journal.*

४. *UNESCO Report on "AI and Multilingualism" (2021).*

५. *Government of India (2023). Bhashini – National Language Translation Mission.*

६. *साळुंखे, संदीप. डिजिटल भाषांतर: सिद्धांत आणि व्यवहार. पुणे: डायमंड प्रकाशन, 2019.*

७. *Smith, J. (2021). AI and the Future of Translation. Cambridge University Press.*

Cite This Article:

सौ. देशमुख मं. सु. (2025). डिजिटल युगातील भाषांतराचे महत्त्व आणि प्रभाव. **In Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal**: Vol. XIV (Number VI, pp. 83–86).

ISSN-2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume-XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

भाषांतरातील आव्हाने

* विद्याश्री आनंद जाधवर

* संशोधक विद्यार्थिनी , मु. सा. काकडे कॉलेज, सोमेश्वर नगर.

प्रास्ताविक :

भारतात अनेक भाषा बोलल्या जात असल्यामुळे भारत हा बहुभाषिक देश महणून ओळखला जातो. अशा बहुभाषिक खंडप्राय विशाल देशाला सामाजिक, सांस्कृतिक अशी विशाल परंपरा लाभली आहे. घेवाण देशामध्ये तसेच राष्ट्रा-राष्ट्रा मध्ये सांस्कृतिक जवळीकता निर्माण करण्यासाठी अनुवादाला महत्व येऊ लागले आहे. अनुवाद शास्त्राचा अभ्यास प्रथम पाश्चात्य देशांमध्ये झालेले असला, तरी अलीकडच्या काळात भारतामध्येही अनुवाद शास्त्राचा उदय होऊ लागला आहे. मात्र झपाट्याने होणाऱ्या वैश्विक आदान-प्रदानामुळे अनुवादाची गरज जाणवत आहे. यातूनच विविध भाषांतील साहित्यकृती मराठीमध्येही अनुवादित होताना दिसतात. विविध भाषांतील उत्तमोत्तम अनुवाद करून लेखकांनी मराठी साहित्याचे दालन समृध्द केले आहे. अव्वल इंग्रजीकालखंडापासून ते आजपर्यंत मराठी साहित्यामध्ये अनेक अनुवाद झाले आहेत. भारतात प्राचीन काळावासून अनुवाद होत आहेत. उदा. 'ज्ञानेश्वरी' हा गीतेचा अनुवाद आहे. जर्मन, फ्रान्स, रशिया या भाषेतील कलाकृती इंग्रजीमधुन मराठीत आलेल्या दिसतात. अनुवादाच्या क्षेत्रामध्ये भाषांतर आणि भाषांतरशाखा यांना अतिशय महत्त्वाचे स्थान आहे. विविध विषयावरील ग्रंथ एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत अनुवादित झाले आहेत. भारतामध्ये अनेक भाषा अस्तित्वात आहेत. या भाषेतील महत्त्वांच्या कलाकृतींचा मराठी भाषेमध्ये भाषांतर होणे आवश्यक आहे. परंतु भाषांतर करताना भाषांतरकाराला अनेक आव्हानांना सामोरे जावे लागते.त्याचा आढावापुढे घेतला आहे.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited.

भाषांतर, व्याख्या व स्वरूप :

भाषांतरालाच 'अनुवाद' असेही म्हणतात.

'Transletion' या शब्दाला मराठी मध्ये भाषांतर आणि हिंदी मध्ये 'अनुवाद' ही संज्ञा रूढ झाली आहे. Transletion या शब्दाची उत्पत्ती 'लॅटिन' भाषेत सापडते. Trance या शब्दाचा अर्थ, 'घेऊन जाण्याची क्रिया' असा आहे.

भाषांतरात दोन भाषांचा समावेश असतो. एक मूळ भाषा व दुसरी लक्ष्य भाषा. भाषांतरकार मूळ भाषेतील साहित्यकृती लक्ष्य भाषेत घेऊन जाण्याची क्रिया करत असतो, म्हणून सदा कऱ्हाडे म्हणतात, "एका भाषेतील मजकूर दुसऱ्या भाषेत घेऊन जाण्याची क्रिया म्हणजे भाषांतर होय"१.

ISSN–2278-5655
Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal
Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025
OPEN ACCESS Original Research Article

भाषांतरकार जेव्हा मूळ संहितेचे लक्ष्य भाषेत भाषांतर करतो,तेव्हा तो त्या भाषेला एका भाषेच्या सांस्कृतिक, सामाजिक आवरणातून दुसऱ्या भाषेच्या सांस्कृतिक, सामाजिक आवरणात घेऊन जात असतो. साहित्याच्या विषयांनुसार अनुरूप भाषेत वातावरणाशी एकरूप व्हावे लागते, मूळ भाषेतील म्हणी, वाक्प्रचार, परंपरेने त्या भाषेत आलेले शब्द, त्यांचा अर्थ लक्ष्य भाषेत आशयानुरूप उतरणे आवश्यक असते. लक्ष्य भाषेला दुसऱ्या सांस्कृतिक आवरणात सहजपणे वावरता आले, तर ती संहिता वाचनीय होते, अन्यथा ते भाषांतर कृत्रिम व ओढून ताणून केलेले भाषांतर वाटते.

म्हणून भालचंद्र नेमाडे म्हणतात, “भाषांतर ही एका साहित्याची, एका भाषिक सांस्कृतिक आवरणातून दुसऱ्या भाषिक सांस्कृतिक आवरणात स्थलांतर करणारी भाषिक प्रक्रिया आहे. भाषांतर म्हणजे एका भाषेतील वाक्यातील अर्थ दुसऱ्या भाषेतील वाक्यामध्ये जसाच्या तसा आणणे”[२].

भाषांतरमीमांसा या पुस्तकात कल्याण काळे म्हणतात, “भाषांतर म्हणजे एका भाषेतील मजकूर, त्याचा आशय अभिव्यक्तीजन्य अनुभवासह दुसऱ्या भाषेत उतरविण्याची प्रक्रिया”[३].

थोडक्यात, अनुवादाच्या विविध व्याख्या अनेक अभ्यासकांनी केल्या आहेत. अनेक अनुवादकांचे म्हणणे असे आहे की, अनुवाद हा जशास तसा म्हणजे मूळ आशय व त्याची शैली शंभर टक्के अनुवादित होऊ शकत नाही. परंतु अनुवादकाने आशय आणि शैलीच्या बाबतीत जवळात जवळ जाण्याचा प्रयत्न करावा. यावरून, असे म्हणता येईल की, ‘एका भाषेतील आशय दुसऱ्या भाषेमध्ये आणण्याची क्रिया’ किंवा ‘कलाकृतीची संहिता दुसऱ्या भाषेत उतरवून त्याची प्रतिसंहिता तयार करणे म्हणजे भाषांतर किंवा अनुवाद’. भाषांतराची साध्या भाषेत व्याख्या करणे म्हणजे,एका भाषेतील आशय दुसऱ्या भाषेत अर्थ न बदलता प्रतिनिर्मिती करणे होय, असे म्हणणे योग्य ठरेल.

भाषांतराचे स्वरूप :

भाषांतरामध्ये दोन भाषांचा समावेश असतो. एक मूळ भाषा म्हणजे ‘ज्या भाषेत लेखकाने साहित्य लिहिले आहे ती भाषा’, दुसरी लक्ष्य भाषा ‘ज्या भाषेत त्या संहितेचे भाषांतर करावयाचे आहे ती दुसरी भाषा’. मूळ भाषा व लक्ष्य भाषा या दोन्ही भाषांचे ज्ञान भाषांतरकाराला असावे लागते; कारण भाषांतर ही एका भाषेतील मजकूर दुसऱ्या भाषेत त्याच्या शैली व वैशिष्ट्यांसह उतरवण्याची कला असते.

भाषांतराला संस्कृत भाषेत ‘छाया’ असे म्हणतात.छाया याचा अर्थ प्रतिबिंब किंवा सावली असा आहे. भाषांतर म्हणजे मूळ कृतीचे हुबेहूब प्रतिबिंब किंवा सावली असते, असे मानले जाते. भाषांतरात दोन वेगवेगळ्या लेखन प्रतीती असतात एका भाषेतील आशय किंवा भाव दुसऱ्या भाषेत सावलीसारखा प्रतिबिंबित करणे भाषांतरात महत्त्वाचे असते. मूळ लेखनातील आशय, अर्थ तोच असावा असे भाषांतरात गृहीत धरलेले असते. भाषांतरकार हा विशिष्ट हेतू मनात ठेवून भाषांतर करतो. त्यात ज्ञानाच्या कक्षा रुंदावणे,ज्ञानविस्तार,ज्ञानप्रसार करणे, उत्कृष्ट संहिता इतर भाषेतून आपल्या भाषेत आणून वाचकांना मूळ साहित्यकृतीच्या वाचनाचा आनंद देणे,असे अनेक हेतू मनाशी ठरवून भाषांतरकार भाषांतर करत असतो. भाषांतर प्रभावी होण्यासाठी भाषांतरकार हा दोन्ही भाषेचा जाणकार

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

असावा लागतो. दोन्ही भाषांची उत्तम जाण त्याला असावे लागते, मुळ लेखनाचे पूर्णतः आकलन भाषांतरकाराला व्हावे लागते. मूळ संहिता वाचताना जे अर्थगृहण होते, तेच दुसऱ्या भाषेतील भाषांतरित साहित्य वाचताना होणे, भाषांतर प्रक्रियेत महत्त्वाचे असते, तेव्हाच ते भाषांतर सरस उतरले असे समजावे. मूळ लेखनातील विचार दुसऱ्या भाषेत अभिव्यक्त करताना दोन्ही भाषांमध्ये असणारे वैचारिक जडणघडण विचारात घेतली जाते. मूळ संहिता ज्या सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय वातावरणात निर्माण झालेली असते,तिचा अनुभव वाचकाला लक्ष भाषेतील संहिता वाचताना येणे अपेक्षित असते. भाषेची जडणघडण सांस्कृतिक व वैचारिक अंगाने झालेले असते. मूळ लेखनातील विचार दुसऱ्या भाषेत अभिव्यक्त करताना मूळ भाषा व लक्ष्य भाषा या दोन्ही भाषेतील वैचारिक जडणघडण विचारात घ्यावी लागते.त्यामुळे त्यातील अर्थ नेमकेपणाने उलगडला जातो, म्हणजेच मूळ साहित्याच्या भाषेची जडणघडण लक्षात घेऊन दुसऱ्या भाषेतील जडणघडणीशी सांधा जोडण्याचे काम भाषांतरकाराला करावे लागते. भाषांतर ही शाखा उत्तरोत्तर व्यापक होताना दिसते. बाहेरील जगाशी संवाद साधण्यासाठी, आंतरक्रिया करण्यासाठी, तसेच शास्त्रीय ग्रंथ, माहितीपर ग्रंथ, अभ्यासक्रमावर आधारित विविध ज्ञानशाखा, ललित साहित्य, वैचारिक साहित्य, या सर्वांचे भाषांतर करून ज्ञानार्जन व मनोरंजन करून घेण्याच्या हेतूने भाषांतर केले जाते. आधुनिक युगात भाषांतराचे महत्त्व सर्वच क्षेत्रात वाढताना दिसून येते. आधुनिक युगात दळणवळणाची साधने वाढल्यामुळे आपापसातील संवादाचे प्रमाण वाढले आहे. व्यावहारिक हेतूने देखील भाषांतराचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. मौखिक भाषांतर हे व्यावहारिक पातळीवर भाषिक देवाणघेवाणीसाठी वापरले जाणारे भाषांतर आहे.

भाषांतरातील आव्हाने : भाषांतरामध्ये मूळ भाषेतील मजकूर लक्ष्य भाषेत अर्थ न बदलून देता आणावा लागतो. भाषांतकाराला भाषांतर करताना लक्ष्य भाषेत तो आणताना काही आव्हानांना सामोरे जावे लागते. भाषांतरकार कोणत्या कलाकृतीचे भाषांतर करतो, यावर त्याला येणाऱ्या अडचणी ठरत असतात.ललित साहित्य व ललितेतर साहित्याचे भाषांतर करताना भाषांतेकारला अनेक आव्हानांना सामोरे जावे लागते.

शास्त्रीय ग्रंथाचे भाषांतर करताना येणारी आव्हाने : शास्त्रीय ग्रंथ किंवा अभ्यासक्रमातील ग्रंथांचे भाषांतर करताना फारशा अडचणी भाषांतरकराला येत नाहीत असे म्हटले जाते ;परंतु असे नाही. शास्त्रीय ग्रंथाची भाषा ललित ग्रंथापेक्षा कठीण असते; कारण त्यामध्ये पारिभाषिक शब्दाचा शोध घ्यावा लागतो, मजकूर जशास तसा घ्यावा लागतो, तेच काम खूप कठीण असते.प्रा.डॉ. गोरख थोरात हे हिंदी भाषेचे अनुवादक आहेत त्यांच्याशी प्रत्यक्ष चर्चा केल्यानंतर त्यांनी असे सांगितले की, "ललित साहित्याच्या अनुवादापेक्षा शास्त्रीय ग्रंथाचे भाषांतर करणे ही कठीण बाब आहे. मूळ भाषेतील पारिभाषिक शब्दांना लक्ष्य भाषेत शब्द शोधणे अवघड असते, तिथे मात्र अनुवादकासमोर आव्हान असते".

कादंबरी या ललित साहित्य कृतीचे भाषांतर करताना येणारी आव्हाने : कादंबरी या ललित साहित्याचे भाषांतर करताना भाषांतरकाराला अनेक आव्हानांना सामोरे जावे लागते. कादंबरीचा पट विस्तृत असतो,घटनांची,पात्रांची गुंता-गुंत व

ISSN–2278-5655
Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal
Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025
OPEN ACCESS
Original Research Article

उकल असते, आशयात अनेक भाव-भावना लेखकाने मांडलेल्या असतात, परिसरानुसार, प्रसंगानुसार कादंबरीच्या रचनेत, घाटात, शैलीत बदल होत असतो. त्या-त्या स्थानिक प्रदेशानुसार तेथील बोलीभाषेचा वापर लेखकाने कादंबरीमध्ये केलेला असतो. भाषांतरकाराला बोलीभाषेतील 'म्हणी' व 'वाक्प्रचार, यांचे भाषांतर लक्ष्य भाषेत करताना मूळ भाषेतील अर्थ जशास तसा व्यक्त करावा लागतो. त्यासाठी लक्ष्य भाषेत त्या अर्थाची 'म्हण' शोधणे आव्हानात्मक काम असते. इथे भाषांतरकाराचे कौशल्य पणाला लागले. उमा कुलकर्णी 'भाषांतरमीमांसा' ग्रंथातील आपल्या लेखात कन्नड लेखक 'भैरप्पा' यांच्याविषयी म्हणतात, "या लेखकाने विशिष्ट रसपरिपोषण साधण्यासाठी विशिष्ट प्रकारची कन्नड भाषा आपल्या 'परिशोध' या कादंबरीमध्ये वापरली आहे". आणि इथेच अनुवादकापुढे मोठे आव्हान उभे राहते. "भैरप्पा यांनी आपल्या कन्नड कादंबरी 'परिशोध'मध्ये धारवाड,हुबळी, राणीबेन्नूर, चिकमंगळूर, नागमंडळ या भागातील कन्नड बोली वापरली आहे". पुढे त्या म्हणतात, "त्याला पर्याय म्हणून कोल्हापूर,कराड,सातारा,सांगली येथील बोलीभाषा वापरून तोच रस परिपोष साधला जाईल असे मला न वाटल्यामुळे ,मी केवळ नागरी आणि ग्रामीण भाषेतला भेद दिसेल एवढेच पहिले आहे[४]. म्हणजेच, भाषांतरकाराला परिस्थितीनुरूप निर्णय घ्यावा लागतो. कधी कधी त्या बोली भाषेतील अर्थाची म्हण लक्ष्य भाषेत नसते; तेव्हा भाषांतरकाराला मूळ कलाकृतीतील म्हणीचा अनुवाद करताना अर्थाचा अनर्थ न करता अनुवाद करावा लागतो. 'वाक्प्रचारासाठी' देखील लक्ष्य भाषेतील पर्यायी 'वाक्प्रचार' वापरावा लागतो किंवा त्या वाक्प्रचाराचा अर्थ भाषांतरकार लक्ष्य भाषेत देऊन अर्थ निर्मिती करतो. मूळ भाषेतील काही शब्दांसाठी लक्ष्य भाषेत प्रतिशब्द नसतील,तर त्यासाठी त्याचा अर्थ व्यक्त करणारा दुसरा प्रतिशब्द तयार करावा लागतो, हे काम अतिशय आव्हानात्मक असते. कारण निर्माण केलेल्या शब्दातून मूळ साहित्यकृतीचा अर्थ व्यक्त व्हावा लागतो. कधी कधी मूळ भाषेतील शब्द लक्ष्य भाषेत रसभंग होऊ नये म्हणून जसेच्या तसे ठेवावा लागतो. उदा. 'वंशवृक्ष' मध्ये 'गुज्जू–भात' असा कन्नड शब्द आहे. तो मराठीतही जसेच्या तसा घेतला आहे. कारण 'गुज्जू भात' नावाचा पदार्थ महाराष्ट्रात बनवला जात नाही. त्यासाठी मराठी मध्ये पर्यायवाची शब्द वापरल्यामुळे रसहानी होऊ शकते, म्हणुन कन्नडमधील हा शब्द भाषांतरकाराने जशास तसा घेतला आहे. मूळ कलाकृतीतील आशय जशास तसा येण्यासाठी कधी कधी अनुवादकाला मूळ भाषेतील शब्द लक्ष्य भाषेत जशास तसे घ्यावे लागतात. हे काम भाषांतरकारासाठी आव्हानात्मक असते. उमा कुलकर्णी त्यांच्या मते, "दोन भाषांवरील प्रभुत्वामुळे सरस अनुवाद शक्य होतील असे वाटत नाही. अनुवादकाला सृष्टी आणि माणसाचीही पुरती ओळख करून घ्यावी लागते आणि त्याकरिता अनुवादकाला अनुवादाबाहेरचा बराचसा स्वाध्याय करावा लागतो"[५]. भाषांतरकाराला भाषांतर करताना विशिष्ट प्रकारची सामाजिकता, जातीयता दाखवून देताना त्याच्याशी मिळती जुळती अशी भाषा वापरावी लागते. भाषेची लय सांभाळून अनुवाद करावा लागतो. सांस्कृतिक पर्यावरणात मूळ साहित्यकृती भाषांतरीत करताना त्या लेखकाच्या काळातील सांस्कृतिक पर्यावरण काय होते? याचा आढावा घेऊन भाषांतर करावे लागते. अन्यथा अनुवाद

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

सरस उतरत नाही. हे अनुवादकासमोरील मोठे आव्हान असते.

नाटक या ललित साहित्य कृतीचे भाषांतर करताना येणारी आव्हाने : नाटकाचे भाषांतर करताना भाषांतरकारावर काही बंधने येतात. नाटकातील संवाद कोणीतरी रंगमंचावर प्रत्यक्ष बोलणार असते. इतर वाङमय प्रकार संहितेच्या स्वरूपात असतात, तर नाटक हे दृकश्राव्य असते. यामध्ये जिवंत पात्रे असतात, रंगमंचावर प्रेक्षकांसमोर ते सादर केले जाते.सादरीकरणाच्या दृष्टिकोनातून नाटकाची संहिता लिहिली जाते. नाटकाचे भाषांतर करताना नाटकाचा घाट, संरचनात्मक तत्वे आणि भाषा याकडे भाषांतरकाराला लक्ष द्यावे लागते, त्यामुळे अनुवादातील बोजडपणा नाटकाच्या बाबतीत घातक ठरू शकतो. तेव्हा नाटकाचा अनुवाद करताना अनुवादकाला तो बोजड होऊ नये याकडे लक्ष द्यावे लागते. अनुवादकासाठी ते आव्हानात्मक कार्य असते.

मराठी मधील नाटकांचा भाषांतराच्या दृष्टिकोनातून विचार केला असता, असे दिसून येते, की भाषांतरकारांनी मराठी भाषेत नाटकाची स्वैर रूपांतरे केली आहेत. मूळ लेखकाच्या नाटकातील संस्कृतिक,सामाजिक आवरण बाजूला सारून लक्ष्य भाषेतील सांस्कृतिक,सामाजिक आवरणात ही स्वैर रूपांतरे केल्याचे दिसून येते. वि. वा. शिरवाडकर यांनी शेक्सपिअरच्या 'ऑथेल्लो' या नाटकात मूळपात्रांची नावे देखील महाराष्ट्रीयन ठेवली आहेत. तसेच पु. ल. देशपांडे यांनी 'पिग्मेलियन' या इंग्रजी नाटकाचा मराठी मध्ये 'ती फुलराणी'असा अनुवाद केला आहे. यामध्ये लेखकाने मूळ साहित्यकृतीतील कथाबीज घेऊन मराठी सांस्कृतिक, सामाजिक व भाषिक वातावरणामध्ये या नाटकाचे रूपांतर केले आहे.

थोडक्यात, पु ल देशपांडे यांनी या नाटकाचा स्वैर अनुवाद केला आहे. नाटकाचा अनुवाद करताना, अनुवादकाला नाटकाची रचना, घाट, नाटक या वाड्मय प्रकाराची जाण, भाषिक शब्दरचनेचे योग्य ज्ञान, दोन्हीही भाषेचे पूर्ण ज्ञान, भाषेची सामाजीक, सांस्कृतिक पार्श्वभूमी यांचे ज्ञान असणे आवश्यक असते. आणि ते त्याच्या समोरील मोठे आव्हान असते.

कवितेच्या भाषांतरातील आव्हाने : ललित साहित्यात कवितेचे भाषांतर करणे जास्त आव्हानात्मक असते,असे दिसून येते . काही अभ्यासकांच्या मते तर कवितेचा अनुवाद होऊ शकत नाही. कारण मूळ कवितेतीतील कवीची प्रतिभा व भाषांतरातील अनुवादकाची प्रतिभा यात फरक असतो. मूळ कवीला भावलेला अर्थ भाषांतरकाराला भावेलाच असे नाही. तो फक्त वरवरचा अनुवाद होऊ शकतो. म्हणूनच तर एका कवितेच्या दोन कवींनी केलेला अनुवाद हा वेगळा परिणाम दर्शवतो. कवितेमध्ये व्यंगार्थ किंवा सूचितार्थाला अधिक महत्त्व असते. ती भाषेची एक कलात्मक निर्मिती असते. कवितेमध्ये 'स्व' ची अभिव्यक्ती असते, त्यामध्ये सुचितार्थ असतो. कवितेचे भाषांतर करताना जे सांगितले नाही; परंतु सुचवलेले आहे, याचा शोध मूळ कवितेतून घ्यायचा असतो. हे कार्य अनुवादकासाठी आव्हानात्मक असते. कवितेच्या बाह्य दर्शनी आकाराशी तंतोतंत साम्य असणारे जुळे बंध भाषांतराच्या भाषेत सापडणे अवघड असते. कारण कोणत्याही दोन भाषा कधीही सारख्या नसतात. कवितेची भाषा गद्य भाषेपेक्षा वेगळी असते. कमी शब्दात भाषेकडून जास्त काम करून घेण्याचे कार्य कवितेत केले

जाते. कवितेतील शब्दांना नवीन अर्थ लावलेले असतात. शब्दांची मोडतोड केलेली असते. अलंकार, उपमा यांचा वापर केलेला असतो. त्यातूनच कवितेला कवितापण लाभलेले असते. हे सर्व अनुवादकाला शोधून काढावे लागते. हे कार्य भाषांतरकारासाठी मोठे आव्हानात्मक असते. मराठीतील 'अभंग' रचनेचे इंग्रजी भाषेत भाषांतर करणे शक्य होत नाही; कारण 'अभंग' या रचनेशी जुळणारी रचना इंग्रजी भाषेत नाही, तेव्हा समतुल्य असे रचनाबंद भाषांतराच्या भाषेत उपलब्ध नसतील तेव्हा भाषांतकारासमोर नवे रचनाबंद निर्माण करण्याचे आव्हान असते. नवीन रचनाबंध तयार करताना त्याची लय माहिती असावी लागते. हे काम खूप जिकरीचे असते. कवितेचे भाषांतर करताना भाषांतरकाराला कवितेचे यमक जुळवायचे की नाही?, रचनाबंध कसा शोधायचा?, मूळ कवितेतील कडव्यांशी जुळेल अशा प्रकारे बांधणी करायची की एखादी नवीन बांधणी तयार करायची? मूळ कवितेच्या काळातील शब्द वापरावे की सद्यस्थितीतील शब्दांचा वापर करावा.यासारख्या आव्हानांना भाषांतरकाराला सामोरे जावे लागते. कवितेचे भाषांतर करताना कवितेचा मूळ सूचितार्थ न बदलू देता अनुवाद करणे ,हे आव्हानात्मक कार्य असते.

'कणा' कवितेचा हिंदी व इंग्रजी भाषेतील अनुवाद पुढीलप्रमाणे आहे.

मराठी — "ओळखलं का सर मला" पावसात आला कोणी?
कपडे होते कर्दमलेले केसांमध्ये पाणी.

हिंदी - "सर मुझे पहचाना क्या?"
बारिश में कोई आया
कपडे थे मुधडे हुए और बाल सब भीगे हुए.

इंग्रजी — He came in the rain and said
"Do you remember me sir?"
His clothes all two muddy
And his hair was full of water. ६

वरील भाषांतरातून मूळ भाषेतील भाषांतरात वापरलेली रचना लक्ष्य भाषेत दिसून येत नाही. मराठीत यमक रचना साधली आहे,तर इतर भाषेत ती नाही म्हणजेच इथे कवितेचा आशय भाषांतरित केल्याचे दिसून येते. रचनेला, घाटाला महत्त्व दिले गेले नाही. इथे मूळ कवितेतील भावना, विचार व सूचितार्थ भाषांतरित केला आहे. असे दिसून येते.

थोडक्यात, भाषांतर करणे हे आव्हानात्मक कार्य असते. भाषांतरकाराला हे आव्हान पेलता आले पाहिजे. मूळ भाषा व लक्ष्य भाषा या दोन्ही भाषेचे ज्ञान, दोन्ही भाषेच्या व्याकरणाचे ज्ञान, दोन्ही भाषेतील पारिभाषिक शब्दाचे ज्ञान, दोन्ही भाषेची सांस्कृतिक,सामाजिक पार्श्वभूमी भाषांतरकाराला माहिती असावी लागते. ज्या शब्दासाठी लक्ष्य भाषेत शब्द उपलब्ध नाहीत,त्या शब्दासाठी शब्दकोशातून योग्य अर्थ प्रतीत होईल असा शब्द शोधण्याचे कार्य भाषांतरकाराला करावे लागते.कधी कधी इतर जाणकारांची मदत देखील घ्यावी लागते. भाषांतर हे भाषांतरकाराने स्वनिर्मित केलेल्या पद्धतीने होते. प्रत्येक भाषांतरकाराची भाषांतर करण्याची पद्धत वेगळी असते. उदा. उमा कुलकर्णी या कन्नड भाषेतील साहित्य मराठी भाषेत अनुवादित करतात. त्या अनुवाद करताना कधीही स्वतः मूळ कलाकृती हातात घेऊन वाचत नाहीत, तर त्यांनी त्यांचे पती विरुपाक्ष कुलकर्णी यांच्या कडून वाचून घेतली व आशय समजून घेऊन मग मराठी भाषेत भाषांतर केले. ही त्यांची

भाषांतराची पद्धत होती. म्हणजे भाषांतरकाराकडे फक्त भाषेचे, व्याकरणाचे ज्ञान असणे गरजेचे नाही तर त्याला चौफेर ज्ञान व कल्पकता ही असायला हवी. मूळ साहित्यकृतीचे मर्म जाणून घेऊन तिचे मूल्य कमी न होऊ देता भाषांतर करणे हे काम आव्हानात्मक असते.हे आव्हान एक चांगला भाषांतरकार प्रभावीपणे पेलू शकतो. एकाच साहित्यकृतीचे दोन लेखकाने केलेले भाषांतर वाचकांवर वेगवेगळा परिणाम करताना दिसून येते. भाषांतरात मूळ संहितेतील आशय, मजकूर लक्ष्य भाषेत प्रभावीपणे उतरवणे आवश्यक असते. बोली भाषेचे तसेच बोली भाषेतील शिव्या, म्हणी वाक्प्रचार यांचे भाषांतर करताना भाषांतरकाराला अर्थाचा अनर्थ न होऊ देता, अनुरूप साजेल असे भाषांतर करावे लागते.एवढेच नव्हे तर त्या शब्दाला योग्य प्रतिशब्द लक्ष्य भाषेत मिळाला नाही तर तो शब्द म्हणजेच मूळ भाषेतील शब्द जशास तसा ठेवावा लागतो किंवा आवश्यकतेनुसार त्या मूळ शब्दाचा अर्थ लक्ष्य भाषेत द्यावा लागतो. भाषेचे सांस्कृतिक, सामाजिक आवरण बदलल्यास त्या भाषेला मर्यादा येतात. मूळ भाषेतील शब्दासाठी लक्ष भाषेत त्या शब्दाचा अर्थ व्यक्त करणारा शब्द मिळेलच असे नाही. उदा. मराठीतील 'कीर्तन' शब्दाला इंग्रजीत प्रतिशब्द नाही अशा वेळेस भाषांतरकाराला 'कीर्तन' हाच शब्द वापरावा लागतो, एका बोलीभाषेतील शिव्या दुसऱ्या बोलीभाषेत घेताना प्रतिशब्द मिळवताना अवघड जाते.उदा. त्या शिवीच्या अर्थाची दुसरी शिवी शोधावी लागते किंवा त्या शिवी चा अर्थ समजेल असा आशय तिथे द्यावा लागतो 'म्हणी' व 'वाक्प्रचार' यांचे भाषांतर हे आव्हानात्मक असते, तेव्हा भाषांतरकाराला या सर्वांचा अभ्यास करून भाषांतर करावे लागते. अशाप्रकारे भाषांतरकार हा, भाषासंपन्न, संवेदनशील, व्याकरणाचा, भाषेचा जाणकार असावा लागतो, त्याला दोन्ही भाषेचे ज्ञान असावे लागते, त्याबरोबरच त्याच्याकडे कल्पनाशक्ती, सर्जनशीलता ही असावी लागते. भाषांतरकाराला भाषांतर करताना सर्व आव्हाने पेलण्यासाठी त्याच्याकडे वरील, गुण असणे आवश्यक असते, तेव्हाच भाषांतराचे आव्हान तो सहजतेने पेलू शकतो.

संदर्भ ग्रंथ :

१. *कऱ्हाडे सदा : भाषांतर, लोकवाङ्मयगृह, मुंबई, आवृत्ती दुसरी १९९८ पृ. २.*

२. *नेमाडे भालचंद्र : भाषांतरमीमांसेचे स्वरूप, नवभारत,ऑगस्ट १९८३ पृ. २७.।*

३. *काळे कल्याण : भाषांतरमीमांसा द्वितीय आवृत्ती १०एप्रिल २०२५ पृ. १२.*

४. *तत्रैव : पृ.३२४*

५ *तत्रैव : पृ.३२४*

६. *गोरख थोरात (डॉ.)संपा. : अनुवाद तंत्र आणि आव्हाने पृ. १३६.*

Cite This Article:

जाधवर वि. आ. (2025). *भाषांतरातील आव्हाने.* **In Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal**: Vol. XIV (Number VI, pp. 87–93).

ISSN-2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS

Original Research Article

भाषा व साहित्य विकासात भाषांतराचे योगदान

* शिल्पा चंद्रकांत पाटील

* संशोधक विद्यार्थीनी, पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर सोलापूर विद्यापीठ सोलापूर, मु.पो. कलदेव निंबाळा,ता. उमरगा जि. उस्मानाबाद पिन.-४१३६०४

प्रस्तावना - अनुवादित साहित्याचे एक स्वतंत्र दालन आज मराठीमध्ये उपलब्ध झालेआहे. वेगवेगळ्या भाषांमधून मराठीत अनुवादित केलेले साहित्य लक्षणीय आहे. आपल्या प्राचीन भारतीय इतिहासत सुद्धा रामायण व महाभारत या महाकाव्यांनी फार मोठी भूमिका बजावली आहे. या महाकाव्यांची अनेक व्यक्तींनी सर्वच भारतीय भाषांमध्ये अनेकदा भाषांतरे केली असून, देशातील विविध प्रादेशिक भाषांच्या वाड्मयीन प्रगतीमध्ये त्या भाषांतराचा फार मोठा वाटा आहे. मूळ काव्याच्या रस्वत्तेला बाधा न आणता केलेली प्रतिकृती म्हणजे अनुवादित साहित्य होय. संस्कृत, इंग्रजी,फ्रेंच,जपानी,हिंदी अशा अनेक भाषेतील साहित्य मराठीत आणले गेले आहे.१८५० ते १९०० या काळात मराठीत एकही अनुवादित पुस्तक नाही.१९०० ते१९५० च्या सुमारास साधारणपणे ३० पुस्तके हाती लागतात. अनुवादाची भाषा बोलीभाषेला जवळची राहिली आहे. आता तर या अनुवादाचा शास्त्र अधिकाधिक विकसित होत चालल आहे. आता आंतरभाषिक आणि अंतरसांस्कृतिक परस्पर संवाद, व्यापार, अर्थव्यवस्थेचे जागतिकीकरण आणि ज्ञानविज्ञानाचा जागतिक स्तरावर सतत चालू असलेले आदान प्रदान या सर्वच क्रिया प्रक्रिया मध्ये अनुवादाची गरज वाढली आहे. यामुळेच भाषांतर ही एक आवश्यक सेवा बनली आहे. अनुवादाच्याद्वारे नवनवीन सिद्धांतांचा जगभरात प्रसार आणि विविध संस्कृती आणि सभ्यतांची जगाला ओळख करून देण्याचं काम प्रसारमाध्यम अनुवादाच्या साह्याने करत आहे. केवळ संस्कृत मधील अभिजात साहित्यात नवे तर पाली,पर्शियन, अरबी इत्यादी भाषांमधील साहित्य,वैद्यकीय ग्रंथ, खगोलशास्त्र, धातुशास्त्र, ज्योतिषशास्त्र, प्रवासवर्णने, जहाज बांधणी, विद्यास्थापत्यशास्त्र, तत्त्वज्ञान, धर्म, काव्य अशा सर्वांचा अनुवाद फार प्राचीन काळापासून होत आला आहे.या अनुवादामुळे जग जवळ आले आहे.भारतात 23 अधिकृत प्रादेशिक भाषा आहेत याशिवाय अनेक बोलीभाषा बोलल्या जातात. या सर्व भाषांना सारखंच महत्त्व आहे पण तरीही आपल्या जीवनात इंग्रजीचा प्रभाव सर्वात जास्त टिकून आहे. याचं कारण आपल्या देशावर इंग्रजांनी दीडशे वर्षे राज्य केलं राजकीय,व्यापार, उद्योग व शिक्षण क्षेत्रात संपर्काचे माध्यम म्हणून इंग्रजीचा मोठ्या प्रमाणात वापर होतो. आधुनिक जगात इंग्रजीला मातृभाषे इतकच महत्त्व प्राप्त झालेल आहे.आपल्या देशात इतर प्रांतातील व्यक्तीशी व संस्थेशी संवाद साधायचा असेल तर भाषांतराची भूमिका महत्त्वाची ठरते.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited.

अनुवादाची व्याख्या :

१) **जे.सी. कॅटफोर्ड** -एका भाषेतील पाठ्य सामग्रीची दुसऱ्या भाषेतील समानार्थी पाठ्यसामग्रीची अदलाबदल म्हणजे अनुवाद.

२) **सॅम्युएल जॉन्सन** -मूळ भाषेतील पाठ्यसामग्रीच्या भावार्थास जराही धक्का न लावता त्याला दुसऱ्या भाषेत बदलणे म्हणजे अनुवाद होय.

३) **हॉलिडे-** दोन भिन्न भाषांमधील भाषांतर प्रक्रियेमध्ये अनुवादक स्रोत भाषेत असलेला मूळ मजकूर लक्ष भाषेतील लिखित मजकुरामध्ये बदलतो या बदलांमध्ये स्रोत भाषेच्या केवळ स्वरूपात बदल घडून येतो पण अर्थ मात्र तोच असतो.

४) **युजिन नायडा-**स्रोत भाषेतील संदेशाचे लक्ष भाषेत केलेले समतुल्य प्रकटीकरण ही समतुल्यता आधी भावार्थाच्या पातळीवर आणि नंतर शैलीच्या पातळीवर असते.

५) **न्यूमार्क** -अनुवाद ही एक अशी कला आहे ज्यात एका भाषेत व्यक्त केलेल्या संदेशाच्या जागी दुसऱ्या भाषेत तोच संदेश प्रस्तुत करण्याचा प्रयत्न केलेला असतो.

६) **प्र.ना.परांजपे** -अनुवाद म्हणजे लिखित किंवा मौखिक भाषेच्या माध्यमातून पुन्हा केलेली लिखित किंवा मौखिक अभिव्यक्ती होय.

अनुवादकलेची पार्श्वभूमी :

अनुवादाचा प्रारंभीचा कालखंड :

अनुवादाच्या उगमाच्या संदर्भात विविध भाषाशास्त्रज्ञांनी अनेक सिद्धांत मांडले आहेत अनुवाद किंवा भाषांतराला आपण इंग्लिश मध्ये Traslation असं म्हणतो.ग्रीक भाषेत metaphrase हा शब्द आला असून त्याचा अर्थ थेट शब्दशः भाषांतर असा होतो.

पहिल्या ज्ञात अनुवादांचा इतिहास :

मेसोपोटेमियन संस्कृतीमध्ये सर्वात प्रथम साहित्यिक अनुवाद करण्यात आल्याची नोंद सापडते. 'गिलगामेश 'या सुमेरियन काव्याचा सर्वात प्रथम अनुवाद झाला. 'गीलगामेश' हा प्राचीन मेसोपोटेमियन पौराणिक कथा मधील एक नायक होता इसवीसन पूर्व २०००ते१५०० काळात सुमेरियन भाषेत लिहिण्यात आलेल्या पाच कविता गिलगमेश या नायकाभोवती गुंफण्यात आले असून या काव्याचा सर्वात प्रथम आशियाई भाषेत अनुवाद झाल्याचे नोंद आढळते. त्याचप्रमाणे काही बौद्ध भिक्खूंनी प्राचीन भारतीय ग्रंथाचे चिनी भाषेत अनुवाद केले आहेत.

धार्मिक ग्रंथाचे भाषांतर :

असं म्हटलं जातं की ख्रिस्त पूर्व तिसऱ्या शतकात हिब्रू बायबलचं पहिल्यांदा भाषांतर करण्यात आलं होतं.धर्मप्रसार आणि अनुवादकलेच्या विकासामध्ये फार मोठी भूमिका बजावली आहे.'सेंट जेरोम 'हे एक प्रसिद्ध ख्रिश्चन धर्मगुरू धर्मशास्त्रज्ञ आणि इतिहासकार होते. त्यांनी चौथ्या शतकात बायबलचा लॅटिन मध्ये अनुवाद केला.

इतिहासातील प्रसिद्ध अनुवादक :

इतिहासकालीन अनेक अनुवादक कधीच प्रसिद्धीच्या झोतात आले नाहीत, परंतु असंख्य अनामिक अनुवादकांच्या अथक प्रयत्न यामुळे आणि अनमोल अशा योगदानामुळेच ज्ञानाचा आणि संकल्पनांचा प्रसार होऊ शकला विल्यम

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

टेंडल,कॉन्स्टन्स गणेंटे, टॉलेस्टॉय आणि गोगोल यासारख्या साहित्यिकांच्या अभिजात रशियन साहित्यकृतीचे इंग्रजीत भाषांतर केले.

शैक्षणिक क्षेत्रात अनुवादाचे स्थान :

१९५० च्या दशकाच्या आसपास अनुवादकाला शिक्षणाच्या क्षेत्रात खास स्थान प्राप्त झालं आहे. शिक्षण संस्थांना अंतर सांस्कृतिक परस्पर संवादासाठी आणि ज्ञानाच्या आधारे प्रदानासाठी अनुवादाची गरज भासू लागली. यातूनच अनुवादाचा शास्त्र शिकण्यासाठी लोक एकत्र येण्यास सुरुवात झाली.

गेल्या अनेक दशकात शिक्षण क्षेत्रात प्रामुख्याने विज्ञान तंत्रज्ञान, वैद्यकीय,अभियांत्रिकी इत्यादी क्षेत्रात तसेच समाजशास्त्र,मानसशास्त्र, मानववंशशास्त्र,स्थापत्यशास्त्र इत्यादी क्षेत्रामध्ये अनुवादाला अनन्य साधारण महत्व प्राप्त झाले आहे. पाश्चात्य लेखकांनी लिहिलेली इंग्रजी पुस्तक अनुवादित स्वरूपात वरील विषयांच्या अभ्यासक्रमात नेमण्यात येऊ लागली. भारतातील सर्व महाविद्यालयांमधून विज्ञान शाखेचे विद्यार्थी थेट इंग्रजी माध्यमातून शिक्षण घेत असले तरी फ्रान्स जर्मनी सारख्या युरोपीय देशांमध्ये अनेकदा या विषयांची पुस्तके त्या देशाच्या भाषेत अनुवादित असतात.

आजच्या काळात अनुवादाचे स्थान :

आज अनुवादकांना अनुवाद प्रक्रियेत मदत करण्यासाठी विविध सॉफ्टवेअर विकसित करण्यात आली आहेत इंटरनेट आणि लॅपटॉप सारखी अनेक साधने अनुवादकांच्या मदतीला आहेत खुल्या अर्थव्यवस्थेमुळे जागतिकीकरण शिक्षण आणि ज्ञानाच्या आदान प्रदानामुळे आणि व्यापाराद्वारे विविध क्षेत्रात अनुवादाची गरज झपाट्याने वाढत चालली आहे.अनेक अनुवादकामुळेच आज आपल्यासाठी अत्यंत व्यापक असं ज्ञानाचा व कलेचे भांडार खुले झालेला आहे.

साहित्य विकासात भाषांतराचे योगदान :

साहित्यकृतीचा अनुवाद करणं सामान्य भाषांतर करण्यापेक्षा उच्च दर्जाच मानलं जातं. साहित्यिक अनुवादकांना भावना, संस्कृतिक तपशील, स्वभाव आणि इतर सूक्ष्म घटक यासारख्या सर्व प्रकारच्या कामाचे भाषांतर करण्यास सक्षम असणे आवश्यक आहे.

दोन संस्कृतीमधील अनुवादाचा सेतू बांधण्यात साहित्यिक अनुवादाची भूमिका सर्वात महत्त्वाची असते.एखाद्या भौगोलिक क्षेत्राचं साहित्य हे त्या समाजाचा आरसा आहे असेही म्हटलं जातं यामुळेच साहित्यिक अनुवादाचा काम हे अत्यंत जबाबदारी आणि अवघड असतं. कोणत्याही एका साहित्यकृतीचा मूळ भाषेतून लक्ष भाषेत अनुवाद करताना कितीतरी खबरदारी घ्यावी लागते.

१) अनुवादाच्या प्रकाराचे गद्य पद्याच्या आधारे वर्गीकरण

अ) गदयानुवाद - मूळ रचना कोणत्याही रूपात असो त्याचा अनुवाद जर गद्य स्वरूपात असेल तर त्याला गद्यानुवाद म्हणतात. उदा-हिंदी महाकवी नागार्जुन यांनी कालिदासाच्या 'मेघदूतम ' या महाकाव्याचा केला आहे.

ब) पदयानुवाद - अनुवादकाने स्रोत भाषेतील काव्याचा लक्ष भाषेत केलेला अनुवाद सुद्धा काव्याच्या स्वरूपात असेल तर त्याला पद्यानुवाद असे म्हणतात. जगभरात विविध भाषांमध्ये लिहिलेल्या कविता आणि महाकाव्याच्या अनुवादांची संख्या मोठी आहे . 'टी.एस. इलियट' हे एक विख्यात अमेरिकन विचारवंत

ISSN–2278-5655
Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal
Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025
OPEN ACCESS
Original Research Article

कवी निबंधकार साहित्य समीक्षक नाटककार होते त्यांच्या 'वेस्टलँड' या महाकाव्याचा जगभरातील अनेक भाषांमध्ये अनुवाद झाला आहे.त्याचप्रमाणे महाकवी कालिदासांच्या 'मेघदूतम'आणि 'कुमार संभवम' या संस्कृत भाषेतील महाकाव्याचे आणि रवींद्रनाथ टागोरांच्या 'गीतांजली' या बंगाली महाकाव्याचे वेगवेगळ्या प्रादेशिक तसेच जागतिक भाषामध्ये अनुवाद झालेआहे.

क)छंद मुक्त अनुवाद- या प्रकारच्या अनुवादामध्ये अनुवादकाला स्रोत भाषेत वापरलेला छंद,ताल,चाल,लय, यमक इत्यादी वापरण्याचे बंधन नाही.अनुवादक विषयानुसार लक्ष भाषेतील कोणताही छंद निवडू शकतो किंवा मुक्तछंदातही काव्यरचना अनुवादित करू शकतो.अशी भाषांतर साहित्यात विपुल प्रमाणात उपलब्ध आहेत.

ड) छंदबद्ध अनुवाद - यात स्रोत भाषेतील काव्याची चाल,छंद, वृत्त इत्यादी लक्ष भाषेत कायम ठेवण्याचा अनुवादक प्रयत्न करतो.

२) अनुवादाचा प्रकारांचे साहित्यिक शैलीच्या आधारावर वर्गीकरण-

अ) काव्यानुवाद - स्रोतभाषेत लिहिलेल्या कवितेच्या लक्ष भाषेतील अनुवादाला काव्यानुवाद असे म्हणतात.

ब) नाट्यानुवाद -कोणत्याही नाट्यकृतीच्या नाटकाच्या रूपात केलेल्या भाषांतराला नाट्यानुवाद असे म्हणतात. नाटकाची गरज आणि प्रेक्षकाची आवड लक्षात घेऊन तसेच लक्ष भाषेवर असामान्य प्रभुत्व असणे आवश्यक आहे. संस्कृत नाटकाचे भारतीय प्रादेशिक भाषा बरोबर जगभरातील अनेक भाषांमध्येही अनुवाद झाले आहेत.शेक्सपियरच्या नाटकांचे सुद्धा जगभरातील अनेक भाषांमध्ये अनुवाद झाले आहेत.

क)कथानुवाद -कल्पनेवर आधारित साहित्याच्या अनुवादासंदर्भात कथा आणि कादंबरी मोडते त्यांचा अनुवाद करताना त्यांच्या मूळ स्वरूपात किंवा फॉर्ममध्ये बदल करता येत नाही.हिंदी आणि उर्दू भाषेतील महान साहित्यिक व विचारवंत मुंशी प्रेमचंद यांच्या कथा जगातील विविध भाषेमध्ये अनुवादित झाले आहेत.

ड) इतर साहित्य प्रकाराचे भाषांतर -मनोरंजनात्मक कल्पनेवर आधारित ललित साहित्य सोडून इतर साहित्य प्रकारांतर्गत व्यक्तीचित्र ,वैचारिक लेख, लघु निबंध,संस्मरण अहवाल,दैनंदिनी आणि आत्मचरित्र इत्यादी भाषांतर येते. महात्मा गांधी यांच्या' द स्टोरी ऑफ माय एक्सपेरिमेंट विथ ट्रूथ'या आत्मचरित्राचा अनुवाद आणि हरिवंश राय बच्चन यांच्या चरित्राचा अनुवाद असे विविध अनुवाद या वर्गात येतात. मराठीतील गोडवा अन्य भाषिकांना कळावा या उद्देशाने ज्ञानेश्वरीचा हिंदी ,कन्नड,तमिळ आणि इंग्रजी सह इतर २१ निरनिराळ्या भाषांमध्ये अनुवाद झालेला असून ते अनुवाद ग्रंथ स्वरूपात उपलब्ध आहेत.

इ) भाषांतराचे इतर प्रकार - भाषांतराच्या स्वरूपावरून भाषांतराचे इतर काही प्रकार देखील पाडता. येतात उदाहरणार्थ - शब्दांनुवाद, भावानुवाद, रूपांतरण

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

व्याख्यानुवाद आदर्श अनुवाद आणि छायानुवाद , ललित साहित्याचा अनुवाद,शैक्षणिक साहित्याचा अनुवाद, वैज्ञानिक सामग्रीचे भाषांतर,कायदेविषयक भाषांतर, प्रशासकीय भाषांतर इत्यादी.

निष्कर्ष :

१) ज्या विद्यार्थ्यांना साहित्याची गोडी असते त्यांना मोठमोठ्या जागतिक साहित्याचा आपल्या प्रादेशिक भाषेत अनुवाद करून आपली मातृभाषा संपन्न बनवता येते.

२) साहित्यिक क्षेत्रात अनुवाद काला व्यवसायाच्या खूप संधी प्राप्त करता येतात.

३) एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत भाषांतर करताना दोन्ही भाषेवर प्रभुत्व हवं सातत्याने वाचन, व्यासंग,बहूस्रूतता, शब्दसंग्रह व्याकरणाचे ज्ञान त्या विषयाचं मूलभूत ज्ञान आणि स्रोत व लक्ष भाषावर असामान्य प्रभुत्व असे सर्वच गुण अनुवादकाकडे असावे लागतात.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

*१) **लीना सोहोनी** - अनुवादातून अनुसर्जनाकडे साहित्यिक अनुवादाचे तंत्र आणि मंत्र*

*२) **डॉ. खांडगे मंदा** - भारतीय भाषा मधील स्त्री साहित्याचा मागोवा.*

*३) **डॉ.मुळे विना** - मराठी अनुवाद ग्रंथसूची ,प्रकाशक - महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ.*

Cite This Article:

***पाटील शि. चं.** (2025).* *भाषा व साहित्य विकासात भाषांतराचे योगदान.* **In Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal**: Vol. XIV (Number VI, pp. 94–98).

ISSN-2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

भाषांतरातील आव्हाने

* प्रा. डॉ. अतुल चौरे व** सतीश दशरथ पाटील

* मार्गदर्शक, ** संशोधक विद्यार्थी , एस. एम. जोशी महाविद्यालय.

भाषांतरातील आव्हाने:

विज्ञान तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे जगभरातील कोणत्याही ठिकाणी असणाऱ्या मानवाशी संपर्क करणे खूप सोपे झाले आहे. तसेच AI तंत्रज्ञानाचा वापर दिवसेंदिवस वाढतच चालला आहे. कामधंदा, पर्यटन, प्रसारमाध्यमे यांच्या दैनंदिन वापरामुळे जगभरातील विविध भाषा वापर करणाऱ्यांचा एकमेकांशी संपर्क होऊ लागला आहे. हा संपर्क करताना भाषेशिवाय पर्याय नाही. त्यावेळी आपणास भाषांतर करण्याची गरज भासते. भाषांतर म्हणजे काय ? तर एका भाषेतील विशिष्ट मजकूर दुसऱ्या भाषेत त्याच अर्थाने व्यक्त करण्यासाठी शब्दयोजना करणे असे ढोबळमानाने म्हणता येईल. भाषांतर व अनुवाद या दोन संकल्पनांचा अर्थ वरवर सारखा वाटत असला तरी या दोन वेगवेगळ्या संकल्पना आहेत.

.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited.

अनुवाद व भाषांतर याविषयी डॉ. कल्याण काळे म्हणतात की, "अनुवाद ही व्यापक संज्ञा असून भाषांतर ही तिच्यात सामावणारी, तिचा एक प्रकाराचा निर्देश करणारी संज्ञा आहे. भाषांतर हाही अनुवादच असल्याने त्यात सारांश, विस्तार, स्पष्टीकरण गद्यरुपांतर पद्यरुपांतर इत्यादी प्रकार संभवतात."[१] म्हणजेच अनुवादाचा एक प्रकार भाषांतराला म्हणता येईल कारण अनुवादामध्ये प्रथम एकाद्या भाषेतील मजकूर लिहिलेला अथवा बोललेला असणे आणि त्याचे दुसऱ्या भाषेत त्याच अर्थाने स्पष्टीकरण अपेक्षित असते. यासंदर्भात डॉ. मु. ब. शहा म्हणतात, "मराठी में जिसे 'भाषांतर' कहा जाता है उसे हिंदी में 'अनुवाद' कहा जाता है I अब मराठी में भी 'अनुवाद' शब्द प्रचलित हो गया है I अनुवाद शब्द का मूल अर्थ 'पुन:कथन' I कहने के बाद फिर से कहना I इसके लिए तर्जुमा, उल्था, छाया और टीका जैसे शब्दों का भी प्रयोग होता रहा I एक भाषा की सामग्री दुसरी भाषा में ले जाना अनुवाद है I अनुवाद में मूल कथ्य का भाव सुरक्षित रहना चाहिए I" यावरून असे म्हणता येईल की, एका भाषेत असणारा मजकूर – माहिती मूळ अर्थात बदल न करता दुसऱ्या भाषेत घेऊन जाणे याला अनुवाद म्हणता येईल आणि अलिकडच्या काळात दोन्ही संज्ञा वापरल्या जात असल्याचे दिसून येते. साहित्यिक क्षेत्राचा विचार करता भाषांतराच्या माध्यमातून दर्जेदार साहित्यकृती अन्य भाषांमध्ये भाषांतरीत

ISSN–2278-5655

Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

– रुपांतरीत करून मूळ कलाकृतीमधील आशय रसिकांपर्यंत पोहोचवला जातो. ब्रिटीशांनी भारतावर राज्य करताना इंग्रजी भाषेतील पुस्तके मराठीत भाषांतरीत करण्याचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न केलेला दिसून येतो. पुणे पाठशाळेचे मुख्य अधिकारी मेजर कँडी यांनी त्या काळात भाषांतरासाठी काही नियम तयार केले होते ते असे "भाषांतर हे मूळ कृतीशी प्रामाणिक असले पाहिजे, मुळातला सगळा आशय भाषांतरात उतरला पाहिजे, अतिरिक्त असा काही भाग त्यात असता कामा नये. मुळातली लेखनसरणी भाषांतरात आली पाहिजे. भाषांतरकाराने त्या त्या लेखकाच्या शैलीचे वैशिष्ट्य लक्षात घेतले पाहिजे. एखाद्या शब्दाचे योग्य असे एकच एक रूप वापरले पाहिजे. मूळ लेखनातल्या काही कल्पनांचे स्पष्टीकरण करणेही आवश्यक ठरते. शास्त्रीय व तांत्रिक संज्ञांसाठी मराठीत रूढ असलेल्या संज्ञा वापरल्या पाहिजेत, मात्र अशा संज्ञा नसल्यास मूळ संज्ञा ठेवल्या पाहिजेत इत्यादी."[२] याचा अर्थ असा घेता येईल की ब्रिटीश राजवटीत भाषांतर करताना नियम तयार करण्यात आले होते. मूळ कलाकृतीतील आशयाचा अर्थ न बदलता मूळ कलाकृतीतील आशय व्यक्त केला पाहिजे. आवश्यक त्या ठिकाणी स्पष्टीकरणासाठी माहिती वाढवावी. तसेच योग्य संज्ञाचा वापर व्हावा.

भाषांतर करीत असताना आपणास त्या विशिष्ट भाषा अवगत असतील तर माहितीचे सहजपणे भाषांतर होऊ शकते पण त्या विशिष्ट भाषा अवगत नसतील तर आपणास त्या भाषा शिकाव्या लागतात. त्यानंतरच आपण भाषांतर करू शकतो. भाषांतरातील आव्हानांचा विचार पुढील मुद्द्यांच्या आधारे करता येईल.

१. बहुभाषिकतत्व

एक व्यक्ती एकापेक्षा अधिक भाषांमध्ये निपुण असू शकतो पण त्याला काही मर्यादा येत असतात कारण प्रत्येक भाषेची असणारी लिपी, वर्णमाला, शब्दसंपत्ती, वाक्यरचना, बोली आणि व्याकरण. या सर्व बाबी एका व्यक्तीकडे असतीलच असे नाही. त्यामुळे भाषांतर करताना विशिष्ट भाषेतील तज्ज्ञ व्यक्तींची मदत घ्यावी लागते. तसेच अनुवादकाचे काम किती कठीण असते या संदर्भात श्री. एस. एल देशपांडे 'साहित्यसेतू' या पुस्तकात म्हणतात, "ह्या अग्निपरीक्षेत कस लागतो तो भाषांतरकाराच्या द्विभाषा प्रभूत्वाचा, संबंध्द संस्कृति ज्ञानाचा आणि वाङ्मयीन सौंदर्यवेधी संवेदनांचा. त्याला केवळ आशयाकडे नाही तर अभिव्यक्तीकडेही लक्ष द्यावे लागते. भाषेच्या वेगवेगळ्या स्तरावर आढळणारा आढळणारा आशय त्याच भाषेत पण अन्य शब्दांत सांगणे जेवढे कठीण त्यामानाने तोच आशय अन्य भाषेत सांगणे अधिक कठीण आणि तिचे भाषांतर करणे महाकठिण कर्म समजले जाते. म्हणून भाषांतरकाराचे काम मूळ लेखकाच्या कामगिरीपेक्षा कधीकधी जास्त जिकिरीचे आणि गुंतागुंतीचे होऊन बसते."[३] यावरून भाषांतराचे काम किती क्लिष्ट आहे हे लक्षात येते.

जर तुम्ही विशिष्ट भाषा शिकल्या असाल तर भाषांतर करताना अडचणी कमी येतील. भाषणाचा अनुवाद करावयाचा असेल तर अनुवादकाला हजरजबाबीपणे वक्त्याचे विचार अनुवादित करावे लागतात. त्यामुळे बहुभाषिकत्त्व जर आपल्याजवळ असेल तरच आपण चांगले भाषांतर करू शकतो.

२. शब्दसंपत्ती

प्रत्येक भाषेची विशिष्ट अशी शब्द संपत्ती असते. एका भाषेत असणारा शब्द दुसऱ्या भाषेत असेलच असे नाही. उदा. मराठी प्रतिज्ञेतील 'बांधव' हा शब्द हिंदीत 'भाई बहन' तर इंग्रजीत 'Brothers and Sisters' असा दिसतो. यावरून मराठीत असणाऱ्या एका शब्दासाठी हिंदीत दोन तर इंग्रजीत तीन शब्द वापरलेले दिसून येतात. साहित्यकृतीचे भाषांतर करताना सारस्वताने कलाकृतीत जो भाव व्यक्त केला आहे तोच भाव व्यक्त करणे अपेक्षित असते आणि त्यासाठी आवश्यक असते शब्दसंपत्ती. त्यामुळे भाषांतर करताना शब्दसंपत्तीचा गांभीर्याने विचार करावा लागतो. मूळ कलाकृतीत असणारा आशय स्पष्टीकरण करताना काही वेळेस उदाहरणे – दाखले द्यावे लागतात. उदा. संत ज्ञानेश्वरांनी संस्कृत भगवतगीतेतील ७०० श्लोकांतील तत्त्वज्ञानाचे मराठीकरण करताना सुमारे ९००० ओव्या रचल्या यावरून संस्कृत श्लोक मराठी भाषेत विशद करताना दृष्टांत, दाखले, प्रतिमा यांचा प्रभावीपणे वापर केलेला दिसून येतो. यावरून भाषांतर करताना शब्दशः भाषांतर न करता मूळ आशय व्यक्त होईल याची दक्षता घेणे गरजेचे आहे.

३. म्हणी – वाक्प्रचार

प्रत्येक भाषेत असणारे म्हणी – वाक्प्रचार त्या त्या भाषा समृद्धीचे प्रतिक असतात. मराठी भाषेचा विचार करता त्यामध्ये म्हणी वाक्प्रचार याची संख्या मोठ्या प्रमाणात असलेली दिसून येते. भाषांतर करीत असताना एका भाषेत असणारी म्हण दुसऱ्या भाषेत तोच अर्थ – भाव व्यक्त करत असेलच असे नाही.

उदा. मराठीतील - थेंबे थेंबे तळे साचे ही म्हण हिंदी भाषेत बूंद बूंद घडा भरता है I अशी दिसते. या ठिकाणी शब्दशः भाषांतर करून चालत नाही.

तसेच एकाद्या दु:खद प्रसंगी धीर देताना मराठीत "मन मोठ्ठ करावे लागेल." तर हिंदीत "दिल छोटा मत करो" तर इंग्रजीत "Don't lose heart" अशी शब्दयोजना दिसते. यावरून प्रत्येक भाषेतील वाक्यरचना वेगवेगळी आहे. त्यामुळे भाषांतर करताना मूळ अर्थाला धक्का लागू न देता भाषांतर करावे लागेल.

४. शब्दशः भाषांतर

एखाद्या भाषेतील उताऱ्याचे भाषांतर करताना शब्दशः भाषांतर करून चालत नाही कारण प्रत्येक भाषेची असणारी शब्दसंपत्ती ही वेगवेगळी असल्याने विशिष्ट भाव व्यक्त करणारे शब्द प्रत्येक भाषेत असतातच असे नाही. उदा. झणझणीत रस्सा हा शब्द इंग्रजीत भाषांतरीत करायचा तर spicy curry किंवा fiery curry असे शब्द येतात. spicy साठी मराठी शब्द पाहिला तर मसालेदार आणि fiery साठी अग्निमय असा मराठी शब्द दिसतो. त्यामुळे शब्दशः भाषांतर करणे टाळावे लागते. डॉ. प्रकाश दुकळे 'अनुवादातील सर्जनशीलता' या लेखात म्हणतात, "अनुवाद करताना काही वेळा शब्दांची व्याप्ती कमी होते तर काही वेळा वाढते. त्याला व्याप्तीवृद्धी आणि व्याप्तीभ्रंश होतो. 'युद्ध संपलं एकदाच !' या वाक्याचा इंग्रजी अनुवाद 'The war was over' असा होतो. अनुवादक 'at last' असे काही जोडायला विसरला. त्यामुळे मूळ पाठ्यातले 'एकदाच' आणि उद्गार चिन्ह ही तर दोन्ही जाळ्यातून निसटतात. त्यामुळे व्याप्तीभ्रंश होतो. कधी कधी मूळ

ISSN–2278-5655
AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal
Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025
OPEN ACCESS Original Research Article

भाषेतील एखाद्या शब्दाला अनुवाद भाषेत प्रतिशब्दच मिळत नाहीत. इंग्रजीत प्रतिशब्द नाहीत. मग उष्टे किंवा खरकटे म्हणजे काय हे सविस्तर स्पष्टीकरण करून सांगावे लागते. अशा वेळी व्याप्तीवृद्धी होते."[४]

५. भावनात्मकता

साहित्यिक आपल्या कलाकृतीमधून जो भाव व्यक्त करत असतो तोच भाव भाषांतरीत कलाकृतीत व्यक्त होणे आवश्यक आहे. त्यासाठी सार्थ शब्दयोजना करणे हे भाषांतरकारापुढील मोठे आव्हान आहे.त्यामुळे भाषांतरकाराने मूळ कलाकृतीत व्यक्त झालेल्या आशयातील भाव समजून घेऊन तोच भाव व्यक्त होईल अशी समर्पक शब्दयोजना करावी लागेल.

६. संस्कृतीदर्शन

साहित्यिकाच्या कलाकृतीमधून रेखाटण्यात आलेले भावविश्व हे कोणत्या ना कोणत्या संस्कृतीचे दर्शन घडवित असते. साहित्याला समाजजीवनाचा आरसा असे म्हटले जाते. लेखक त्या प्रदेशातील बोलीचा वापर करून प्रथा – परंपरा, संस्कृती यांचे दर्शन घडवितो. त्यामुळे भाषांतर करताना विशिष्ट प्रदेशातील प्रथा - परंपरा, संस्कृती दुसऱ्या प्रदेशात – भाषेत भाषांतरीत करताना मर्यादा येतात. डॉ. मानसी जगदाळे अनुवाद महत्त्व आणि समस्या या लेखात म्हणतात की, "दोन भाषांमध्ये सांस्कृतिक भेद असल्यामुळेही भाषांतर करताना खूप अडचणी येतात. कारण भाषा आणि संस्कृती यांचा खूप जवळचा संबंध असतो. भाषा ही सांस्कृतिक व्यवहार नसून संस्कृती हा भाषिक व्यवहार असतो.म्हणजेच एका संस्कृतीतील संदर्भ दुसऱ्या भाषेत देणे अवघड असते."[५] याचा अर्थ असा घेता येईल की संस्कृतीचे दर्शन घडविताना मर्यादा येतात. देशो - देशी, राज्या – राज्यात, प्रादेशिक स्तरावर असणाऱ्या प्रथा परंपरा, श्रद्धा समजुती यातून व्यक्त होणारी संस्कृती जेंव्हा कलाकृतीत अवतरते तिचे भाषांतर करणे ही आव्हानात्मक बाब आहे.

७. संदर्भानुसार अर्थ

साहित्यिकाच्या कलाकृतीमधील एखाद्या विधानाचा – काव्यपंक्तीचा अर्थ हा काही वेळेस संदर्भाने घ्यावा लागतो. लेखक किंवा कवीने जे विधान किंवा काव्यपंक्ती रचलेली आहे, ती कोणत्या संदर्भाने योजली आहे. भाषांतरकाराने याचा विचार करणे क्रमप्राप्त ठरते. याठिकाणी व्यावहारिक जीवनातील एक उदाहरण देता येईल. प्रियकर प्रेयसी निवांत गप्पा मारण्याचे ठिकाण एखाद्या झाडाची सावली असेल. त्या झाडाजवळून एक वर्षानंतर जात असताना प्रेयसी म्हणते, "ते बघ ते झाड." आणि घरी आल्यावर घरातील केरकचरा पाहून प्रियकर म्हणतो, "ते बघ ते झाड." या दोन्ही ठिकाणी शब्द तेच आहेत पण संदर्भ बदलल्याने अर्थ बदलतो. त्यामुळे भाषांतर करताना संदर्भानुसार अर्थ व्यक्त होईल याची काळजी घेणे आवश्यक ठरते.

८. भाषाशैली

प्रत्येक साहित्यिकाची स्वतःची अशी भाषाशैली असते. त्याचा वापर तो आपल्या लेखनात करत असतो. भाषांतर करताना मूळ कलाकृतीत व्यक्त झालेली भाषाशैली भाषांतरीत कलाकृतीत व्यक्त करणे हे भाषांतरकारापुढील मोठे आव्हान आहे. त्यामुळे मूळ लेखकाने व्यक्त केलेले भाव दुसऱ्या भाषेत भाषांतरीत करताना योग्य शब्द

ISSN–2278-5655

Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

वापरून तो विशिष्ट भाव व्यक्त होईल याची दक्षता घ्यावी लागेल.

९. सामान्य रसिकवर्ग

भाषांतरकाराला सामान्य श्रोतावर्ग विचारत घेऊन भाषांतर करावे लागते. त्यामुळे मूळ कलाकृतीतील आशयाला धक्का लागू न देता सामान्य रसिक वर्गासाठी भाषांतर करणे हे भाषांतरकारापुढील मोठे आव्हान आहे. रसिक श्रोता लहान वयोगटातील असेल तर रसिकवर्गाची क्षमता लक्षात घेऊन भाषांतर करणे गरजेचे आहे.

१०. आदर्श भाषांतर

आदर्श भाषांतर कशाला म्हणता येईल याचा विचार केला तर माझ्या मते एका भाषेतील उतारा 'अ' या व्यक्तीने दुसऱ्या भाषेत भाषांतरीत केला. भाषांतरीत उतारा 'ब' या व्यक्तीने मूळ भाषेत भाषांतरीत केला. आता समोर असणाऱ्या ३ उताऱ्यापैकी २ उतारे एकाच भाषेतील आहेत परंतु लेखक दोन आहेत. एकाच भाषेत असणारे दोन उतारे जर सारखेच भाव, विचार व्यक्त करीत असतील तर त्यांना आदर्श भाषांतर म्हणता येईल.

अशा प्रकारे भाषांतरकारापुढील आव्हाने स्पष्ट करता येतील. आजच्या काळात मूळ कलाकृतील किंवा भाषणातील आशयाला धक्का लागू न भाषांतर करणे गरजेचे आहे. त्यामुळे मूळ कलाकृतीमधील आशय किंवा वक्त्याचे विचार रसिकांपर्यंत पोहोचतील.

संदर्भ :

१. संपादक काळे कल्याण, सोमन अंजली – 'भाषांतर मीमांसा', प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती १९९७, पान ८

२. वसंत आबाजी डहाके, 'मराठी साहित्य इतिहास आणि संस्कृती', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, पुनर्मुद्रण २००८, पान ८६,८७

३. श्री. एस. एल देशपांडे, 'साहित्यसेतू', निर्मल प्रकाशन, नांदेड, प्रथम आवृत्ती १९९९ पान १४

४. संपादक डॉ. गोरखनाथ किर्दत, डॉ. अरुण जाधव, 'अनुवाद स्वरूप', प्रथमावृत्ती २०१४ पान ५०५

५. उनि. पान ३५९

Cite This Article:

प्रा. डॉ. चौरे अ. व पाटील स. द. (2025). भाषांतरातील आव्हाने. **In Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal**: Vol. XIV (Number VI, pp. 99–103).

ISSN-2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume-XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS

Original Research Article

भाषांतर आणि मराठी भाषांतरे

* डॉ. महालक्ष्मी मोराळे

* सेंट मीराज मुलींचे महाविद्यालय, कोरेगाव पार्क, पुणे ४११००१

प्रास्ताविक :

भाषा आणि भाषांतर या दोन्ही व्यवहारांना मानवी जीवनामध्ये महत्त्वाचे स्थान आहे. जीवनाच्या विविध स्तरांवर आणि विविध क्षेत्रात भाषा व्यवहाराचे आणि संदेशनाचे, संप्रेषणाचे, विनिमयाचे माध्यम आहे. इतर अनेक साधने आणि माध्यमे मनुष्याने विकसित केली. त्याप्रमाणे भाषा हे एक साधन माणसाला उपलब्ध झाले, माणसाने ते विकसित केले. या व्यवहारामुळे माणूस मनुष्येतर प्राण्याहून वेगळे असे अस्तित्व निर्माण करू शकला. भाषा हे मानवी विचार, कल्पना आणि भावना व्यक्त करण्याचे साधन बनले. भाषेचं असं महत्त्व लक्षात घेतल्यावर भाषांतराचे महत्त्व अधिकच वाटतं. वाचन सुरू होतं तेव्हा आपल्या मातृभाषेतली पुस्तक वाचणं अधिक सोपं वाटतं. मग हे वाचन साहित्याचेच असते असं नाही तर ते माहितीपर, अध्यात्मिक, विज्ञानविषयक किंवा तंत्रज्ञानविषयक असू शकतं. साहित्याच्या पलीकडे जाऊन विविध विषयांवरील पुस्तके वाचकांना खुणावत असतात. आजच्या तंत्रज्ञानाच्या युगात जग झपाट्याने बदलत आहे. जगातील बदलामुळे जागतिक पातळीवरील घडामोडी समजून घेण्याच्या वृत्तीही वाढत आहेत. अलीकडे अशा धर्तीवरच्या पुस्तकांचे भाषांतर मराठीत प्रसिद्ध केले जाऊ लागले आहे. मराठी साहित्य विश्वामध्ये भाषांतराला चांगले दिवस आलेले दिसतात. जगातील उत्तमोत्तम साहित्य भाषांतराच्या रूपाने वाचकांना मिळू लागले आहे, भाषांतरकरांना प्रतिष्ठा मिळू लागली आहे असे दिसते. जागतिकीकरणामुळे भाषा व साहित्याचे आदानप्रदान होण्यास मदत झाली आहे. भाषांतर ही केवळ आदानप्रदानाची प्रक्रिया नसून विश्व पातळीवर विविध भाषक मानवी समूहांना जोडणारा तो एक सांस्कृतिक अनुबंध आहे. धर्म, साहित्य, राजकारण, समाजकारण, अर्थकारण, विज्ञान, तंत्रज्ञान या सर्व क्षेत्रांतील विचार सर्वदूर पोहोचविण्याचे महत्त्वाचे कार्य भाषांतराद्वारे घडते. जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांच्या विकासासाठी भाषांतरित साहित्य हे मराठी साहित्याच्या कक्षा वाढवण्याच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण आहे असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited.

भाषांतर संकल्पना :

आजच्या युगामध्ये व्यक्तीला अनेक भाषांचे ज्ञान असणे आवश्यक आहे. एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत भाषांतर करणे आवश्यक बनले आहे. तसेच समाज आणि संस्कृतीच्या विकासामध्येही भाषांतराला अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाले

ISSN-2278-5655

Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume-XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

आहे. एका भाषेत व्यक्त झालेला विचार दुसऱ्या भाषेत व्यक्त करणे म्हणजे भाषांतर होय. इंग्रजी भाषेमध्ये भाषांतराला 'ट्रान्सलेशन' असे म्हटले जाते. 'ट्रान्स' म्हणजे दुसरीकडे आणि 'लेसन' म्हणजे घेऊन जाणे. एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत घेऊन जाणे म्हणजे भाषांतर होय. एका भाषेचा दुसऱ्या भाषेशी असलेला संबंध शोधण्यासाठी भाषांतर हे कौशल्य आवश्यक आहे. आजच्या काळात सर्वच क्षेत्रांमध्ये भाषांतराला महत्त्व प्राप्त झाले आहे. विश्व संस्कृतीतील विविधतेत एकता निर्माण झाली आहे. साहित्यातील भाषांतराने संस्कृती समृद्ध झाली आहे. म्हणूनच भाषांतर संकल्पनेचा विचार करणे गरजेचे ठरते.

भाषांतर म्हणजे एका भाषेतील मजकूर दुसऱ्या भाषेत त्याच्या शैली, वैशिष्ट्यांसह उतरवण्याची प्रक्रिया असते. तसेच भाषांतर हे मूळ मजकुराची प्रतिनिर्मितीही असते. प्रतिनिर्मिती करताना मूळ मजकुरातील सौंदर्यमूल्य, वक्तृत्वमूल्य, अन्य शैलीमूल्य जशीच्या तशी भाषांतरात आणण्याचा प्रयत्न भाषांतरकार करत असतो. ' मूळ संहितेच्या वाचनाने मिळणारे ज्ञान, विचार, आनंद आणि अनुभव दुसरी भाषा बोलणाऱ्याला त्याच्या भाषेत उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न म्हणजे भाषांतर होय' अशी डॉ. कल्याण काळे यांनी केलेली व्याख्या समर्पक आहे. तर श्री.म. माटे यांच्या मते, 'मूळ वस्तूतील सर्वच्या सर्व अभिप्राय प्रसादयुक्त वाणीने अन्य भाषेत सांगणे'. भाषांतर म्हणजे मूळ कृतीची उपयोगी प्रतिकृती असे मानले जाते. डॉ. वीणा मुळे यांनी ' भाषेत बदल करून केलेला पुनरुच्चार कधी यथातथ्य म्हणजे थोडेफार स्वातंत्र्य घेऊन तर कधी स्वैर म्हणजे फार जास्त स्वातंत्र्य घेऊन केलेल्या लेखनकृतीस भाषांतर संबोधावे' असे म्हटले आहे. भालचंद्र नेमाडे यांनी 'भाषांतर ही संहितेचे एका भाषिक सांस्कृतिक आवरणातून दुसऱ्या भाषिक सांस्कृतिक आवरणात स्थानांतरण करणारी द्वैभाषिक प्रक्रिया आहे' असे म्हटले आहे. एकूणच भाषांतर म्हणजे मूळ भाषेतील आशय, भाव आणि शैली यांचे दुसऱ्या भाषेत अभिव्यक्त होणे होय. भाषांतरकाराला मूळ कृतीतील जो अनुभव भावलेला असतो त्याची उत्कट प्रतिक्रिया साहित्यकृतीच्या भाषांतर प्रक्रियेत होते.

वरील व्याख्यांचा विचार करता असे दिसते की, मूळ भाषेतील विचार, शैली दुसऱ्या भाषेत सांगण्याचा प्रयत्न करणे. याचाच अर्थ असा सांगता येईल की, भाषांतरकार मूळ भाषेचा आस्वाद घेतल्यानंतर जे समजले, भावले, अनुभवाला आले ते सर्व दुसऱ्या भाषेत आणण्याचा प्रयत्न करतो. म्हणजेच एका भाषेतील मजकूर त्याच्या आशय आणि अभिव्यक्तीजन्य अनुभवासह दुसऱ्या भाषेत उतरवण्याची प्रक्रिया आहे.

अलीकडे भाषांतर, अनुवाद आणि रूपांतर या संज्ञा एकाच अर्थाने वापरल्या जातात. मात्र अनुवाद ही संज्ञा व्यापक आहे. त्यात स्पष्टीकरण, पुन:कथन, पुनरावृत्ती, समभाषी, अनुवाद, रूपांतर, टीका यांचा समावेश होतो. भाषांतर ही अनुवादाचा एका प्रकारचा निर्देश करणारी संज्ञा आहे आणि रूपांतर म्हणजे मूळ मजकुरातील विस्तार टाळून सुटसुटीत, स्थूल आशय आणणे. रूपांतरकाराजवळ पुनर्निर्मितीचे सामर्थ्य असावे लागते. अनुवाद, रूपांतर ही भाषांतराची वेगवेगळी रूपे आहेत. अनुवादात एका भाषेतील संहिता स्पष्टीकरणासह दुसऱ्या भाषेत उतरवण्याचा कल असतो. तर भाषांतरात मूळ कलाकृतीचा शब्दशः अर्थ देण्याकडे कल असतो. भाषांतरात सौंदर्यानुभव, प्रतिमा, प्रतीके, शैली इत्यादी घटकांवर

ISSN–2278-5655
Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal
Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025
OPEN ACCESS Original Research Article

वाचकांपर्यंत पोहोचवण्याचा प्रयत्न असतो. तर अनुवादात भिन्न भाषेतील मजकूर परस्परानुवादीत करण्याचा प्रयत्न असतो. एकूणच भाषांतर, रूपांतर ही अनुवादाचीच अंगे ठरावित इतके साम्य व सूक्ष्म भेद दिसून येतात. म्हणूनच 'साहित्य समीक्षा परिभाषा कोशा'त भाषांतर, अनुवाद आणि रूपांतर हे पर्याय संमत केलेले आहेत.

मराठीची भाष्य परंपरा :

मराठी साहित्याचा विचार करता मराठीच्या जडणघडणीत संतवाङ्मयाची समृद्ध परंपरा अतिशय महत्त्वाची ठरली आहे. गीतेवरील भाष्य म्हणजे भगवद्गीतेसारख्या तात्विक विचारमंथन करणाऱ्या संहितेवरील भाष्य होय. संत ज्ञानेश्वरांची ज्ञानेश्वरी, संत एकनाथांचे भावार्थरामायण, महाभारतादि महाकाव्य किंवा पुराणकथा, तुलसी रामायण, उपनिषदांमधील कथा, संस्कृत नाटक व त्यांच्या कथावस्तू अशी भाष्ये- भाषांतरे मराठीमध्ये पूर्वीपासून होत आली आहेत. अर्थात ही भाष्ये भाषांतर या संहितेच्या व्याख्येत बसणारी भाषांतरे नसली तरी ते एका भाषेतील कृतीवर दुसऱ्या भाषेत केलेली भाष्ये आहेत. हे अनुघा भट यांच्या मराठीतील भाष्य परंपरेवरील चर्चेतून स्पष्ट होते. त्या म्हणतात, 'मूळ संहितेमध्ये बीजरूपाने जे जे उपस्थित असते, त्याची वृद्धी भाष्य करते. जे अनुयुक्त ते उघड उच्चारून दाखवते, मूळ संहितेला नवनवे आयाम त्यामुळे प्राप्त होतात. म्हणजेच मराठी साहित्यातील ही भाष्यपरंपरा जुन्या साहित्यापर्यंत जोडता येते.

साहित्याचे भाषांतर :

ब्रिटिश सत्तेमुळे मराठीचा इंग्रजी साहित्य - भाषा यांच्याशी संपर्क आला. इंग्रजी शिक्षण घेतलेल्या तत्कालीन सुशिक्षित मंडळींनी इंग्रजी भाषेतील लेखनाची मोठ्या प्रमाणात भाषांतरे केली. हा काळ भाषांतरास अनुकूल ठरला. अव्वल इंग्रजी काळातील इंग्रजीतून मराठीत भाषांतरित झालेले सेंट मॅथ्यूजचे 'शुभवर्तमान' हे पहिलं पुस्तक प्रसिद्ध झाले. प्रारंभी ज्ञानप्रसार व्हावा म्हणून देशभाषांचे कोश, व्याकरणे, गणित, ज्योतिष, सिद्धपदार्थविज्ञान, रसायनशास्त्र, भूगोल, इतिहास इत्यादी विषयांवर मराठी भाषांमधून अव्वल इंग्रजी काळात अर्वाचीन मराठी साहित्यामध्ये भाषांतराने फार मोठी भर घातली.

भाषांतराच्या मदतीने इंग्रजी भाषेतील ठेवा मराठीमध्ये आणला. बहुसंख्य भाषांतरकारांनी शेक्सपियरच्या नाटकांची भाषांतरे व रुपांतरे केली. हरी केशवजी, देवल, आगरकर, वा.म. जोशी, श्री. व्यं. केतकर, ना. सि. फडके, विभावरी शिरूरकर, श्री. म. माटे, आनंदराव बर्वे, विंदा करंदीकर यांनी इंग्रजीतून मराठीत भाषांतराची परंपरा सुरू केली. आजही सर्वच क्षेत्रात इंग्रजी वाङ्मयाचे मराठीत भाषांतर होताना दिसते आहे. मुख्यत्वे इंग्रजी भाषेतून मराठीत भाषांतरे होत असली तरी भारतीय भाषांमधूनही मराठीत भाषांतरे होत असतात. साहित्य क्षेत्रात बंगाली पुस्तकांनी मराठीत लोकप्रियता मिळवली आहे. हिंदीतून कवितांचे अनुवाद मराठीत होत आहेत. कन्नड, मल्याळम, गुजराती या भाषांमधून मराठी भाषांतरे मोठ्या प्रमाणात होत आहेत. मराठीतून गाजलेली अनुवादित पुस्तके पाहिली तर त्यामध्ये वैविध्यता दिसून येते. साहित्याच्या जोडीला वैचारिक, माहितीपर पुस्तकांचे भाषांतर हा एक लक्षणीय भाग आहे. बेस्ट सेलर कॅटेगिरीतील पुस्तकं मराठीत मोठ्या प्रमाणात प्रसिद्ध केली जाऊ लागली आहेत. भाषांतराद्वारे दुसऱ्या भाषेतील साहित्य, समाज, संस्कृती आणि व्यवहार व जीवनशैलीच्या रूपाने मराठीचं साहित्य समृद्ध होत असले तरी आज तंत्रज्ञान युग एआय

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

संस्कृती घडवत आहे. यातून नवनवीन संदर्भ निर्माण होत आहेत. हे आव्हान पेलणारा पोषक असा मराठी भाषाविकास घडवणं आणि भाषांतराच्या माध्यमातून मराठी विश्वपातळीवर मोठ्या प्रमाणात पोहोचवणं ही जबाबदारी स्वीकारली पाहिजे.

संदर्भ :

1. *डॉ. कल्याण काळे, अंजली सोमण (संपा.), ' भाषांतर मीमांसा', प्रतिमा प्रकाशन,*
2. *पुणे, १९९७.*
3. *सदा कऱ्हाडे, ' भाषांतर', लोकवाङ्.मय गृह, मुंबई, द्वितीय आवृत्ती, १९९८.*
4. *भालचंद्र नेमाडे, ' भाषांतर मीमांसाचे स्वरूप', नवभारत प्रकाशन, प्रथम आवृत्ती,*
5. *१९८३.*
6. *मधुकर मोकाशी, ' भाषांतर चिकित्सा', स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, २०१२.*

Cite This Article:

डॉ. मोराळे म. (2025). *भाषांतर आणि मराठी भाषांतरे.* **In Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal**: Vol. XIV (Number VI, pp. 104–107).

ISSN-2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume-XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

जागतिकीकरणाच्या युगात लोकसाहित्याच्या भाषांतराची आवश्यकता

*** प्रो. डॉ. पांडुरंग भोसले व** डॉ. वर्षा देसाई**

** म. फुले महाविद्यालय, पिंपरी-पुणे .*

*** श्री शिव छत्रपती महाविद्यालय, जुन्नर .*

सारांश :

सध्या आपण खाजगीकरण, उदारीकरण आणि जागतीकीकरण अशा संमिश्र सांकृतिक वैशिष्ट्ये असणाऱ्या जगात जगतो आहोत. या जागतीकीकरणाच्या रेट्यात आज आपणाला एकट्यापुरते मर्यादित राहून चालत नाही तर आपणालाही बहुविध असण्याची गरज निर्माण झाली आहे. या आधुनिक युगात जगताना व्यक्तीला 'मी आणि माझे' एवढ्यापुरते समाधानी राहून चालणार नाही त्याला 'हे विश्वची माझे घर' असे मानून सर्वांगीण दृष्टीने जगावे लागते आहे. त्यामुळे त्याला इतरांचे आचार-विचार, त्यांचे राहणीमान, त्याचीही संस्कृती, नितीमूल्ये, भाषा. परंपरा या सर्व गोष्टी ज्ञात असणे आवश्यक बनले आहे. आज व्यक्तीचा अनेक कारणानी भिन्न भाषिकांशी, भिन्न संस्कृती असलेल्या वेगवेगळया धर्माच्या वेगवेगळया प्रदेशातील व्यक्तींशी संबंध येत आहे. त्यामुळेच आज भाषांतराचे जागतिक स्तरावरती महत्त्व वाढले आहे. एवढेच नव्हे तर भाषांतर आज आपल्या जगण्याचा एक भाग बनले आहे. जीवनातल्या प्रत्येक क्षेत्रात आज भाषांतराची गरज निर्माण झाली आहे. आणि आज हेच भाषांतर लोकासाहित्यासारख्या विषयातही गरजेचे झाले आहे. भारत हा देश बहुभाषिक, बहुधर्मीय, बहुपंथीय, बहुप्रांतिक आणि बहुसांस्कृतिक वैशिष्ट्ये असणारा विविधतेतही एकता साधणारा देश आहे. अशा या 'बहुता'वादी देशाला एकतेत बांधण्यासाठी आज भाषांतर महत्त्वाची भूमिका बजावते आहे आणि सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये जपण्याच्या दृष्टीने आणि इतरही अभ्यासशाखांना मदतगार म्हणून आज लोकसाहित्याचे महत्त्व वाढते आहे.त्यामुळे आज लोकसाहित्याच्या भाषांतराला फार मोठे महत्त्व प्राप्त झाले आहे. जागतिकीकरणाच्या युगात लोकसाहित्याच्या भाषांतराची आवश्यकता विविध सामाजिक,सांस्कृतिक,आर्थिक आणि शैक्षणिक कारणांमुळे अधिक महत्त्वाची ठरते.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited.

प्रास्ताविक:

आज जागतिक स्तरावरती आपणाला एकमेकांशी संबंध प्रस्थापित करण्यासाठी, एकमेकांचे आचार-विचार, संस्कृती, धार्मिकता, परंपरा आणि मूल्ये समजून घेण्यासाठी, विविध भाषा आणि संस्कृतीमध्ये संवाद साधण्यासाठी,वेगेवेगळया कारणांनी एकमेकांना समजून घेण्यासाठी, इतरांच्या संस्कृतीचे योग्य प्रकारे आकलन होण्यासाठी, प्रत्येक प्रांताची प्रांतिक

ISSN–2278-5655
Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal
Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025
OPEN ACCESS Original Research Article

वैशिष्ट्ये व त्याची अशी खास म्हणून असणारी सांस्कृतिकता समजून घेण्याकरिता आजच्या आधुनिक युगात भाषांतर महत्त्वाचे मानले जात आहे. जागतिकीकरणामुळे निर्माण झालेल्या या स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी आणि इतर देशांमधील संबंध सुधारण्यासाठी भाषांतराद्वारे एकमेकांना समजून घेणे आवश्यक आहे. जागतिकीकरणामुळे अनेक स्थानिक भाषा, बोली आणि संस्कृती धोक्यात आली आहे. भाषांतराच्या माध्यमातून स्थानिक भाषांना अथवा बोलींना आंतरराष्ट्रीय स्तरावर स्थान मिळवून देता येते आणि आपल्या संस्कृतीचे संरक्षण करता येते. जागतिकीकरणामुळे जगभरातील माहिती आणि ज्ञान एका बटनावर उपलब्ध झाले आहे. परंतु, ही माहिती सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी भाषांतर आवश्यक आहे. जागतिकीकरणामुळे लोकसाहित्याच्या विकासासाठी नवीन संधी निर्माण झाल्या आहेत,परंतु या संधींचा पुरेपूर वापर करण्यासाठी भाषांतर करणे आवश्यक आहे. हे केवळ तांत्रिकदृष्ट्याच नव्हे,तर सांस्कृतिक आणि सामाजिक स्तरावरही आवश्यक आहे.

भाषांतर आणि लोकसाहित्य :

भाषांतर याचा अर्थ एका भाषेतील मजकूर,कल्पना किंवा भावना दुसऱ्या भाषेत रूपांतरित करणे. हे दोन भिन्न भाषिक समुदायांमध्ये संवाद आणि ज्ञान यांच्या देवाणघेवाणीसाठी आवश्यक आहे. यात शाब्दिक आणि भावार्थ असे विविध प्रकार असतात. अशा या भाषांतराची व्याख्या डॉ. कल्याण काळे करताना म्हणतात, "भाषांतर म्हणजे एका भाषेतील मजकूर, त्याचा आशय आणि अभिव्यक्तीजन्य अनुभव यासह दुसऱ्या भाषेत उतरविण्याची प्रक्रिया. थोडक्यात एका भाषेतील आशय किंवा भाव दुसऱ्या भाषेत संक्रमित करणे म्हणजे भाषांतर. भाषांतर ही जशी कला आहे तसे ते शास्त्रही आहे."[१] करता येते. लोकसाहित्यात मौखिक परंपरेने पिढ्यानपिढ्या चालत आलेले साहित्य, चालीरीती, लोककथा, लोकगीते, म्हणी, लोककला आणि लोकसमजुती, लोकभ्रम इत्यादींचा समावेश होतो. हे एखाद्या विशिष्ट संस्कृतीची ओळख आणि सामूहिक स्मृती जपण्याचे कार्य करते. लोकसाहित्य हे मौखिक परंपरेने अस्तित्त्वात असते त्याला लिखित रुपात आणून त्याचा प्रसार आणि प्रचार जागतिक स्तरावरती करण्यासाठी भांषातर करणे महत्त्वाचे ठरते. भाषांतरामुळे विविध प्रदेशांतील लोकसाहित्य एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत उपलब्ध होते, ज्यामुळे जागतिक ओळख स्थानिक लोककथांना जागतिक स्तरावर ओळख मिळते. विविध संस्कृतींमधील लोकसाहित्याच्या समान धाग्यांचा आणि फरकांचा अभ्यास करता येतो. दुर्मीळ होत चाललेल्या मौखिक परंपरेतील साहित्याचे लिखित स्वरूपात जतन करणे शक्य होते. हे दोन महत्त्वाचे विषय आहेत जे एकमेकांना पूरक ठरतात.

सध्या आपण खाजगीकरण, उदारीकरण आणि जागतीकीकरण अशा संमिश्र सांकृतिक वैशिष्ट्ये असणाऱ्या जगात जगतो आहोत. या जागतीकीकरणाच्या रेट्यात आज आपणाला एकट्यापुरते मर्यादित राहून चालत नाही तर आपणालाही बहुविध असण्याची गरज निर्माण झाली आहे. या सध्याच्या आधुनिक युगात जगताना व्यक्तीला 'मी आणि माझे' एवढ्यापुरते समाधानी राहून चालणार नाही त्याला 'हे विश्वची माझे घर' असे मानून सर्वांगीण दृष्टीने जगावे लागते आहे. त्यामुळे त्याला इतरांचे आचार-विचार, त्यांचे राहणीमान, त्याचंही संस्कृती, त्याची नितीमूल्ये, भाषा. परंपरा

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

या सर्व गोष्टी ज्ञात असणे आवश्यक बनले आहे. आज व्यक्तीचा अनेक कारणानी भिन्न भाषिकांशी, भिन्न संस्कृती असलेल्या वेगवेगळ्या धर्मांच्या वेगवेगळ्या प्रदेशातील व्यक्तींशी कोणत्या ना कोणत्या कारणाने संबंध येत आहे. त्यामुळेच आज भाषांतराचे जागतिक स्तरावरती महत्त्व वाढले आहे. एवढेच नव्हे तर भाषांतर आज आपल्या जगण्याचा एक भाग बनले आहे. जीवनातल्या प्रत्येक क्षेत्रात आज भाषांतराची गरज निर्माण झाली आहे. जागतिकीकरणाच्या युगात लोकसाहित्याच्या भाषांतराची आवश्यकता विविध सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक कारणांमुळे अधिक महत्त्वाची ठरते. आणि हेच भाषांतर लोकासाहित्यासारख्या विषयातही गरजेचे झाले आहे त्याचा आढावा या लेखात घेणाचा प्रयत्न असणार आहे.

लोकसाहित्य हा कोणत्याही समाजाचा सांस्कृतिक कणा मानला जातो. जनसामान्यांच्या अनुभवातून, विश्वासांमधून, त्यांच्या इतिहासातून आणि दैनंदिन जीवनातून जन्म घेणाऱ्या कथा, गाणी, म्हणी, प्रथा, रीतिरिवाज, नृत्य, काव्यरूपे इत्यादींचा सर्वसमावेशक वारसा म्हणजे लोकसाहित्य. या साहित्याचे एक वैशिष्ट्य म्हणजे ते शतकानुशतके मौखिक परंपरेने पिढ्यान्पिढ्या पुढे चालत राहते. दुसरीकडे, भाषांतर हे एक असे माध्यम आहे ज्याद्वारे एखाद्या भाषेतील सांस्कृतिक संपदा दुसऱ्या भाषेतील लोकांपर्यंत पोहोचते. त्यामुळे लोकसाहित्याचे संरक्षण, प्रसार आणि जागतिकीकरण यात भाषांतराची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरते.

लोकसाहित्याच्या जागतिकीकरणात भाषांतराचे योगदान:

भाषांतरामुळे लोकसाहित्य सीमारेषा ओलांडते आणि विविध संस्कृती परस्परांना अधिक चांगल्या प्रकारे ओळखू लागतात. उदा. भारतातील परीकथा, पंचतंत्राच्या कथा, रशियाच्या लोककथा, आफ्रिकेतील जनजाती कथनपरंपरा किंवा जपानी लोककथा या सर्वांचे भाषांतर झाल्यामुळे जगभरातील लोक त्यांचा आनंद घेऊ शकतात. हे सांस्कृतिक आदान–प्रदान केवळ मनोरंजनापुरते मर्यादित राहत नाही, तर ते समाजशास्त्र, मानसशास्त्र, मानववंशशास्त्र आणि मानवसंस्कृतीच्या अभ्यासाला मौल्यवान साहित्य पुरवण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य करते. या भाषांतराच्या प्रक्रियेबद्दल भालचंद्र नेमाडे लिहतात, "भाषांतर ही एक संहितेचे एका भाषिक सांस्कृतिक आवरणातून दुसऱ्या भाषिक सांस्कृतिक आवरणात स्थानांतरण करणारी भाषिक प्रक्रिया आहे."[२] यावरून आपणास भाषांतराचे महत्त्व समजण्यास मदत होते.

लोकसाहित्य हे मानवी जीवनाचे व संस्कृतीचे अविभाग एक अविभाज्य अंग आहे लोकसाहित्य हे नव्या आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या या युगामध्ये प्राचीन परंपरेचे संवर्धन करणार आहे मानवी जीवनाचा तो एक अविभाज्य घटक आहे लोकसाहित्य हा एक मौखिक आविष्कार आहे आणि तो कथा गीते नाट्यविधी याने परिपूर्ण आहे मानवी जीवन आज कितीही तंत्रज्ञानाने परिपूर्ण होत असले तरी मानवी मनाचा तळ हा लोकसाहित्याचा गाभा आहे.

लोकसाहित्यात विविध प्रयोगात्व लोककलांचा समावेश आहे त्यांचे स्वरूप पाहता आधुनिक कालखंडातील सिनेमा नाटक व इतर प्रायोगिक कलांवर पारंपरिक लोककलांचा झालेला परिणाम व आधुनिक कलांचा त्यांच्यावर झालेला परिणाम तपासता कोणते बदल झाले ते कळण्यास लोकसाहित्याचे भाषांतर निश्चितच उपयुक्त ठरेल भारुड

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

गोंधळ दशावता लळीत इत्यादी सादरीकरण त्यांची चाल थे काल आहेत त्यातील अभिनेत्यांची वेशभूषा त्यातील धार्मिक संदर्भाने आजच्या काळातील अनेक ज्वलंत विषय घेऊन सादर होणारी भारुडे गोंधळ देशात लळीत यांचा अनुबंध या भाषांतरातून आपणास तपासता येईल.

आजच्या या युगातील भाषांतराचे महत्त्व सांगतान डॉ. सचिन रुपनर लिहितात, “आजच्या या विविध नियतकालिके, आकाशवाणी, दूरदर्शन, पुस्तके, दूरध्वनी, भ्रमणध्वनी, इंटरनेट, यु-ट्यूब, व्हाट्सअप अशा आधुनिक जनसंपर्क माध्यमाच्या युगाच्या तुलनेत कोणतीही सुविधा नसलेल्या प्राचीन मध्ययुगीन काळात भजनकार कीर्तनकार गोंधळी वाघ्या मुरळी वरासंगणारा जोशी लळीत पिंगळा वासुदेव दशावतार बहुरूपी नंदीबैलवाले यासारख्या विविध लोक आविष्कार करणाऱ्या संस्थांनी लोकसंपर्काच्या माध्यमातून जनसंपर्काचे व समाज प्रबोधनाचे कार्य कशाप्रकारे केले आहे त्यात कालानुरूप कशाप्रकारे परिवर्तन होत गेली हेही जाणून घेण्यास व त्याचे स्वरूप माहिती होण्यासाठी हे लोक साहित्याचे भाषांतर करणे आवश्यक ठरते.”[३]

लोकसाहित्याचे भाषांतर काळाची गरज :

लोकसाहित्याच्या भाषांतराची गरज विविध भाषा आणि संस्कृतींमध्ये ज्ञानाची देवाणघेवाण करण्यासाठी आहे, ज्यामुळे जागतिक स्तरावर लोकसाहित्याचे महत्त्व वाढते. मात्र, या भाषांतरात अनेक अडचणी आहेत, जसे की मूळ भाषेतील स्थानिक शब्द, म्हणी आणि सांस्कृतिक संदर्भ भाषांतरित करणे, ज्यामुळे अर्थ बदलण्याचा धोका असतो. तसेच, मौखिक परंपरेतून आलेल्या साहित्याचे लिखित स्वरूपात रूपांतरण आणि साहित्याचा आत्मा जपणे हे मोठे आव्हान असते. लोकसाहित्याचे भाषांतर केल्याने एका संस्कृतीला दुसऱ्या संस्कृतीची पारंपरिक माहिती आणि मूल्ये समजून घेता येतात. भाषांतरामुळे लोकसाहित्याची व्याप्ती वाढते आणि ते जागतिक स्तरावर पोहोचू शकते, ज्यामुळे त्याचा अभ्यास आणि संशोधन वाढते. भाषांतरामुळे लोकसाहित्याचा लिखित स्वरूपात संग्रह होतो, जो मौखिक परंपरेतील साहित्य जतन करण्यासाठी महत्त्वाचा आहे. आधुनिक अभ्यास: लोकसाहित्याच्या आधुनिक अभ्यासात त्याचा अभ्यास विविध अंगांनी केला जातो आणि भाषांतरामुळे हे अधिक व्यापक होते.

लोकसाहित्याचे भाषांतर आज काळाची गरज आहे, कारण यामुळे लोकसाहित्याचे जतन होते, त्याचा प्रसार होतो आणि ते आधुनिक पिढीपर्यंत पोहोचते. भाषांतरित लोकसाहित्य जगभरातील संस्कृतींशी संवाद साधण्यास आणि सांस्कृतिक मूल्यांचे जतन करण्यास मदत करते, ज्यामुळे ते केवळ एका विशिष्ट प्रदेशापुरते मर्यादित न राहता जागतिक स्तरावर पोहोचते. लोकसाहित्याचे भाषांतर केल्याने मौखिक परंपरा लिखित स्वरूपात जतन करता येतात आणि पुढील पिढ्यांपर्यंत पोहोचवता येतात.प्रसार आणि पोहोच: भाषांतरित लोकसाहित्य केवळ एका भाषिक समुदायापुरते मर्यादित न राहता, त्याचा प्रसार जगभर होतो, ज्यामुळे इतर संस्कृतींना स्थानिक परंपरेची ओळख होते.आधुनिक पिढीला जोडणे: आजच्या विज्ञानयुगात, जिथे मानवी जीवन तणावग्रस्त आहे, तिथे लोकसाहित्य प्रेरणा आणि मूल्यांची शिकवण देऊ शकते. भाषांतरामुळे ही शिकवण नव्या पिढीपर्यंत पोहोचते आणि त्यांना त्यांच्या मुळांशी जोडते.संशोधनासाठी मदत: भाषांतरित लोकसाहित्य हे

ISSN–2278-5655

Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

संशोधनासाठी एक महत्त्वाचे साधन ठरते, ज्यातून समाजाचा इतिहास, सामाजिक रचना आणि सांस्कृतिक बदलांचा अभ्यास करता येतो.मानवतावादी मूल्यांना चालना: लोकसाहित्यामध्ये अनेकदा मानवतावादी मूल्ये आणि आचारविचार असतात, जे भाषांतरामुळे व्यापक स्तरावर पोहोचतात आणि मानवी जीवनात सकारात्मक बदल घडवू शकतात. आंतरसांस्कृतिक संवाद: लोकसाहित्याच्या भाषांतरातून वेगवेगळ्या संस्कृती एकमेकांना अधिक चांगल्या प्रकारे समजू शकतात, ज्यामुळे आंतरसांस्कृतिक संवाद आणि सलोखा वाढतो.

१. सांस्कृतिक जतन व प्रसार :

लोकसाहित्य एखाद्या समाजाची परंपरा, रूढी, मूल्ये, भावना आणि जीवनदृष्टी यांचे प्रतिनिधित्व करते. भाषांतरामुळे: विविध संस्कृतींची वैशिष्ट्ये जागतिक पातळीवर पोहोचतात. नामशेष होण्याच्या मार्गावर असलेली लोककथा, लोकगीते, म्हणी, विविध रूढी-परंपरा, देवदेवतांचे उपासक त्यांच्या परंपरा या सर्वांच परिचय पुढील पिढ्यांपर्यंत पोहोचण्यास मदत होते.

२. जागतिक सांस्कृतिक आदान–प्रदान:

आजचा काळ परस्परावलंबनाचा आहे. लोकसाहित्याच्या भाषांतरामुळे एका संस्कृतीतील लोककथा, लोकगीते, लोकरूढी व परंपरा, एखाद्या प्रदेशातील विविध संकेत, समजुती, लोकभ्रम, मिथके, रूपक, विधी दुसऱ्या संस्कृतीपर्यंत पोहोचतात. आंतरसांस्कृतिक संभाषण व आदान–प्रदान करणे सुलभ होते. “विविधतेत एकता” ही संकल्पना लोकसाहित्याच्या भाषांतराने अधिक बळकट होण्यास मदत होते.

३. साहित्याच्या अभ्यासाला व्यापक दृष्टी:

संशोधकांना विविध देशांच्या, प्रदेशांच्या संकेत, समजुती, लोकभ्रम, मिथके, रूपक, लोकपरंपरा, लोकसंस्कृती समजण्यास मदत होते.परिणामी या भाषांतरामुळे तुलनात्मक साहित्याला नवे परिमाण लाभते. मिथक, आख्यायिका, गीते, नाट्यप्रकार यांच्या अंगभूत तत्त्वांचा जागतिक तुलनात्मक अभ्यास करणे शक्य होते.

४. सांस्कृतिक ओळख निर्माण करणे शक्य:

जागतिकीकरणामुळे अनेक संस्कृतींवर एकसुरी जागतिक संस्कृतीचे आक्रमण होते. लोकसाहित्याच्या भाषांतरामुळे छोट्या बोली भाषातील लोकसाहित्य दडपले जाण्यापासून संवर्धन व संरक्षण होते. त्याच परिणाम म्हणजे स्थानिक वैशिष्ट्ये व स्वातंत्र्य टिकून राहते. भाषिक व सांस्कृतिक बहुलता जपली जाते.

५. मानवी अनुभवांचे सार्वत्रिकीकरण:

लोकसाहित्य हे मानवी भावना, संघर्ष, नीतिमत्ता आणि कल्पनाशक्तीचे दर्पण आहे.भाषांतरामुळे: लोककथांतील सार्वत्रिक भावार्थ जगभरातील वाचकांना अनुभवता येतो. “मानव” हा समान धागा ओळखण्यासाठी भाषांतर सेतूचे काम करते.

लोकसाहित्याच्या भाषांतराचे महत्त्व:

लोकसाहित्य म्हणजे एखाद्या समाजाच्या सांस्कृतिक जीवनाची जिवंत परंपरा. लोकगीतं, लोककथा, म्हणी, ओव्या, खेळ, दंतकथा, रूढी-परंपरा, लोकनाट्य इत्यादींच्या माध्यमातून एक समुदाय आपली इतिहासकथा, अनुभव, ज्ञान, तसेच मूल्ये पिढ्यानुपिढ्या जतन करतो. आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात, या मौल्यवान वारशाचा विस्तार

ISSN–2278-5655

Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

करण्यासाठी लोकसाहित्याचे भाषांतर अत्यंत महत्त्वाचे ठरते. देशाचे व समाजाचे प्राचीन रूप जाणण्यासाठी लोकसाहित्य एक महत्त्वाचे साधन आहे. इतिहासाचे प्रतिबिंब म्हणूनही लोकसाहित्य ओळखले जाते. त्यात ऐतिहासिक घटनांचे वर्णन सामान्य जनतेला समोर ठेवून केलेले असते. त्यातून स्थानिक इतिहासही व्यक्त होत असतो. कुठल्याही प्रदेशाच्या स्थानिक इतिहासाच्या अभ्यासासाठी लोकसाहित्याचे महत्त्व फार असते.मणी,पोवाडे, मिथके, दंतकथा, लोककथा, लोकगीते यामुळे इतिहासाच्या अभ्यासाला पूरक असेही लोकसाहित्य असते. त्याचबरोबर लोकसाहित्यातून प्राचीन काळातील राज्यव्यवस्था व प्रशासन व्यवस्थेविषयी सुद्धा माहिती मिळत असते.

त्यातून पारंपारिक समाज जीवनाचे दर्शन घडते. लोकसाहित्य हे लोकमानसाचा व समाजजीवनाचा सहजाविष्कार असते. त्यातून अखिल मानव जातीचे जीवनदर्शन घडते. समाजजीवनाचा आणि लोकमनाचा अभ्यास करण्यासाठी लोकसाहित्य गरजेचे ठरते. समाजात प्रचलित असलेल्या परंपरा, रुढी, आचार-विचार, लोकविश्वास या सर्वांचा यात समावेश होतो. लोकसाहित्याद्वारे समाजजीवनाचा अविष्कार होत असतो. लोकसाहित्यामध्ये सांस्कृतिकमूल्याविषयी विस्तृत माहिती आपणाला मिळते. सण, उत्सव, व्रत, वैकल्य, याविषयीची माहिती सुद्धा आपणाला मिळते. या सर्वांचे आकलन होण्यासाठी लोकसाहित्याचे भाषांतर करणे गरजेचे ठरते.

१. सांस्कृतिक देवाणघेवाणीचे प्रभावी साधन :

लोकसाहित्याचे भाषांतर विविध संस्कृतींना परस्पर जवळ आणते. उदाहरणार्थ, भारतीय लोककथा इंग्रजी किंवा इतर भाषांमध्ये अनुवादित झाल्यावर भारताबाहेरील वाचकांनाही भारतीय जगण्याची पद्धत, भावना, संघर्ष आणि श्रद्धा समजण्याची संधी मिळते. हे मानवतेतील समानता आणि विविधतेचा सुंदर संगम घडवते. लोकसाहित्याच्या भाषांतरामुळे संस्कृतीचे सातत्य टिकण्यास मदत होते. त्यातून सामाजिक सांस्कृतिक संदर्भ तपासता येऊ शकतात.

२. विस्मृतीत जाणाऱ्या परंपरांचे जतन :

अनेक लोककथा किंवा लोकगीतं केवळ स्थानिक पातळीवर ज्ञात असतात. भाषांतरामुळे त्या अधिक मोठ्या वाचकवर्गापर्यंत पोहोचतात आणि त्या नष्ट होण्यापासून वाचतात. त्यामुळे मूळ परंपरेचे संवर्धन व पुनरुज्जीवन होते.या संदर्भात द.ता.भोसले म्हणतात, " लोकमानस जाणून घेण्यासाठी, तत्कालीन काल समजण्यासाठी, त्यावेळेचे लोकजीवन समजून घेण्यासाठी लोकसाहित्याशिवाय पर्याय नाही."[४] आणि या सर्वांच ईतर प्रांतातील दुसऱ्या भाषिकाला परीचय होण्यासाठी लोकसाहित्याचे भाषांतर गरजेचे ठरते.

३. शैक्षणिक आणि संशोधनासाठी उपयुक्त:

लोकसाहित्याचा अभ्यास समाजाच्या इतिहास, मानसिकता, सामाजिक रचना आणि मूल्यव्यवस्था समजून घेण्यासाठी महत्त्वाचा असतो. भाषांतरामुळे विविध भाषांतील संशोधकांना एकाच साहित्याचा अभ्यास करता येतो. त्यामुळे लोकसंस्कृतीवर आधारित तौलनिक अभ्यास अधिक समृद्ध होतो.

४. भाषाशिक्षणातील महत्त्व:

भाषांतरामुळे नवीन भाषेतील शब्दसंपत्ती वाढते. एका

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

भाषेतील कल्पना दुसऱ्या भाषेत व्यक्त करताना भाषेतील लवचिकता, अभिव्यक्तीशक्ती आणि सर्जनशीलता वृद्धिंगत होते. हे भाषाशिक्षणासाठी एक प्रभावी साधन ठरतेलोकसाहित्य हे समूहमनाचा अविष्कार असते व्यक्तिगत सुखदुःखापेक्षा समूह भावनेला त्यात महत्त्व असते अनौपचारिक शिक्षणाचे महत्त्वपूर्ण माध्यम म्हणून लोकसाहित्याची प्रचिती येते. लोकसाहित्य नीतीशिक्षण देत असल्याने समाजाला विधायक वळण लावण्यात एखाद्या चांगल्या गोष्टीचा, मताचा, विचाराचा प्रचार व प्रसार करण्यास त्याची मदत होऊ शकते. लोकसाहित्याच्या भाषांतरामुळे विविध स्तरावरील व क्षेत्रातील लोकांच्या जीवनाचे सांस्कृतिक सामाजिक व भाषिक स्वरूपाचे पारंपारिक वर्तमान व परिवर्तनात्मक दर्शन घडवणे शक्य होऊन भविष्य काळाचा वेध घेण्यासाठी काही प्रमाणात मदत होईल त्याद्वारे संस्कारक्षम मन तयार करता येईल तसेच सामाजिक राजकीय आर्थिक औद्योगिक कृषी विषयक अशा इतरही काही क्षेत्रातील चळवळींना एक वेगळी दिशा मिळू शकेल तसेच ग्रामीण व आदिवासी भागातील लोकांच्या परंपरा संस्कृती समजूती त्यांचे स्त्री जीवन कृषी जीवन यांचाही परिचय होणे सहज शक्य होते.

कलात्मक प्रेरणेला चालना :

लोकसाहित्यातील कथा, प्रतिमा आणि भावना अनेक कलाकारांना प्रेरणा देतात—लेखक, कवी, नाटककार, चित्रपट निर्माते यांना नवीन सर्जनशील दृष्टिकोन मिळतो. भाषांतरामुळे ही प्रेरणा विविध संस्कृतींमध्ये प्रवास करते आणि नवीन कलाकृती जन्माला येतात.

लोकसाहित्याच्या जतनात भाषांतराची भूमिका :

लोकसाहित्य बहुधा स्थानिक भाषांमध्ये, बोलीभाषांमध्ये किंवा ग्रामीण भागातील उपभाषांमध्ये उपलब्ध असते. या भाषांचा वापर आणि पोहोच मर्यादित असली तरी त्यातील कथनशैली, विचारविश्व आणि सांस्कृतिक अर्थ अत्यंत समृद्ध असतात. भाषांतराद्वारे—

१. लोकसाहित्य लिहीता आणि नोंद करता येते, त्यामुळे मौखिक परंपरेतील कलाकृतींचे जतन शक्य होते.

२. नवीन पिढीला आपल्या संस्कृतीशी जोडून ठेवण्याचा मार्ग निर्माण होतो.

३. स्थानिक कलाकृतींना जागतिक व्यासपीठावर प्रवेश मिळतो, ज्यामुळे सांस्कृतिक संवाद अधिक बळकट होतो.

लोकसाहित्य भाषांतरातील आव्हाने :

सांस्कृतिक संदर्भ आणि भाषेतील बारकावे लोकसाहित्याचे भाषांतरकाराला प्रामुख्याने लक्षात घ्यावे लागतात. कारण लोकसाहित्यात अनेकदा स्थानिक म्हणी, वाक्प्रचार आणि सांस्कृतिक संदर्भ असतात, जे दुसऱ्या भाषेत तसेच्या तसे उतरवणे कठीण असते. यामुळे मूळ अर्थ बदलण्याची शक्यता असते.मौखिक परंपरेचे लिखित रूपांतरण: लोकसाहित्य हे मुख्यत्वे मौखिक असते, त्यामुळे त्याचे लिखित स्वरूपात भाषांतर करताना त्याच्या लय, सौंदर्य आणि भावना जपणे हे एक मोठे आव्हान असते. अर्थाचा गाभा टिकवणे: लोकसाहित्याचा गाभा आणि आत्मा हा त्यातल्या सांस्कृतिक आणि भाषिक बारकाव्यांमध्ये असतो. भाषांतर करताना तोच अर्थ टिकवून ठेवणे अत्यंत अवघड असू शकते.समानार्थी शब्दांचा अभाव: काही लोकसाहित्यातील विशिष्ट संकल्पना किंवा शब्द इतर भाषांमध्ये उपलब्ध

नसतात, ज्यामुळे योग्य अर्थ व्यक्त करणे कठीण होते. राजकीय आणि सामाजिक पैलू: लोकसाहित्याचे भाषांतर हे केवळ भाषिक प्रक्रिया नसून, त्यात राजकीय आणि सामाजिक पैलूही गुंतलेले असतात. भाषांतर करताना सांस्कृतिक भूमिका आणि विचार जुळवून घेणे हे एक मोठे आव्हान आहे.

बोलीभाषांतील म्हणी, वाक्प्रचार, कल्पनाबंध आणि सांस्कृतिक प्रतीकांचे पर्याय उपलब्ध नसणे. लोककथांच्या मौखिक लयीतून लिखित स्वरूपात रूपांतर करताना भावच्छटा हरवणे. कथाकथन शैलीतील प्रादेशिक विनोद, वक्रोक्ती किंवा अतिशयोक्तीचे परिपूर्ण रूपांतर न होणे. मूळ साहित्याची स्थानिक ओळख आणि त्याचा सांस्कृतिक आत्मा जपणे. यामुळे भाषांतरकाराने अवघड शब्द किंवा सांस्कृतिक संदर्भांचे तंतोतंत भाषांतर करताना योग्य टीप, स्पष्टीकरण किंवा भावार्थ देण्याकडे लक्ष दिले पाहिजे.

लोकसाहित्याचे भाषांतर हे सामान्य साहित्यापेक्षा वेगळे आहे, कारण लोकसाहित्यामध्ये सांस्कृतिक संदर्भ, प्रतीके, लोकविश्वास, प्रादेशिक विनोद, धार्मिक रूढी आणि भावनिक छटा यांचा उत्तम समन्वय असतो. भाषांतरकाराने मूळ रचना शब्दशः भाषांतरित करण्याऐवजी तिच्या 'भावानुवादावर' अधिक भर द्यावा लागतो. उदाहरणार्थ, लोककथांतील स्थानिक प्राणी, वनस्पती, खाद्यपदार्थ किंवा उत्सव दुसऱ्या भाषेत सहज समजणारे रूप घेऊन सादर करावे लागतात. ही प्रक्रिया केवळ भाषिक कौशल्य नव्हे तर सांस्कृतिक समज आणि संवेदनशीलताही मागते.

वर्ण विचाराच्या बाबतीत त्या त्या बोली भाषेतील वर्णव्यवस्थेचे आकलन करून कोणता वर्ण कोणत्या बोली भाषेत आहे हे भाषांतर कराला पाहावे लागते ते त्याच्यासाठी कठीण असते त्यावरच त्या शब्दाचा अर्थ अवलंबून असतो त्याचबरोबर शब्दाच्या उच्चारणातील लयबद्धता ही पहावी लागते भाषेचे सामर्थ्य पाहता असताना भाषिक संपदा ही लक्षात घ्यावी लागते ही प्रामुख्याने मोठी आव्हाने आहेत संशोधक हा उत्तम श्रद्धा असणे आवश्यक आहे.

समारोप :

जागतिकीकरणाच्या युगात लोकसाहित्याचे भाषांतर हे केवळ भाषिक रूपांतर नव्हे, तर एक सांस्कृतिक कर्तव्य आहे. ते विविध संस्कृतींमध्ये संवाद, सहअस्तित्व, आदर आणि परस्पर समज वाढवते. त्यामुळे लोकसाहित्याची समृद्ध परंपरा जागतिक स्तरावर उलगडण्यासाठी भाषांतराची भूमिका अत्यंत आवश्यक आणि अपरिहार्य ठरते. भाषांतर आणि लोकसाहित्य यांचा संबंध परस्परपूरक आहे. लोकसाहित्याला व्यापक वाचकवर्ग मिळवून देण्याचे, त्याच्या संरक्षणाची हमी देण्याचे आणि विविध संस्कृतींना परस्परांशी जोडण्याचे महत्त्वाचे कार्य भाषांतर पार पाडते. लोकसाहित्य हे एका समाजाचे सांस्कृतिक आत्मभान जपते, तर भाषांतर त्या आत्मभानाला सीमा ओलांडण्याची क्षमता देते. त्यामुळे लोकसाहित्याच्या जागतिक प्रसारासाठी आणि सांस्कृतिक संवादासाठी गुणवत्तापूर्ण भाषांतर ही काळाची गरज आहे.

संदर्भग्रंथ :

१. *काळे, कल्याण, सोमण, अंजली (संपा.), 'भाषांतरमीमांसा', प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, १९९७, पृ. ११.*
२. *नेमाडे, भालचंद्र, 'भाषांतरमीमांसचे स्वरूप', नवभारत ऑगस्ट, १९८३, पृ. २७.*

ISSN–2278-5655
AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal
Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025
OPEN ACCESS Original Research Article

३. शिरसाठ, शिवदास, भिसे,दिलीप (संपा,), 'जागतिकीकरण आणि लोकसाहित्य', समीक्षण पब्लिकेशन, पंढरपूर, १६ नोव्हेंबर
२०२२,पृ.१२०.

४.भोसले,पांडुरंग,मोराळे, महालक्ष्मी (संपा.), 'वेध लोकसाहित्याचा', सायन पब्लिकेशन,प्रा.लि.पुणे, ५ नोव्हेंबर २०१८,पृ.१३.

Cite This Article:

प्रो. डॉ. भोसले पां. व डॉ. देसाई व. (2025). *जागतिकीकरणाच्या युगात लोकसाहित्याच्या भाषांतराची आवश्यकता.* **In Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal**: Vol. XIV (Number VI, pp. 108–116).

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

बोली भाषेतील लोकसाहित्याच्या भाषांतराची आवश्यकता - एक अभ्यास

* डॉ. नम्रता कदम

* सहाय्यक प्राद्यापक, मराठी विभाग, रयत शिक्षण संस्थेचे एस. एम. जोशी कॉलेज, हडपसर, पुणे.

सारांश :

भारतीय भाषिक परंपरेत बोलीभाषांना अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. मराठी भाषेच्या विविध बोलीभाषांमध्ये प्रदीर्घकाळापासून लोककथा, ओव्या, म्हणी, गीते, पोवाडे, वाक्प्रचार आणि सण-उत्सवाशी निगडित सांस्कृतिक आशय साठवून ठेवला आहे. तथापि, बोलीभाषांची व्याप्ती प्रामुख्याने विशिष्ट प्रदेशापुरती मर्यादित असते. जागतिकीकरण, स्थलांतर, शहरीकरण आणि डिजिटल माध्यमांच्या वाढत्या वापरामुळे बोलीभाषांचा नैसर्गिक वापर कमी होत चालला आहे. परिणामी त्यातील लोकसाहित्य नष्ट होण्याचा धोका निर्माण झाला आहे. या पार्श्वभूमीवर बोली भाषेतील लोकसाहित्याचे भाषांतर ही केवळ शैक्षणिक आवश्यकता नसून सांस्कृतिक जतनाची आवश्यकता आहे. प्रस्तुत संशोधन लेखात बोलीभाषांचे वैशिष्ट्य, लोकसाहित्याचे स्वरूप, भाषांतरातील अडचणी, आणि डिजिटल माध्यमांतील भाषांतराच्या नवीन शक्यता यांचा अभ्यास केला आहे.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited.

प्रस्तावना:

भारत हा विविध भाषा, धर्म, संस्कृती आणि परंपरांनी नटलेला देश आहे. इथे विविध राज्यांच्या, उपप्रदेशांच्या आणि स्थानिक समुदायांच्या अनेक बोलीभाषा अस्तित्वात आहेत. अधिकृत २२ भाषांच्या पलीकडे भारताचा खरा सांस्कृतिक आत्मा या बोलीभाषांमध्ये सामावलेला आहे. बोलीभाषा या केवळ संवादाचे माध्यम नसून लोकसंस्कृती, लोकजीवन, लोकपरंपरेचे जिवंत स्रोत आहेत. अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षा तारा भवाळकर यांनी आपल्या उद्घाटनपर भाषणात “बोली भाषांमुळेच मराठी समृद्ध आहे.” “मराठी फक्त लिखितच नाही, तर ती बोलीतून पसरली आहे.” असे सांगून बोलीभाषेचे महत्त्व लक्षात आणून दिले आहे[१]. महाराष्टातील मराठी भाषेच्या बोलीभाषांची अचूक संख्या निश्चित सांगता येत नसले तरी मालवणी, कोकणी, वऱ्हाडी, गोंडी , खानदेशी, अहिराणी, दख्खनी, पावरी, इत्यादिंनी महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक इतिहासात अनन्यसाधारण योगदान दिले आहे. बोलीभाषांमधील लोकसाहित्य हे सामान्य लोकांच्या जीवनातील अनुभव, संघर्ष, आनंद, विनोद, श्रद्धा आणि सामाजिक वास्तवाचे प्रतिबिंब आहे.पिढ्यान्पिढ्या चालत आलेले सांस्कृतिक अभिव्यक्तीचे जिवंत रूप आहे. परंतु बोलीभाषा प्रादेशिक असल्याने त्यांचा अभ्यास व प्रसार कमी प्रमाणात होत आहे. म्हणूनच भाषांतर हा

ISSN–2278-5655
AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal
Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025
OPEN ACCESS Original Research Article

लोकसाहित्याला व्यापक वाचकवर्गापर्यंत नेणारा आणि ज्ञानाचे जतन करणारा महत्त्वाचा घटक आहे.

बोलीभाषांचे स्वरूप:

मराठी भाषेच्या प्रादेशिक बोलीभाषा विविध भौगोलिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिक घटकांमुळे विकसित झालेल्या भाषिक रूपांचे प्रतिनिधित्व करतात. प्रत्येक प्रादेशिक बोलीभाषा त्या परिसरातील लोकपरंपरा, सण, गाणी आणि कथांवर आधारित असते.[२] बोलीभाषांचे स्वरूप त्याच्या ध्वनिलक्षण, शब्दसंपदा, वाक्यरचना आणि उच्चारातले प्रादेशिक वैशिष्ट्ये यांनी ओळखले जाते. प्रत्येक बोलीच्या शब्दसंपदेत स्थानिक जीवनशैली, सामाजिक मूल्ये, रोजगाराचे प्रकार, परंपरा आणि ऐतिहासिक अनुभव प्रतिबिंबित होताना दिसतात.

बोलीभाषांचे महत्त्व केवळ भाषिक स्तरावर मर्यादित नसून, त्या सांस्कृतिक, सामाजिक आणि भावनिक दृष्टिकोनातूनही अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहेत. बोलीभाषा लोकांचे दैनंदिन संवाद, अनुभवसंपन्न कथा, म्हणी, गाणी, पोवाडे, ओव्या, विनोदकथा आणि उत्सवकथन यांमधून त्यांच्या सांस्कृतिक ओळखीचे जिवंत प्रतिबिंब साकारतात. त्याचबरोबर बोलीभाषा स्थानिक समाजातील सामाजिक संबंध, मूल्ये आणि ऐतिहासिक अनुभव जतन करण्यात मदत करते. त्यामुळे बोलीभाषा केवळ संवादाचे साधन नाही, तर ती स्थानिक संस्कृतीचे, लोकपरंपरेचे आणि सामाजिक अनुभवांचे दस्तऐवज मानली जाते. एकूणच, बोलीभाषांचे अभ्यास, संवर्धन आणि प्रसार हे भाषिक समृद्धी, सांस्कृतिक जतन आणि सामाजिक एकात्मता या दृष्टिकोनातून अत्यंत आवश्यक आहे.

1. बोलीभाषेची व्याख्या:

व्याकरण, शब्दसंग्रह, उच्चार, वाक्यरचना, लय आणि भाषिक वर्तन यामध्ये क्षेत्रनिहाय दिसणारा फरक म्हणजे बोलीभाषा.उदा."काय करता?" (मानक मराठी), "काय करता रे?" (कोकणी), "काय करतोस?" (वऱ्हाडी)

डॉ. ग. प्र. प्रधान यांच्या मते , “प्रादेशिक परिस्थिती, सामाजिक जीवन आणि संस्कृतीनुसार जे भाषिक रूप बदलते त्याला बोलीभाषा म्हणतात.”[३]

गो. नी. दांडेकर यांच्या मते “लोकांच्या अनुभवांतून, त्यांच्या रितीरिवाजांमधून, त्यांच्या व्यवहारातून जन्मणारे भाषारूप म्हणजे बोलीभाषा.” [४]

डॉ. शंकर कानेटकर यांच्या मते “ध्वनी, शब्दरचना, वाक्यरचना यांच्या प्रादेशिक बदलांतून तयार होणारे रूप म्हणजे बोलीभाषा.”[५]

२. बोलीभाषांचे महत्त्व:

बोलीभाषा ही कोणत्याही भाषेची गतिमान आणि परिवर्तनशील अभिव्यक्ती मानली जाते. विशिष्ट भौगोलिक प्रदेश, सामाजिक-सांस्कृतिक संदर्भ, लोकपरंपरा आणि व्यवहारातील संवाद यांच्या परस्परसंवादातून बोलीभाषांचे स्वरूप घडत जाते. विदर्भ, मराठवाडा, खानदेश, आणि कोंकणातील बोलींची भाषिक रचना ग्रिअरसनच्या सर्वेक्षणात स्पष्टपणे नोंदवलेली आढळते[६]. एकाच भाषिक प्रणालीच्या विविध भागांमध्ये उद्भवणाऱ्या या बोलीभाषांमध्ये उच्चारपद्धती, शब्दसंपदा, वाक्यरचना आणि ध्वनीमूल्ये यांमध्ये लक्षणीय भिन्नता आढळते. बोलीभाषा प्रामुख्याने मौखिक परंपरेवर आधारलेली असल्यामुळे त्या लोकजीवनाचे व्यवहार्य दर्शन घडवितात आणि स्थानिक

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

संस्कृतीचे अचूक प्रतिबिंब तयार करतात. भाषाशास्त्रीय दृष्टीने पाहता, बोलीभाषा ही भाषेच्या उत्क्रांतीची मौल्यवान दुवा म्हणून कार्य करते, कारण भाषेतील ध्वनीपरिवर्तन, शब्दोत्पत्ती, व्याकरणिक रूपांतरे आणि अर्थविकासाचा मागोवा घेण्यासाठी त्या अत्यंत उपयुक्त ठरतात. सामाजिक स्तरावर, बोलीभाषा एखाद्या समूहाची सामाजिक ओळख, सांस्कृतिक वारसा आणि परंपरागत ज्ञानसंस्था जपण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य पार पाडते.

दैनंदिन संवादात बोलीभाषेचा वापर अधिक नैसर्गिक, स्वाभाविक आणि भावपूर्ण असल्यामुळे ती लोकांना आपलेपणा, सहजता आणि अभिव्यक्तीची ताकद प्रदान करते. साहित्यनिर्मितीतही बोलीभाषांचे महत्त्व निर्विवाद आहे; कारण कथालेखन, कादंबरी, नाटक, लोककला आणि लोकगीते या विविध साहित्यप्रकारांना वास्तववाद, आणि प्रदेशनिष्ठ अभिव्यक्ती प्राप्त करून देण्यात बोलीभाषांचा मोठा वाटा आहे. म्हणूनच, बोलीभाषांचा अभ्यास केवळ भाषाशास्त्रीय संशोधनासाठीच नव्हे तर समाजशास्त्र, लोकसंस्कृती, संवादशास्त्र आणि साहित्यिक अध्ययनासाठीही अत्यंत आवश्यक मानला जातो.

मराठीतील प्रमुख बोलीभाषा व लोकसाहित्य:

मराठी भाषा भौगोलिक आणि सांस्कृतिक वैविध्यामुळे अनेक बोलीभाषांनी समृद्ध झाली आहे. प्रमुख मराठी बोलीभाषांमध्ये कोकणी, मालवणी, वऱ्हाडी, खानदेशी, अहिराणी, इत्यादींचा समावेश होतो. प्रत्येक बोलीतील उच्चार, शब्दसंपदा आणि वाक्यरचना स्थानिक जीवनशैली व परंपरांचे प्रतिबिंब दर्शवतात. या बोलीभाषांतील लोकसाहित्यही विविध आणि समृद्ध आहे. खेळ्या (मालवणी), पोवाडे (वऱ्हाडी), ओव्या व लावण्या (खानदेशी), लोकगीते, कथा-किस्से, म्हणी-वाक्प्रचार इत्यादींमधून प्रांतीय संस्कृती, इतिहास आणि लोकअनुभवांचे जिवंत चित्र उमटते. मराठी बोलीभाषांचे लोकसाहित्य हे भाषेचे वैविध्य, सांस्कृतिक वारसा आणि सामाजिक स्मृती जपणारे महत्त्वपूर्ण घटक मानले जातात.[१]

1. मालवणी बोली

मालवणी बोली ही कोंकणातील मालवण-सिंधुदुर्ग परिसरात प्रचलित असलेली मराठीची एक महत्त्वपूर्ण उपभाषा आहे. तिच्या ध्वनिलक्षणांमध्ये, वाक्यरचनेमध्ये आणि शब्दसंपदेत विशिष्ट प्रादेशिक वैशिष्ट्ये आढळतात. समुद्रकिनारी वसलेल्या या प्रदेशातील सामाजिक, सांस्कृतिक जीवन, लोकपरंपरा, समुद्री व्यवसाय, मच्छीमारी तसेच ऐतिहासिक संपर्कसंबंध यांच्या प्रभावामुळे मालवणी बोलीने स्वतंत्र अभिव्यक्तिशक्ती विकसित केली आहे. लोकसाहित्याच्या दृष्टीने मालवणी प्रदेश अत्यंत समृद्ध असून लोककथा, समुद्रकथा, उखाळ्या-पाखाळ्या यांसारखे लोकप्रकार या बोलीचे नैसर्गिक सौंदर्य आणि सांस्कृतिक वैशिष्ट्य अधिक उठावदार करतात.

मालवणी बोलीतील म्हणी आणि वाक्प्रचार स्थानिक जीवनानुभवांचे विनोदी, मार्मिक आणि वास्तवदर्शी चित्रण करतात. उदाहरणार्थ, मालवणी म्हण "दिसला वाघ, पण पळला ससा" विरोधाभासी परिस्थितीचे अचूक वर्णन करणारी म्हण आहे. ती अशा व्यक्तीसाठी वापरली जाते जी धोक्याला तोंड देण्याचा आव आणते, परंतु प्रत्यक्ष प्रसंग आल्यावर माघार घेते. अशा स्थानिक म्हणी, वाक्प्रचार आणि भाषिक रूपांमधून मालवणी बोलीची व्यवहार्यता,

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

भावनिकता आणि सामाजिक संदर्भातील प्रतीकात्मकता स्पष्टपणे जाणवते. म्हणूनच मालवणी बोली ही केवळ भाषिक प्रणाली नसून त्या प्रदेशाच्या संस्कृतीचे, लोकपरंपरांचे आणि दैनंदिन जीवनशैलीचे खरे प्रतिबिंब मानली जाते.

2. वऱ्हाडी बोली

वऱ्हाडी बोली ही विदर्भातील नागपूर, अमरावती, अकोला, यवतमाळ, बुलढाणा आदी भागांत प्रचलित असलेली मराठीची एक वैशिष्ट्यपूर्ण उपभाषा आहे. तिच्या ध्वन्यात्मक, रूपात्मक आणि वाक्यरचनात्मक वैशिष्ट्यांमुळे ती इतर मराठी बोलींपेक्षा सहज ओळखता येते. विशेषतः लई, 'काय राव, मस्तपैकी, आहे रे बाबा अशा शब्दरूपांमुळे वऱ्हाडी बोलीची ओळख ठळकपणे जाणवते.

विदर्भातील कृषी आणि श्रमकेंद्रित जीवन शैलीतून वऱ्हाडी बोलीचा स्वभाव घडलेला दिसतो. लोकसाहित्याच्या परंपरेत वऱ्हाडी प्रदेश अत्यंत समृद्ध असून पोवाडे, हलक्या छंदातील लोकगीते, व्यंगप्रधान कथा, विनोदी किस्से आणि वऱ्हाडी रंगभूमीवरील नाटकप्रकार या बोलीची व्यावहारिकता आणि भावसंपदा अधिक शक्तीशाली करतात. बोलीतील म्हणी वाक्प्रचार हेही स्थानिक जीवनाच्या सरळ, थेट आणि विनोदी भाषिक संस्कारांचे प्रतिबिंब मानले जातात. उदाहरणार्थ, "लई भारी" किंवा "काय राव! मस्तपैकी!" अशा उद्गारवजा म्हणी संवादातील आत्मीयता, साधेपणा आणि रांगडी भाषिक शैली यांचे प्रदर्शन करतात. एकूणच, वऱ्हाडी बोली ही विदर्भाच्या सांस्कृतिक, सामाजिक आणि भावनिक जगण्याची जिवंत अभिव्यक्ती असून तिच्या भाषिक साधेपणातही प्रांतीय ओळख, लोकानुभव आणि सांस्कृतिक सातत्य यांचे समृद्ध दर्शन आढळते.

3. खानदेशी / अहिराणी बोली

खानदेशी किंवा अहिराणी बोली ही धुळे, जळगाव आणि नंदुरबार जिल्ह्यांत प्रामुख्याने बोलली जाणारी मराठीची एक महत्त्वपूर्ण प्रादेशिक उपभाषा आहे. कृषिप्रधान आणि बहुसांस्कृतिक समाजरचनेचा प्रभाव या बोलीच्या ध्वनिलक्षणांवर, शब्दसंपदेवर आणि अभिव्यक्तीशैलीवर स्पष्टपणे दिसून येतो. खानदेशी-अहिराणी लोकसाहित्य अत्यंत समृद्ध असून बिहडी गाणी, डगरगाणी, शेतकरी लोककथा, विनोदी किस्से आणि प्रेमगीत परंपरा यांतून प्रदेशाचा सांस्कृतिक स्वभाव प्रकट होतो.[८] या बोलीतील गीतांमध्ये जमिनीशी असलेले भावनिक नाते, श्रमसंस्कृती आणि दैनंदिन जीवनातील साधेपणा प्रकर्षाने जाणवतो. उदाहरणार्थ, अहिराणीतील लोकप्रिय ओवी "गं मु लक्ष्मी, तुला हाक द्यावी", ही स्थानिक गीतपरंपरेतील काव्यात्मकता आणि लोकभावनेची ओळख करून देते. एकूणच, अहिराणी बोली ही खानदेशाच्या सांस्कृतिक ओळखीचे आणि लोकजीवनाच्या लयीचे प्रतिबिंब मानली जाते.

4. दख्खनी

दख्खनी ही मराठवाडा तसेच कर्नाटक सीमेवरील भागात प्रामुख्याने वापरली जाणारी मराठीची एक विशिष्ट बोली आहे[८]. ऐतिहासिकदृष्ट्या दख्खनीवर दख्खन सुलतानतांच्या सांस्कृतिक संमिश्र परंपरांचा, उर्दू, अरबी, तुर्की भाषिक संपर्कांचा आणि स्थानिक ग्रामीण जीवनशैलीचा प्रभाव दिसून येतो. या भाषिक संगमामुळे दख्खनी बोलीमध्ये शब्दसंपदेतील वैविध्य, मऊ उच्चारपद्धती आणि थोडासा सूफी रंग असलेली अभिव्यक्तिशैली तयार झाली आहे. दख्खनी लोकसाहित्य विशेषतः सूफी आदर्शांवर आधारित

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

असून सूफी परंपरेतील गीते, कव्वाल्या आणि फकीरकथा हे लोकप्रकार तिचे मुख्य वैशिष्ट्य मानले जातात. या साहित्यात अध्यात्म, प्रेम, भक्तीभाव, सामाजिक समता आणि मानवी ऐक्य यांचा भावपूर्ण संदेश दिला जातो. दख्खनी कव्वाल्यांमधील तालबद्धता, भावनात्मकता आणि सामूहिक सादरीकरणाची परंपरा या परिसरातील सांस्कृतिक एकात्मतेचे प्रतीक म्हणून ओळखली जाते. एकूणच, दख्खनी बोली ही मराठवाडा व सीमाभागातील सांस्कृतिक इतिहास, धार्मिक समन्वय आणि लोकजीवनातील भावविश्व यांचे जिवंत आणि अनोखे प्रतिनिधित्व करणारी बोलीभाषा आहे.

बोली भाषेतील लोकसाहित्याचे प्रकार:

मराठी बोलीभाषांमध्ये स्थानिक जीवन, सामाजिक मूल्ये आणि सांस्कृतिक परंपरा प्रतिबिंबित करणारे विविध लोकसाहित्य प्रकार आढळतात.

1: **लोककथा**

बोलीभाषांमधील लोककथा या तोंडी परंपरेतून पिढ्यान्पिढ्या सांगितल्या जाणाऱ्या कथा असून त्या स्थानिक जीवनानुभव, सामाजिक मूल्ये आणि नैतिक संदेश प्रतिबिंबित करतात. प्रत्येक बोलीची शब्दसंपदा आणि शैली यामुळे या कथा अधिक रंगतदार बनतात.

2: **लोकगीते**

शेती, श्रम, लग्नसोहळे, ऋतुचक्र, उत्सव आणि दैनंदिन जीवन यांशी संबंधित लोकगीते बोलीभाषेनुसार विशेष चाली, लय आणि शब्दरूप धारण करतात. वऱ्हाडी, खानदेशी, मालवणी, कोकणी आदी बोलींमध्ये लोकगीते अत्यंत समृद्ध परंपरा आहेत.

3: **म्हणी आणि वाक्प्रचार**

बोलीतील म्हणी व वाक्प्रचार हे स्थानिक शहाणपण, विनोद, अनुभव आणि जीवनपद्धतीचे सार सांगतात. त्यांची रचना लहान असली तरी अर्थ अत्यंत प्रभावी असतो. प्रत्येक बोलीत स्वतंत्र असे विशिष्ट वाक्प्रचार आढळतात.

4: **ओव्या आणि भारुड**

ओव्या या स्त्रियांचा काम करताना म्हणावयाच्या गीतांचा प्रकार असून विवाह, कष्ट आणि भावनिक अनुभव यांचे वर्णन त्यात आढळते. भारुड हा भक्तीपर, उपदेशपर आणि अनेकदा विनोदी स्वरूपाचा लोकसाहित्य प्रकार असून तो ग्रामीण भाषेतून जीवनातील नैतिक संदेश देतो.

5: **पोवाडे व वीरकथा**

पोवाडे हा पराक्रम, युद्धघटना आणि ऐतिहासिक व्यक्तींच्या कर्तृत्वाचे वर्णन करणारा काव्यप्रकार आहे. वऱ्हाडी आणि ग्रामीण बोलींमध्ये हा प्रकार अधिक प्रभावीपणे रुढ आहे. वीरकथांत इतिहास, पराक्रम आणि लोकश्रद्धेचे मिश्र स्वरूप दिसते.

6: **जत्रा, सण आणि उत्सवकथन**

जत्रा व सण-उत्सवांशी निगडित कथनांमध्ये स्थानिक परंपरा, देव-देवतांचे चमत्कारी कथन, ग्रामदैवतांची आख्यायिका आणि सामूहिक जीवनातील श्रद्धेचा भाव दर्शविला जातो. हे कथन बोलीभाषेनुसार विविध शैलींमध्ये नोंदवले जाते.

7: **ग्रामीण विनोदकथा**

ग्रामीण जीवनातील अनुभव, साधेपणा, रांगडेपणा आणि विनोदबुद्धी यांचे प्रतिबिंब या कथांमध्ये आढळते. बोलीभाषेतील टोन, आणि शब्दरचना असल्यामुळे विनोदाची परिणामकारकता अधिक वाढते.

8: मिथककथा व जनश्रुती

मिथककथा म्हणजे देवी-देवतांचे आख्यायिकामूलक वर्णन, चमत्कारकथा आणि लोकविश्वासांवर आधारित कथा. जनश्रुती म्हणजे लोकांमध्ये प्रचलित परंतु ऐतिहासिक आधार नसलेल्या, तोंडी परंपरेतून चालत आलेल्या कथन परंपरा. बोलीभाषा या कथांच्या शैलीला विशिष्ट ओळख देते.

बोली लोकसाहित्याची वैशिष्ट्ये:

बोलीभाषांतील लोकसाहित्य मुख्यतः तोंडी परंपरेतून पिढ्यान्-पिढ्या प्रसरलेले असते, ज्यामुळे स्थानिक जीवन, समाज, परंपरा, उत्सव, श्रम आणि रोजगार यांचे अनुभव त्यात स्पष्टपणे प्रतिबिंबित होतात. या साहित्याची भाषा सरळ, थेट आणि सहज समजणारी असते, ज्यामुळे ती सामान्य लोकांपर्यंत सहज पोहोचते. बोली लोकसाहित्यात भावनिकता, विनोद, प्रेम, भक्ती किंवा धाडस यांचा थेट अनुभव प्रकट होतो, तर प्रत्येक बोलीच्या कथांमध्ये स्थानिक सांस्कृतिक, ऐतिहासिक आणि धार्मिक घटकांचेही जिवंत दर्शन होते. तोंडी पद्धतीत प्रचलित असल्यामुळे समाजाच्या सामूहिक स्मृतीचे जतन होते, आणि गाणी, पोवाडे, ओव्या, किंवदंत्या, म्हणी–वाक्प्रचार, विनोदी कथा यांसारख्या विविध प्रकारांनी लोकसाहित्यात सर्जनशीलता आणि अभिव्यक्तीची लवचिकता दृढ होते. अशा प्रकारे बोली लोकसाहित्य केवळ मनोरंजनाचे साधन नसून स्थानिक संस्कृती, सामाजिक मूल्ये आणि ऐतिहासिक अनुभव यांचे एक महत्त्वपूर्ण प्रतिनिधित्व करते.

भाषांतराची आवश्यकता - विविध आयाम:

भाषांतर ही केवळ शब्दांचे भाषांतर करण्याची प्रक्रिया नाही, तर ती सांस्कृतिक, सामाजिक, शैक्षणिक आणि आर्थिक दृष्टिकोनातून अत्यंत महत्त्वाची आहे. सांस्कृतिक दृष्ट्या, भाषांतर स्थानिक आणि जागतिक संस्कृतींमध्ये संवाद साधण्याचे माध्यम बनते; ते विविध समाजांच्या मूल्य, परंपरा आणि अनुभव यांना इतर भाषिक समुदायांपर्यंत पोहोचवते. शैक्षणिक दृष्ट्या, वैज्ञानिक, तांत्रिक, ऐतिहासिक आणि साहित्यिक ज्ञानाचे प्रसार भाषांतरामुळे शक्य होतो, ज्यामुळे विद्यार्थी, संशोधक आणि अभ्यासक जागतिक ज्ञानाशी जोडले जातात.

सामाजिक दृष्ट्या, भाषांतर सामाजिक समता, न्याय आणि माहितीपर अधिकार यांसारख्या मूल्यांचा प्रसार करते, विशेषतः अल्पसंख्यांक किंवा स्थानिक भाषिक समुदायांसाठी. आर्थिक दृष्ट्या, भाषांतर जागतिक व्यापार, पर्यटन, माहिती तंत्रज्ञान आणि मल्टीमीडिया उद्योग यांना चालना देते. तसेच, भाषांतराने स्थानिक साहित्य, बोलीभाषा आणि सांस्कृतिक संपन्नतेचे संरक्षण होते; स्थानिक कथा, कविता आणि लोकसाहित्य इतर भाषांमध्ये पोहोचल्याने ते अधिक व्यापक प्रेक्षकांपर्यंत पोहचते आणि सांस्कृतिक आदानप्रदान सुलभ होते. भाषांतरात बोलीभाषेची सांस्कृतिक ओळख जपणे हे सर्वात मोठे आव्हान आहे.[१]

एकूणच, भाषांतराचे महत्त्व केवळ भाषिक आदानप्रदानापुरते मर्यादित नसून, ते सांस्कृतिक संवर्धन, ज्ञानप्रसार, सामाजिक समता आणि आर्थिक विकास या सर्व आयामांशी निगडीत आहे, ज्यामुळे जागतिक स्तरावर संवाद आणि सहकार्य सुलभ होते.

भाषांतरातील आव्हाने:

भाषांतर करताना अनेक आव्हाने समोर येतात, जी केवळ भाषिक नव्हे तर सांस्कृतिक आणि अनुभवप्रधान

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

दृष्टिकोनातूनही महत्त्वाची आहेत. पहिले आव्हान म्हणजे ध्वनीवैशिष्ट्यांचे जतन करणे. उदाहरणार्थ, मालवणीतील बोल "आयलाय बघू!" मानक मराठीत रूपांतरित केल्यास त्यातील स्थानिक लहजा, भाव आणि संवादाचा ताण हरवतो. दुसरे महत्त्वाचे आव्हान म्हणजे सांस्कृतिक संदर्भांचे रूपांतर. वऱ्हाडीतील "उंडगा" हा शब्द फक्त 'पावसाळ्यातील मातीचा ढेकूळ' असा अर्थ नसून, त्या विशिष्ट लोकजीवन, परंपरा आणि सामाजिक अनुभवाचा प्रतीकात्मक अर्थ दर्शवतो.

तिसरे आव्हान म्हणजे म्हणी व वाक्प्रचाराचे भाषांतर. अहिराणी म्हण "बुगाशिवाय पाणी कसं उकळी?" या म्हणीचा शाब्दिक अर्थ सहज देता येतो, परंतु त्यातील अनुभवप्रधान, विनोदी आणि जीवनसार्थक अर्थ बऱ्याचदा खोल आणि बोली विशेष असतो, जो भाषांतरात गमावला जातो. चौथे आव्हान म्हणजे अपर्याय शब्दांची समस्या. कोकणीतील "मांड", "कुळशीत", "खांड" यांसारखे स्थानिक शब्दांचे योग्य पर्याय मानक मराठीत थेट देणे कठीण असते, कारण त्यांच्या अर्थामध्ये स्थानिक जीवनशैली, साहित्यिक अनुभव आणि सांस्कृतिक संदर्भ गुंफलेले असतात. एकूणच, भाषांतर हा केवळ शब्दांचे रूपांतर नसून तो सांस्कृतिक, अनुभवप्रधान आणि भावनिक स्तरावरही अचूकता टिकवण्याचे आव्हान असते. त्यामुळे स्थानिक बोली, अनुभव आणि संदर्भ जपणे हे भाषांतराचे मुख्य आव्हान आहे असे वाटते.

भाषांतराच्या पद्धती:

भाषांतर करताना विविध पद्धती वापरल्या जातात, ज्यामुळे मूळ संदेश, भावना आणि सांस्कृतिक संदर्भ जपले जातात. पहिली पद्धत म्हणजे शब्दशः भाषांतर, ज्यात मूळ शब्दांची थेट भाषांतर केली जाते; परंतु ही पद्धत लोककथा किंवा स्थानिक म्हणींसारख्या साहित्य प्रकारांसाठी कमी प्रमाणात प्रभावी ठरते कारण त्यातील भाव आणि सांस्कृतिक अर्थ असतो.

दुसरी पद्धत म्हणजे भावार्थानुवाद, जी लोकगीत, ओवी, म्हणी आणि पोवाडे यांसारख्या साहित्य प्रकारांसाठी अधिक योग्य आहे, कारण यात शब्दांपेक्षा अर्थ आणि भावना प्राधान्याने समोर येतात.

तिसरी पद्धत म्हणजे सांस्कृतिक समायोजन, ज्यामध्ये प्रादेशिक संदर्भ, सामाजिक प्रथा किंवा स्थानिक प्रतीकांचा अर्थ स्पष्ट करण्यासाठी भाषांतरित मजकूरात बदल किंवा स्पष्टीकरण केले जाते.[७]

चौथी पद्धत म्हणजे टीपांसह भाषांतर, जी संशोधनासाठी अत्यंत उपयुक्त आहे, कारण यात स्थानिक संदर्भ, शब्दार्थ, ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक माहिती तांत्रिकरीत्या समाविष्ट केली जाते.

पाचवी आणि महत्त्वाची पद्धत म्हणजे पुनर्रचना, ज्यात मूळ गाणी, ओवी किंवा कविता यातील भावना, लय, ताल आणि रचनात्मकता जपली जाते आणि त्याचे भाषांतर करताना नव्याने रचले जाते.

एकूणच, या पद्धतींचा समन्वय करून भाषांतर केलेले साहित्य मूळ संदेशास तसेच सांस्कृतिक आणि भावनिक अर्थासोबत वाचकापर्यंत पोहोचते.

लोकसाहित्य आणि डिजिटल तंत्रज्ञान:

सध्याच्या युगात डिजिटल तंत्रज्ञानाचा प्रसार लोकसाहित्याच्या संवर्धन आणि प्रसारात महत्त्वपूर्ण भूमिका

बजावत आहे. पारंपारिकपणे तोंडी परंपरेतून पिढ्यान्-पिढ्या चालत आलेले लोकसाहित्य आता डिजिटल माध्यमांमुळे अधिक व्यापक प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचत आहे. ऑनलाईन डेटाबेस, ई-पुस्तके, ऑडिओ-व्हिडिओ रेकॉर्डिंग, पोडकास्ट, सोशल मीडिया आणि मोबाइल ॲप्स यांसारख्या माध्यमांमुळे खेळया, पोवाडे, ओव्या, लोककथा, म्हणी, लोकगीत आणि वीरकथा यांचे संग्रह, प्रसारण आणि अभ्यास सुलभ झाले आहेत.

डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे केवळ लोकसाहित्याचा प्रसारच नाही तर त्याचे सुरक्षण आणि शोधनियंत्रण देखील सुलभ झाले आहे. विविध बोलीभाषांमधील माहिती, ध्वनीरूपे, गीतांची लय, उच्चार, स्थानिक संदर्भ आणि सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये डिजिटल स्वरूपात नोंदवल्यामुळे पुढील पिढ्यांसाठी उपलब्ध राहतात. तसेच, डिजिटल माध्यमांमुळे संशोधक, विद्यार्थी आणि सामान्य वाचक यांना लोकसाहित्याच्या विविध पैलूंचा अभ्यास करणे सोपे झाले आहे. एकूणच, डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे लोकसाहित्याचे संग्रह, प्रसार, संवर्धन आणि अभ्यास यामध्ये क्रांतिकारी बदल घडले आहेत, ज्यामुळे सांस्कृतिक वारसा जतन करण्याचे कार्य अधिक प्रभावी आणि सर्वसमावेशक बनले आहे.

भविष्यातील शक्यता:

भाषा आणि लोकसाहित्याच्या संवर्धनासाठी भविष्यात अनेक उपक्रम आणि संधी आहेत. एक महत्त्वाची शक्यता म्हणजे विद्यापीठांमध्ये बोलीभाषा अभ्यास केंद्रे स्थापन करणे, ज्यामुळे बोलीभाषांचे अभ्यास, संशोधन आणि प्रशिक्षण सुलभ होईल. दुसरी महत्त्वाची बाब म्हणजे प्रत्येक बोलीभाषेचा डिजिटल कॉर्पस तयार करणे, ज्यात शब्दसंपदा, गाणी, पोवाडे, म्हणी आणि कथांचा समावेश असेल, त्यामुळे सांस्कृतिक आणि भाषिक वारसा जतन होईल.

भाषांतरकारांसाठी विशेष प्रशिक्षणे आयोजित केल्यास विविध बोलीभाषांमधील साहित्याचे अचूक आणि प्रभावी भाषांतर शक्य होईल. त्याचबरोबर, जागतिक स्तरावर महाराष्ट्राच्या बोली लोकसाहित्याचे प्रदर्शन करून स्थानिक साहित्य, सांस्कृतिक परंपरा आणि विविध बोलींचा जागतिक पातळीवर प्रसार साधता येईल. शेवटी, शालेय अभ्यासक्रमात बोलीभाषांचा परिचय अनिवार्य केल्यास मुलांमध्ये स्थानिक भाषांबद्दल जाणीव निर्माण होईल आणि बोलीभाषांचा अभ्यास आणि संवर्धन होईल. एकूणच, या शक्यता अमलात आल्यास महाराष्ट्राच्या बोलीभाषा आणि लोकसाहित्याचे संरक्षण, संवर्धन आणि जागतिक प्रसार यासाठी मजबूत पाया तयार होईल.

निष्कर्ष:

बोलीभाषा आणि लोकसाहित्य हे कोणत्याही समाजाच्या सांस्कृतिक मुळाशी घट्ट जोडलेले असतात. बोलीभाषेतील लोकसाहित्य जतन करणे म्हणजे त्या समाजाच्या स्मृतींचे, परंपरांचे आणि जीवनदृष्टीचे जतन करणे होय. परंतु बोलीभाषा मर्यादित परिसरात वापरली जात असल्यामुळे तिचा समृद्ध साहित्यसाठा व्यापक वाचकांपर्यंत पोहोचण्यासाठी भाषांतर अनिवार्य आहे. भाषांतर करताना अनेक अडचणी येतात. ध्वनीवैशिष्ट्ये, स्थानिक संदर्भ, वाक्प्रचार, म्हणी, लय इत्यादी परंतु या आव्हानांवर मात करण्यासाठी शास्त्रीय पद्धती आणि भावानुवादाची सुसूत्रता महत्त्वाची ठरते.

भविष्यात डिजिटल माध्यमांच्या साहाय्याने बोलीभाषांचे दस्तऐवजीकरण आणि भाषांतर अधिक प्रभावीरीत्या करता

येईल. प्रस्तुत अभ्यासातून हे स्पष्ट होते की, बोलीभाषेतील लोकसाहित्याचे भाषांतर हे केवळ भाषिक परिवर्तन नसून सांस्कृतिक देवाण-घेवाणाची, जतनाची आणि पुनर्निर्मितीची महत्त्वाची प्रक्रिया आहे.

संदर्भ:

१. दैनिक लोकसत्ता, दि. २२ फेब्रुवारी २०२५

२. जोशी, एम. (2019), महाराष्ट्रातील लोकपरंपरा, कल्चरल हेरिटेज प्रेस.

३. प्रधान, ग. प्र. (1990), लोकसाहित्य व समाज, प्राज्ञ प्रकाशन, पुणे.

४. दांडेकर, गो. नि, (1985), लोकसंस्कृती आणि मराठी भाषा, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे

५. कानेटकर, शंकर, (1992), मराठी भाषाविज्ञान, यशवंत प्रकाशन, पुणे.

६. ग्रिअरसन, जी. ए. (1928), लिंग्विस्टिक सर्व्हे ऑफ इंडिया, भारत सरकार.

७. कुलकर्णी, आर. (2021), इंडियन लँग्वेजेसमधील भाषांतर अभ्यास, साहित्य अकादमी, नवी दिल्ली.

८. देशमुख, वि. द. (2018). मराठी लोकसाहित्याची परंपरा. पुणे: साहित्य प्रतिष्ठान,

९. पांढरीपांडे, आर. (2017), बहुभाषिक संदर्भातील भाषा आणि ओळख, ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.

Cite This Article:

***डॉ. कदम न.** (2025). बोली भाषेतील लोकसाहित्याच्या भाषांतराची आवश्यकता - एक अभ्यास.* **In Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal**: Vol. XIV (Number VI, pp. 117–125).

ISSN–2278-5655

Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS

Original Research Article

अनुवाद एक सर्जनशील लेखन कौशल्य

* डॉ. सुचिता सुभाष औंधकर व **डॉ. कोमल कन्हैया कुंदप

* सदगुरू गाडगे महाराज कॉलेज, कराड .

सारांश :

साहित्यिक विश्वातील एक मूलभूत क्षेत्र म्हणजे अनुवादाचे क्षेत्र होय. अनुवाद हा शब्द तसा सर्वपरिचित असाच आहे. साहित्याच्या क्षेत्रात 'अनुवाद' या शब्दाचा अर्थ अतिशय व्यापक असून, एक अभ्यास शाखा म्हणून याचा स्वतंत्र अभ्यास केला जातो. साहित्याच्या क्षेत्रात आज जागतिकीकरण व वैश्विकिकरण या दोन संकल्पना अतिशय महत्त्वपूर्ण व अनिवार्य आहे. अनुवादाची प्रक्रिया म्हणजे साहित्याच्या वैश्विकिकरण्याच्या प्रक्रियेला दिलेली चालनाच आहे, कारण यामुळे एका भाषेतील साहित्य दुसऱ्या भाषेत सहजपणे उपलब्ध होते. साहित्यिक संस्कृती व सामाजिक देवाण-घेवाण होऊन वैश्विकीकरणाची प्रक्रिया घडून येते.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited.

अनुवाद-रूपांतर-भाषांतर हे शब्द जवळ-जवळ सारख्याच अर्थाने वापरले जात असले तरी, साहित्याच्या क्षेत्रात या शब्दांना वेगवेगळे अर्थ प्राप्त झाले आहेत. या तिन्ही संकल्पना परस्पपूरक असून, यातून भाषेचे व साहित्याचे क्षेत्र अधिकाधिक व्यापक होत असते. अनुवाद हा शब्द भाषेशी निगडीत असून भाषा हे त्याचे मुख्य मूलद्रव्य आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधाचे उद्दिष्ट हे अनुवादाची संकल्पना पाहणे, अनुवादाचे नेमके स्वरूप स्पष्ट करून अनुवादासाठी कोणती कौशल्य लागतात हे पाहणे हे आहे.

अनुवाद हा मूळ शब्द संस्कृत असून, अनु+वाद असा हा शब्द तयार झाला आहे. 'अनु' हा उपसर्ग असून 'वाद' म्हणजे 'कथन' या अर्थाने अनुवाद या शब्दाचा अर्थ होतो 'पुन:कथन', 'एखाद्याच्या मागून बोलणे', किंवा 'एखाद्याच्या बोलण्याची पुनरवृत्ती करणे' असा अर्थ अनुवाद या शब्दाचा होतो. पूर्वसिद्ध मजकुराचे स्पष्टीकरण, विवरण अथवा विस्तार म्हणजेच अनुवाद होय. काही अभ्यासक अनुवादाची व्याख्या करताना लिहितात की, "अनुवाद म्हणजे एखाद्या विशिष्ट भाषेतील उच्चारलेल्या शब्दाचा किंवा शब्दसमूहाचा इतर भाषेत कालांतराने पुनउच्चार करणे होय." तर हिंदीतील अभ्यास विश्वनाथ लिहितात की, "स्तोत्रभाषा के साहित्यि की सौंदर्य, चेतना, कलापूर्ण प्रयोग आदि को समझने तथा उसका प्रभावशाली ढंग से लक्ष्यभाषा में प्रतिस्थापन करना कल-मर्मद अनुवाद द्वारा ही संभव है।"[१] या व्याख्यांवरून अनुवाद दोन भाषांशी संबधित वैचारिक, सामाजिक, सांस्कृतिक देवाण-घेवाणीची प्रकिया आहे स्पष्ट होते.

ISSN–2278-5655

Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

अनुवादाचे स्वरूप:

अलिकडच्या काळात अनुवादित साहित्याला अतिशय महत्त्व प्राप्त झाले आहे. साहित्याच्या जागतिकिकरणाच्या प्रक्रियेत अनुवादाचे महत्व अतिशय वैशिष्ट्यपूर्ण असेच आहे. अनुवाद ही एक व्यापक संज्ञा असून, अनुवाद हा एक भाषिक तसेच अनेक भाषिकही असू शकतो. "अनेकभाषिक अनुवादालाच व्यापक अर्थाने भाषांतर असे म्हणतात"[२] असे डॉ. कल्याण काळे यांनी सांगितले आहे. भाषांतराचे व्यापक व अधिक सखोल रूम म्हणजेच अनुवाद होय. अनुवाद ही एक प्रक्रिया नसून, त्यात कलेचाही समावेश करता येईल. यामध्ये आशय व भावना याला अतिशय महत्त्वाचे स्थान असते. अनुवाद हा केवळ शब्दाला शब्द बदलण्याचा नसून कलाकृतीचा मूळ विषय हा अनुवादाच्या माध्यमातून दुसऱ्या समरस झाला पाहिजे. म्हणजेच केवळ शब्दार्थाला नाही तर आशय, सौंदर्य, सामाजिक, सांस्कृतिक संदर्भ, जीवन या साऱ्यातून अनुवादाला जावे लागते, म्हणूनच अनुवाद ही एक प्रक्रिया असल्यापेक्षा कौशल्य आहे असे म्हणणे जास्त योग्य वाटते. भाषांतर हा अनुवादच असून सारांश, विस्तार, स्पष्टीकरण, गद्यरूपांतर, पद्यरूपांतर इत्यादी अनेक प्रकार यात समाविष्ट होतात.

अनुवाद करताना मूळभाषा व लक्ष्यभाषा असा दोन संज्ञा लक्षात घ्याव्या लागतात. मूळभाषा याचा अर्थ, ज्या भाषेत मूळ मजकूर असतो ती भाषा, तर लक्ष्यभाषा म्हणजे ज्या भाषेत तो मजकूर अनुवादित करावयाचा आहे ती भाषा. या दोन्ही भाषा या अनुवादाच्या क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण मानल्या जातात. एका भाषेतील मजकूर दुसऱ्या भाषेत शब्दबद्ध करताना, अनुवादित करताना तो मूळ भाषातील आशय, अभिव्यक्ती भावनेसह आविष्कृत झाला पाहिजे, हे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. तरच त्यातील सौंदर्य मूल्य हे टिकून ठेवले जाते. अन्यथा मूळ कलाकृती इतर भाषेत अनुवादित होत असताना सौंदर्यमूल्य व साहित्यिक मूल्य ऱ्हास पावले जाऊ शकते.

अनुवाद ही एक सर्जनशील लेखनाची प्रक्रिया आहे. कारण अनुवाद करताना मूळ अर्थ जसाच्या तसा जरी येत असला तरी तो आशय लक्ष्यभाषेत येण्यासाठी लक्ष्यभाषेच्या सर्व अंगांचा विचार अतिशय नेमकेपणाने करावा लागतो. हे करताना अनुवादकाला आपली स्वतंत्र प्रतिभाशक्ती वापरावी लागते. अर्थात ती एक सुजनाची निर्मिती असते यालाच 'प्रतिनिर्मिती' असेही म्हणतात. अनुवादाला समांतर चालणारी ही प्रक्रिया रूपांतराची असते. या दोन्हीत ही नवनिर्मितीची क्षमता असते. अनुवादाचे आशयनिष्ठ व शैलीनिष्ठ असे दोन प्रकार संभवतात. यासंदर्भात डॉ.कल्याण काळे लिहितात की, "हंसराजस्वामींच्या अनुवादाला आशयनिष्ठ शब्दानुवाद आणि विंदा करंदीकरांच्या अनुवादाला शैलीनिष्ठ शब्दानुवाद म्हणता येईल. ज्ञानेश्वरकालीन मराठी आणि अर्वाचीन मराठी यांना वैदिक भाषा आणि अभिजात संस्कृत यांच्याप्रमाणे भिन्न भाषा मानले तर त्यांना आशयनिष्ठ भाषांतर आणि शैलीनिष्ठ भाषांतर असे म्हणता येईल. शैलीनिष्ठ अनुवादालाच सर्जक भाषांतर असे म्हणता येईल."[३]

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

अनुवादाचे स्वरूप हे अतिशय व्यापक आहे. यात अनुवादकाला दोन्ही भाषेबद्दलची सांस्कृतिक सामाजिक जाण, तसेच दोन्ही भाषेच्या व्याकरणिक रूपाची सविस्तर जाणीव असावी लागते. अर्थात अनुवादक हा प्रसंगी असावा लागतो. तरच अनुवादातून साकार होणारी कलाकृती ही मूळ भाषेइतकी दर्जेदार होईल. असे अनुवाद अनुवादकाच्या व्यक्तिमत्त्वाचा प्रभाव, त्याचे शैलीविशेष त्या अनुवादित साहित्यिककृतीत अगदी सहजपणे येत असतात. मूळ आशय जसाच्या तसा येण्यासाठी साहित्यकृतीची छेडछाड करावी लागते. एखाद्या साहित्यकृतीशी अशी छेडछाड करणे हे पाप असले तरी अनुवादित साहित्यात त्याला निशिकांत मिरजकर यांनी 'पवित्र पाप' असे संबोधले आहे.

अनुवादाचे किंवा भाषांतराचे स्वरूप अधिक सखोलपणे स्पष्ट करताना फ्रेंच मानतावादी अभ्यासक डोलेट यांनी इ.स. १५४० मध्ये मूलभूत व सूत्रबध्द विचार मांडून भाषांतरासाठीची पाच तत्वे सांगितलेली आहेत. यामध्ये डोलेट यांनी ही तत्वे प्रतिपादन करताना मूळ ग्रंथाच्या आकलनावर आशयावर विशेष भर दिलेल आहे. अनुवादकाला अनुवाद करताना मूळ ग्रंथाचे बौद्धिक व भावनिक आकलन होणे अत्यंत गरजेचे असते, असे ते सांगतात. अनुवादाचे स्वरूप अतिशय व्यापक असून एक स्वतंत्र अभ्यासक्षेत्र म्हणून याचा अभ्यास आता सुरू झालेला आहे. यामुळे जागतिकिकरणाच्या या युगात, साहित्याच्याक्षेत्रात 'अनुवादयुग' अवतरले आहे असे म्हणणे योग्य ठरेल.

अनुवादकाची कौशल्य:

भाषेमध्ये कौशल्य ही अतिशय महत्त्वपूर्ण असतात. यामुळे एखादी गोष्ट आपण दर्जेदारपणे करू शकतो, लिहू शकतो. अनुवाद करताना अनुवादकाकडे काही कौशल्य असणे अत्यंत आवश्यक आहे. ही कौशल्य त्यांच्याकडे असतील तर अनुवाद हा नवनिर्मितीचा एक सुंदर आविष्कार म्हणून वाचकांच्या हाती जातो.

१) अनुवादकाला दोन्ही भाषांची उत्तम जाण, ज्ञान असणे अत्यंत महत्त्वाचे असते. भाषेचे ज्ञान हे केवळ व्याकरिण असून चालत नाही, तर अनुवादित भाषेचा सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक इ. सर्वच अंगाने सूक्ष्मपणे अभ्यास असावा.

२) भाषा ही जरी संज्ञापनाचे मुख्य कार्य करत असली तरी, त्याबरोबरच प्रत्येक भाषा ही त्या-त्या समाजाची संस्कृतीचे ही प्रतिनिधित्व करत असते. अनुवादातून वेगवेगळ्या प्रदेशातील लोकांच्या संस्कृतीचा शोध घेता येतो. त्यामुळे अनुवादकाजवळ समाज संस्कृतीचे ज्ञान असणे अत्यंत आवश्यक असते. अनुवादामुळे त्या प्रदेशातील संस्कृतीचा इतिहास शब्दबद्ध होत असतो. तेथील कलांचा शोध घेतला जात असतो. आणि म्हणूनच अनुवादक हा सर्जनशील असून तो संस्कृतीचा व साहित्याचा अभ्यासक असतो.

३) अनुवादकाचे सर्वात मोठे कार्य असते सत्यशोधन करणे. सत्याचा पाठपुरावा करणे. सत्यशोधन करताना योग्य-अयोग्याचा छडा लावणे, सत्य लोकांसमोर मांडणी, सामाजिक इतिहास पुनरुजिवीत करणे महत्त्वाचे असते. यासाठी कष्ट करणे आवश्यक असते.

४) अनुवादकाला सर्व प्रकारचे कोश हातळण्याचे ते वाचण्याचे व वापरण्याचे कौशल्य आत्मसात करणे

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

आवश्यक असते. तसेच त्याच्याकडे हे कोश व काही महत्त्वपूर्ण संदर्भ ग्रंथ ही असणे आवश्यक असते.

५) अनुवादकाला संगणक हाताळण्याचे कौशल्य असणे अत्यंत महत्त्वाचे असते

६)मूळ भाषेतील व लक्ष्यभाषेतील साहित्य वाचन व अभ्यास.

७) व्याकरणी रचना, प्रतीके, प्रतिमा, अलंकारिक रचना, शब्दाच्या छटा इत्यादींची जाण अशी अनेक कौशल्य अनुवादकाजवळ असावी लागतात.

समारोप:

अनुवादाचे क्षेत्र हे अतिशय विस्तारित होत आहे. जागतिक स्तरावर याचे महत्त्व लक्षात घेऊन 'इंटरनॅशनल फेडरेशन ऑफ ट्रान्सलेटर (FTT) या संस्थेने इ.स. १९९१ पासून ३० सप्टेंबर हा दिवस 'जागतिक भाषांतर दिन' म्हणून घोषित केला आहे. हा दिवस बायबलचे लॅटिन भाषांतर करणाऱ्याच्या स्मरणार्थ साजरा केला जातो. हा दिवस साजरा करण्यामागचा मुख्य हेतू हा भाषांतराचा अनुवादाचा जास्तीत जास्त प्रसार व प्रसार होऊन भाषांतर हे एक व्यावसायिक क्षेत्र म्हणून अवतरावे हा आहे. आजच्या इंटरनेटच्या क्षेत्रात या अनुवादाचे भाषांतराचे महत्त्व अत्यंत मोठ्या प्रमाणावर विस्तारलेले आहे. मराठी साहित्याचा विचार करता आज मराठीतील अनेक दर्जेदार ग्रंथ, पुस्तके ही भारतीय इतर भाषेत, तसेच जागतिकी भाषांमध्येही मोठ्या प्रमाणावर भाषांतरित होत आहेत. तसेच जागतिक व भारतातील इतर भाषेतील साहित्य हे मराठीत मोठ्या प्रमाणावर येत आहे. भविष्यकाळात अनुवादामुळे मराठी साहित्याला जागतिक स्तरावर अधिक मोठ्या प्रमाणात नेता येईल, मराठी साहित्याला यामुळे एका विशिष्ट उंचीवर जाता येईल हे निश्चित.

संदर्भ सूची:

१) *'अनुवादकाला', अय्यर डो. एन.ई. विश्वनाथ, प्रभात प्रकाशन, प्रथम आवृत्ती १९९८,पान नंबर ३८*

२) *भाषांरमीमांसा, संपा. डॉ. कल्याण काळे, डॉ. अंजली काळे, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती १९९७, पान नंबर ९-१०*

३) *तत्रैव, पान नंबर ४*

Cite This Article:

डॉ. औंधकर सु. सु. व डॉ. कुंदप को. क. (2025). अनुवाद एक सर्जनशील लेखन कौशल्य. **In Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal**: Vol. XIV (Number VI, pp. 126–129).

ISSN-2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

भाषांतर स्वरूप, संकल्पना आणि प्रकार

** प्रा. डॉ. शिवलिंग मेनकुदळे*

** रयत शिक्षण संस्थेचे, सावित्रीबाई फुले महिला महाविद्यालय, सातारा.*

सारांश :

भाषांतर ही दोन भाषिक आणि सांस्कृतिक संरचनांमधील अर्थ, भावना, शैली आणि संदर्भ यांची देवाणघेवाण करणारी सर्जनशील प्रक्रिया आहे. जागतिकीकरणामुळे माहिती, साहित्य, विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि माध्यम क्षेत्रात भाषांतराचे महत्त्व अतिशय वाढले आहे. या संशोधन निबंधात भाषांतराचे स्वरूप या संकल्पनेचा सखोल अभ्यास करताना त्याचे सांस्कृतिक, भाषिक आणि संवादी पैलू स्पष्ट केले आहेत. भाषांतराची प्रक्रिया आकलन, विश्लेषण, रूपांतरण आणि पुनरावलोकन यांची पायरीवार मांडणी करण्यात आली आहे. भाषांतराचे प्रकार विविध निकषांनुसार बदलतात: भाषिक, साहित्यिक, तांत्रिक, कायदेशीर, माध्यम आधारित, तसेच यांत्रिक (AI/Machine) भाषांतर. शब्दशः, भावार्थ, मुक्त आणि अनुकूलित भाषांतर यांसारख्या प्रमुख प्रकारांची वैशिष्ट्ये व कार्यक्षेत्राचे विश्लेषण केले आहे. काव्य, कथा, नाटक, तांत्रिक लेखन, पत्रकारिता आणि उपशीर्षक अनुवाद यांचे वैशिष्ट्यपूर्ण आव्हानही अधोरेखित करण्यात आले आहे. भाषांतरातील सांस्कृतिक समकक्षता, विनोद व व्यंग, संज्ञाशास्त्रीय अचूकता, शैलीनिष्ठा आणि बहुअर्थी शब्दांमधील गुंतागुंत ही प्रमुख आव्हाने ओळखली आहेत. संशोधन निष्कर्षानुसार भाषांतर हे केवळ भाषिक रूपांतरण नसून सांस्कृतिक संवादाचा, ज्ञान-विस्ताराचा आणि साहित्यसमृद्धीचा महत्त्वपूर्ण पूल आहे. डिजिटल युगात मानव-अनुवाद आणि यांत्रिक अनुवाद यांच्या सहअस्तित्वातून भाषांतराचे नवे आयाम निर्माण होत आहेत.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited.

प्रास्ताविकः

ब्रिटिश कालखंडात म्हणजे इ.स.१८१८ ते १८७४ या कालावधीत भाषांतरीत साहित्याची निर्मिती मोठ्या प्रमाणावर झाली. मराठीमधील सुरुवातीचे शालेय वाङ्‌मय हे इंग्रजीमधून भाषांतरीत झाले आहे. भाषांतर करणे म्हणजे एका भाषेतील मजकुराचा आशय दुसऱ्या भाषेत व्यक्त करणे. सध्याच्या काळात भाषांतराला महत्व आले आहे. विविध भाषा बोलणाऱ्या व्यक्तींना एकत्र आणणे. त्यांच्यात संवाद घडविणारे भाषांतर हे एक उत्तम माध्यम झाले आहे. वृत्तपत्रांना चांगल्या भाषांतरकारांची मोठी गरज असते. त्यासाठी भाषांतरकाराचे दोन भाषांवर प्रभुत्व असायला हवे. भाषांतरा संदर्भात डॉ. रमेश बरखेडे यांचे मत विचारात घेण्यासारखे आहे. "प्रादेशिक भाषांतून शिक्षणाची क्षेत्रे विस्तारली तसतशी प्रांतीय भाषांतून भाषांतरे होऊ लागली. भाषांतराची

ISSN–2278-5655
AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal
Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025
OPEN ACCESS Original Research Article

साधनेही विकसित झाली. उच्च शिक्षणाच्या कोणत्याही संस्थेत भाषांतरविद्येची पारंगतता असलेल्या व्यक्तिंची गरज भासते. व्यापार-उद्यांगात, वृत्तपत्रे जाहिरातींच्या क्षेत्रांत प्रशासनात आणि पर्यटन उद्योगात भाषांतरकर्त्यांची निकड असते. त्यामुळे भाषांतरव्यवहाराची व्याप्ती दैनंदिन व्यवहारापासून अमूर्त अशा ज्ञानात्मक साहित्यापर्यंत विस्तारली आहे.''[१] मानव इतिहासात भाषेचे महत्त्व अत्यंत व्यापक आहे. भाषा ही केवळ संवादाची साधने नसून ती विचार, संस्कृती, ज्ञान, साहित्य, तत्त्वज्ञान आणि अनुभव यांची वाहक आहे. भिन्न भाषिक समाजांमध्ये संवाद साधण्यासाठी भाषांतर ही एक अनिवार्य प्रक्रिया बनली आहे. एका भाषेत घडलेले ज्ञान, साहित्य किंवा माहिती दुसऱ्या भाषिक समाजापर्यंत पोचवण्याचे माध्यम म्हणजे भाषांतर. आजच्या जागतिकीकरणाच्या, तंत्रज्ञानाच्या व संवादक्रांतीच्या युगात भाषांतराचे महत्त्व प्रचंड वाढलेले दिसते. साहित्यिक, वैज्ञानिक, तांत्रिक, पत्रकारिता, न्यायव्यवस्था, व्यावसायिक आणि प्रशासकीय क्षेत्रात भाषांतर अनिवार्य घटक बनले आहे.

भाषांतराचे स्वरूप:

आजच्या काळात विविध भाषांतील साहित्य, ज्ञानविषयक ग्रंथ, तांत्रिक दस्तऐवज आणि सांस्कृतिक लेखन मोठ्या प्रमाणावर मराठी भाषेत येत असून, या व्यापक देवाणघेवाणीमुळे वर्तमान काळाला 'भाषांतर युग' म्हणून ओळखले जाते. जागतिकीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर भाषा, साहित्य, संस्कृती, विज्ञान-तंत्रज्ञान, शास्त्रीय संशोधन, प्रशासन, न्यायव्यवस्था इत्यादी सर्व क्षेत्रांतील माहितीचे भाषांतर मोठ्या प्रमाणावर होत आहे. मराठी, हिंदी, इंग्रजी, कन्नड, बंगाली यांसह इतर भारतीय भाषांबरोबरच विदेशी साहित्याचेही भाषांतर करण्याची गरज वाढत चालली आहे. साहित्य, विज्ञान, कला, समाजकारण आणि राजकारण या सर्व क्षेत्रांच्या केंद्रस्थानी 'माणूस' हा घटक असल्यामुळे विचारांची, अनुभवांची व ज्ञानाची देवाणघेवाण भाषा व भौगोलिक सीमांना ओलांडून व्हावी लागते. हे कार्य भाषांतरामुळे शक्य होते. विविध भाषांतील वैचारिक आणि सांस्कृतिक विश्वाशी संपर्क साधण्याची क्षमता भाषांतरामुळे वाढते, तसेच मूळ भाषा आणि भाषांतरित भाषा या दोन्हींच्या साहित्य-संस्कृतीला समृद्ध करण्याचे कार्यही भाषांतर सातत्याने पार पाडते. त्यामुळे भाषांतर ही केवळ एक भाषा प्रक्रिया नसून सांस्कृतिक सेतू बांधणारी, ज्ञानविस्तार करणारी आणि विविधतेला बळकटी देणारी एक महत्त्वपूर्ण मानवी क्रिया बनली आहे. डॉ. रमेश वरखेडे भाषांतराच्या स्वरूपाविषयी बोलताना म्हणतात की, "भाषांतराला मानवी स्वतंत्र्याचे मूल्य आहे, असे म्हटले तर अतिशयोक्ती ठरणार नाही. आपला देश, भाषा आणि संस्कृती यांच्या सीमित चौकटीत अडकून न राहता इतर देश–भाषा–संस्कृतीशी नाते जोडत बंधमुक्त होण्याच्या प्रवासात भाषांतरित साहित्य सुसंस्कारित विचारघटक निर्माण करते. प्रादेशिक साहित्याकडून राष्ट्रीय साहित्याकडे आणि राष्ट्रीय साहित्याकडून विश्वात्म साहित्याकडे जाण्यासाठी भाषांतरित साहित्यासारखे दुसरे कोणतेही विश्वासार्ह माध्यम नाही."[२] ही भूमिका भाषांतराचे मानवी, सांस्कृतिक आणि ज्ञानात्मक मूल्य अधोरेखित करते.

भाषांतर हे केवळ शब्दांचे रूपांतर नसून, विविध संस्कृतींमध्ये संवाद साधणारे एक स्वातंत्र्यदायी माध्यम आहे, अशी त्यांची

धारणा आहे. भाषांतराची ही संकल्पना पाश्चात्त्य परंपरेत लॅटिन भाषांतरणापासून, तर भारतीय परंपरेत संस्कृत भाषांतराच्या प्रयोगांपासून विकसित होत गेली. मराठीत 'भाषांतर' ही संकल्पना जरी प्राचीन असली, तरी भाषांतराला 'शास्त्र' म्हणून विचार करण्याचा व्यवस्थित प्रयत्न ब्रिटिश काळात सुरू झाल्याचे दिसून येते. त्याआधी, बाराव्या–तेराव्या शतकात महानुभाव परंपरेतील कवींनी अनेक पौराणिक कथांचे मुक्त (स्वैर) भाषांतर व रूपांतर केले होते. मराठी साहित्यसृष्टीतील 'वाङ्मया'तून आलेली पंचतंत्र, हितोपदेश, वैद्यक आणि ज्योतिष यांसारखी अनेक गद्यरचना प्रत्यक्षात भाषांतराच्या माध्यमातूनच मराठीमध्ये आलेल्या आहेत. यावरून भाषांतराची परंपरा केवळ आधुनिक नाही, तर मराठी संस्कृतीच्या पूर्वकालीन ज्ञानव्यवस्थेतही तिचा खोलवर संबंध आहे, हे स्पष्ट होते. भाषांतराच्या स्वरूपाकडे पाहण्यापूर्वी, या क्षेत्रातील काही महत्वाच्या अभ्यासकांनी सुचविलेल्या व्याख्या व मते पाहणे आवश्यक ठरते. या व्याख्यांमुळे भाषांतराच्या सैद्धांतिक चौकटीची जाण होते आणि त्याच्या कार्यपद्धतीसमोरील विविध पैलू स्पष्ट होतात.

भाषांतर व्याख्या :

भाषांतर या संकल्पनेचे स्पष्टीकरण विविध अभ्यासकांनी आपल्या दृष्टिकोनातून केलेले दिसते. त्यांच्या मते भाषांतर ही भाषिक, सांस्कृतिक, अर्थवाही आणि अनुभवपर रूपांतरण प्रक्रिया आहे. काही महत्त्वाच्या व्याख्या पुढीलप्रमाणे:

१. विष्णूशास्त्री चिपळूणकर : 'भाषांतरीत वस्तूचे मुळचे सर्व गुण भाषांतरात असायला हवेत.'

२. श्री.म. माटे : 'मूल वस्तूतील सर्वच्या सर्व अभिप्राय प्रसादयुक्त वाणीने अन्य भाषेत सांगणे हे भाषांतरकारचे मुख्य लक्षण होय.'

३. भालचंद्र नेमाडे : 'एका संहितेचे एका भाषिक-सांस्कृतिक आवरणातून दुसऱ्या भाषिक सांस्कृतिक आचरणात स्थानांतरण करणारी दैभाषिक प्रक्रिया आहे.'

४. कल्याण काळे : 'भाषांतर म्हणजे एका भाषेतील मजकूर एका भाषेतील आशय दुसऱ्या भाषेत प्रतिनिर्माण करणे.'

५. विश्वनाथ खैरे: 'एका भाषेतील पाठाच्या दुसऱ्या भाषेत केलेला अर्थ म्हणजे भाषांतर होय.'

६. अनिकेत जावरे : 'भाषांतर म्हणजे इतर भाषेतून केलेली कृती याचा आशय आणि अभिव्यक्तजन्य अनुभव यांसह दुसऱ्या भाषेत उतरविण्याची प्रक्रिया भाषांतर.'

७. मिलिंद मालशे : 'लिखित मजकूर एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत आणणे याला भाषांतर अशी संज्ञा दिली जाते."[३]

भाषांतर संकल्पना:

भाषांतराची परंपरा प्राचीन काळापासून आजपर्यंत विविध टप्प्यांत विकसित होत आली आहे. प्राचीन भारतात बौद्ध व जैन ग्रंथांचे संस्कृत, प्राकृत, तिबेटी भाषांतील अनुवाद, मध्ययुगीन काळात भक्ती-संतांच्या ग्रंथांचे प्रादेशिक भाषांतरे, युरोपीय पुनर्जागरणात बायबल अनुवाद चळवळ, आधुनिक काळात विज्ञान-तंत्रज्ञान, आंतरराष्ट्रीय संप्रेषण, जागतिकीकरणामुळे भाषांतराचे वेगाने विस्तारलेले क्षेत्र या ऐतिहासिक प्रक्रियेमुळे भाषांतर संकल्पना केवळ भाषिक परिवर्तनापुरती मर्यादित न राहता सांस्कृतिक, प्रग्मॅटिक, सामाजिक आणि तत्त्वज्ञानिक स्वरूप प्राप्त करू लागली.

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

भाषांतर ही मानवाच्या सांस्कृतिक उत्क्रांतीतील सर्वात महत्त्वपूर्ण आणि प्राचीन क्रियाप्रक्रिया मानली जाते. मानवसमूहांच्या परस्पर संपर्कामुळे भाषिक विनिमयाची गरज निर्माण झाली आणि त्यातून भाषांतराची संकल्पना आकारास आली. भाषांतर ही केवळ भाषिक क्रिया नसून अर्थानुवादक, सांस्कृतिक मध्यस्थी आणि ज्ञान-संवादाची प्रक्रिया आहे. त्यामुळेच आधुनिक अनुवादशास्त्र भाषांतराला "intercultural communication" आणि "knowledge transfer" या संकल्पनांच्या चौकटीत अभ्यासते. भाषांतराची सर्वसमावेशक व्याख्या करता येते. “एका भाषेतील आशय, अर्थविश्व, भाव, शैली, संकल्पना, माहिती किंवा साहित्यिकता लक्ष्य भाषेत समतुल्य प्रभाव, उद्देश आणि सांस्कृतिक सुसंगती राखून पुनःमांडण्याची प्रक्रिया म्हणजे भाषांतर.” या प्रक्रियेत भाषांतरकाराने शब्दनिष्ठतेपेक्षा अर्थनिष्ठता आणि शैली व संस्कृतीतील योग्य समतोल साधणे अपेक्षित असते. भाषांतरकार हा दोन संस्कृती, दोन भाषासमूह आणि दोन अनुभवविश्वांना जोडणारा सांस्कृतिक सेतू म्हणून कार्य करतो. “भाषांतरातील भाषिक समस्यांच्या तुलनेने सांस्कृतिक समस्या अधिक खोलवर रुजलेले असतात त्यामुळे भाषिक समस्यांचे विश्लेषण करून त्यांवरील उपाययोजना ज्याप्रमाणे काही ठाम प्रमाणावर करता येते. तसेच सांस्कृतिक समस्यांच्या बाबतीत करणे शक्य होत नाही. सर्जनशील लेखनामध्ये भाषिक समस्यांपेक्षा कितीतरी मोठ्या प्रमाणावर सांस्कृतिक समस्या उपस्थित होतात. कुंकू, माहेर, उष्टा अशा ठिकाणी मराठी शब्दांचे इंग्रजी भाषांतर व रोमँटिक हनिमून अशा इंग्रजी शब्दांचे मराठी भाषांतर करण्याचा प्रयत्न करून पाहिल्यास सांस्कृतिक समस्यांच्या खोल मुळांची कल्पना येईल.” ४ अशावेळी शब्द लक्ष भाषेत वापरून त्यांच्यावर स्पष्टीकरणात्मक टिपा दिल्यास असे प्रश्न निर्माण होणार नाहीत. तसेच सांस्कृतिक संदर्भ व पुनरुक्ती यांच्यामुळे वाचकाच्या मनात हळूहळू तो शब्द रुळत जाईल. भाषांतरकर्त्यांने अशा पर्यायांचा वापर केल्यास भाषांतरातील अडचणी दूर होतील.

भाषांतर म्हणजे एका भाषेतील आशयाचे दुसऱ्या भाषेत प्रतिनिर्माण करणे होय. तथापि, उत्तम भाषांतर केवळ आशयाची पुनर्कथन प्रक्रिया नसून, मूळ मजकूरातील सौंदर्यानुभव, भावछटा आणि सांस्कृतिक सूक्ष्मता यांचीही पुनर्निर्मिती असते. भाषांतर करताना ध्वनीयोजना, शब्दयोजना, वाक्यरचना, वाक्प्रचार, म्हणी, छंद, सांस्कृतिक संकेत आणि साहित्यिक शैली यांचा योग्य तो विचार करणे अत्यावश्यक ठरते. जागतिकीकरणाच्या प्रभावामुळे जगातील समाज, संस्कृती आणि भाषा परस्परांशी अत्यंत जवळ येऊ लागल्या आहेत. या परस्परसंबंधांना सक्षम करण्यासाठी एकापेक्षा अधिक भाषा जाणून घेणे आणि समजून घेणे अनिवार्य झाले आहे. भाषेमुळे मानवाला कुटुंब, टोळी, गाव, जमात, समाज, राज्य अशा विविध सामाजिक संस्था उभारता आल्या. संदेशवहनाच्या प्रक्रियेमुळे आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक व सांस्कृतिक व्यवहार सुलभ झाले आणि मानवाला स्वतःची परंपरा, संस्कृती व मूल्यव्यवस्था जपता आली. भाषांतर या प्रक्रियेमुळे दोन संस्कृतींचे परस्परांशी संबंध प्रस्थापित होतात. त्यांच्यात वैचारिक, साहित्यिक व सांस्कृतिक देवाणघेवाण घडते. ही देवाणघेवाण समाजाच्या सर्वांगीण विकासाला चालना देणारी ठरते. यासंदर्भात मीना वांगीकर म्हणतात, “आधुनिक मराठी साहित्यात अनुवादाची

परंपरा जुनी आहे. प्रथम संस्कृत, इंग्रजी व बंगाली भाषेतून साहित्य मराठीत आले."[५] वांगीकर यांचे हे मत मराठीतील भाषांतर परंपरेचे ऐतिहासिक महत्त्व अधोरेखित करते.

ब्रिटिश भारतात आल्यानंतर भारतीय जनसमुदायाने इंग्रजी भाषा, त्यांची सांस्कृतिक दृष्टी आणि साहित्य यांचा व्यापक स्वीकार केला. इंग्रजी शिक्षणप्रणालीच्या प्रभावामुळे इंग्रजीतील ज्ञान, साहित्य आणि शास्त्रीय परंपरा भारतीय भाषांमध्ये, विशेषतः मराठीत, मोठ्या प्रमाणावर भाषांतरित होऊ लागल्या. परिणामी, मराठी साहित्यविश्वात इंग्रजी साहित्याच्या भाषांतराची एक मोठी लाट निर्माण झाली आणि या ऐतिहासिक टप्प्याला अनेक विद्वानांनी 'भाषांतर युग' असे संबोधले आहे. या काळात पाश्चात्य साहित्यपरंपरेतील विल्यम शेक्सपियरची नाटके व काव्यरचना मराठीत मोठ्या प्रमाणावर भाषांतरित झाली आणि वाचकांच्या मनावर त्यांनी विशेष छाप पाडली. त्यानंतर इसपनीती, अरबी भाषेतील सूरस कथावाङ्मय, तसेच इतर पूर्व आणि पाश्चात्य देशांतील कथा-रचना मराठीत येऊ लागल्या. युरोपीय संस्कृतीअंतर्गत इंग्रजी, फ्रेंच, जर्मन, इटालियन अशा भाषांचे साहित्य जसे विकसित झाले तसेच भारतीय सांस्कृतिक परंपरेत मराठी, हिंदी, बंगाली, कन्नड, तमिळ अशा विविध भारतीय भाषांतील साहित्याचेही भाषांतर होत राहिले. युरोपीय जगतात भाषांतराची परंपरा अत्यंत प्राचीन आहे. पाश्चात्य विद्वानांनी भाषांतराच्या स्वरूपाविषयी, भाषांतरात येणाऱ्या समस्या, भाषिक-सांस्कृतिक भिन्नता, मूलग्रंथाच्या निष्ठाविषयीचे प्रश्न इत्यादींचा विचार प्राचीन काळापासूनच गंभीरपणे केला आहे. रोमन कालखंडापासून ख्रिस्तपूर्व पहिल्या शतकापासून भाषांतर मीमांसा, भाषांतर सिद्धांत आणि भाषांतर प्रक्रियेवरील चिंतन पाश्चात्य देशांत सुरू झाले. तेव्हापासून आजपर्यंत या क्षेत्रात सातत्याने संशोधन आणि तात्विक अभ्यास होत आल्याचे दिसून येते. या सर्व प्रक्रियेतून हे स्पष्ट होते की, भाषांतर ही केवळ साहित्य देवाणघेवाणीची क्रिया नसून सांस्कृतिक संवादाचा आणि ज्ञानप्रसाराचा अत्यंत महत्त्वपूर्ण सेतू आहे.

सामान्यतः "एका भाषेतील मजकूर दुसऱ्या भाषेत आणण्याची प्रक्रिया म्हणजे भाषांतर" अशी व्याख्या दिलेली आढळते. ज्या भाषेत मूळ मजकूर अस्तित्वात असतो ती मूळ भाषा (Source Language) आणि ज्या भाषेत तो मजकूर रूपांतरित केला जातो ती लक्ष्यभाषा (Target Language) म्हणून ओळखली जाते. भाषांतर ही केवळ भाषिक प्रक्रिया नसून एक अत्यंत गुंतागुंतीची व व्यक्तिनिष्ठ कला आहे. भाषांतरात मूळ भाषेतील आशयाचे ग्रहण, त्याचे विश्लेषण, त्यातून निर्माण होणारा सौंदर्यानुभव आणि शेवटी तोच आशय स्वभाषेत नव्याने पुनर्निमित (Recreation) करण्याची प्रक्रिया अंतर्भूत असते. त्यामुळे भाषांतराला फक्त शब्दांतरण नव्हे तर सर्जनशील पुनर्निर्मिती असेही म्हटले जाते. भाषांतराची व्याप्ती व्यापक आहे. त्यात भाषानुवाद (Literal Translation), मुक्त अनुवाद (Free Translation), रूपांतर (Adaptation) यांसारख्या विविध पद्धतींचा समावेश होतो. प्रत्येक पद्धत मूळ मजकूराशी नाते राखत वेगवेगळ्या प्रमाणात भाषांतरकाराला सर्जनशील स्वातंत्र्य देते.

मूळ भाषेतील आशयाचे रूपांतर करताना भाषांतरकाराला अनेक अंगांचा विचार करावा लागतो. मूळ भाषेची शैली, भावछटा, संदर्भ, सांस्कृतिक संकेत, वाक्प्रचार, वाक्यरचना,

ISSN–2278-5655
Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal
Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025
OPEN ACCESS Original Research Article

तसेच मजकुराचा आशय, स्वरूप व हेतू. या सर्व घटकांचे सखोल आकलन केल्याशिवाय भाषांतर प्रभावी होऊ शकत नाही. म्हणूनच, भाषांतर लेखन ही एक प्रकारे पुनर्निमितीची सर्जनशील प्रक्रिया आहे. मूळ लेखनाचा गाभा आणि आशय कायम ठेवून त्याचे स्वरूप, सौंदर्य आणि भावभावना नवीन भाषेत योग्य प्रकारे निर्माण करणे म्हणजेच भाषांतर होय.

भाषांतराचे प्रमुख प्रकार:

भाषांतर ही बहुपेडी, गुंतागुंतीची आणि सर्जनशील प्रक्रिया असून तिचा अभ्यास विविध दृष्टिकोनांतून करता येतो. भाषेची रचना, सांस्कृतिक संदर्भ, मजकुराचे स्वरूप, उद्दिष्ट आणि वाचकवर्ग यांनुसार भाषांतराच्या पद्धतीत महत्त्वपूर्ण फरक पडतो. त्यामुळे भाषांतराचे वर्गीकरण हा भाषांतरशास्त्रातील एक आवश्यक आणि मूलभूत घटक मानला जातो. भाषांतराचे प्रकार मांडताना भाषिक, सांस्कृतिक, तांत्रिक, साहित्यिक, माध्यमाधारित इत्यादी अनेक घटकांचा विचार करावा लागतो. काही मजकूर शब्दशः अचूकता मागतात, तर काहींमध्ये अर्थ, भावछटा, शैली आणि सौंदर्यानुभव यांचे पुनर्निर्माण महत्त्वाचे ठरते. या कारणामुळे भाषांतराचे विविध प्रकार समजून घेणे हे भाषांतरकारासाठी केवळ उपयुक्तच नाही, तर अनिवार्य ठरते. या विभागात भाषांतराचे प्रमुख प्रकार, त्यांची वैशिष्ट्ये, उपयोजन क्षेत्रे आणि मर्यादा स्पष्ट करण्यात येणार आहेत. याच्या मदतीने भाषांतर प्रक्रियेची व्यापकता आणि तिच्या तांत्रिक-सांस्कृतिक गुंतागुंतीची समज अधिक सखोल होते. परिणामतः भाषांतरकारास मजकुराच्या स्वरूपानुसार योग्य पद्धतीची निवड करता येते आणि गुणवत्तापूर्ण, परिणामकारक भाषांतर साधता येते. भाषांतर विविध निकषांनुसार विभागले जाऊ शकते. भाषिक स्वरूप, उद्दिष्ट, पद्धत, शैली, माध्यम आणि विषय या घटकांचा विचार करता भाषांतराचे प्रमुख वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे करता येते:

१. **भाषिक भाषांतर:** भाषांतराच्या विविध पद्धतींचे वर्गीकरण भाषिक आधारावर केल्यास अनुवादाच्या स्वरूपाची, उद्देशाची आणि अभिव्यक्तीच्या तंत्रांची अधिक स्पष्ट समज प्राप्त होते. कॅटफोर्ड, नायडा, न्यूमार्क आणि जाकोब्सन यांच्या सिद्धांतांनुसार भाषिक घटकांचा विचार करून भाषांतर पुढील प्रमुख प्रकारांत विभाजित करता येते. शब्दनिष्ठ भाषांतरामध्ये शब्द-शब्द (word-for-word) किंवा संरचनानिष्ठ (form-bound) पद्धत म्हणून ओळखले जाणारे हे भाषांतर मूळ भाषेच्या व्याकरणिक संरचनेसह शब्दांचे सर्वाधिक थेट समतुल्य लक्ष्य भाषेत आणण्याचा प्रयत्न करते. ही पद्धत उच्च भाषिक निष्ठा जपते आणि कायदेशीर, तांत्रिक, प्रशासकीय कागदपत्रे, वैज्ञानिक मजकूर अशा ठिकाणी विशेषतः उपयुक्त असते. परंतु साहित्यिक मजकुराच्या बाबतीत ही पद्धत अयोग्य ठरते, कारण प्रतिमा, भावछटा, रूपके व वाक्प्रचार यांना थेट भाषांतरण समजणं अशक्य असते.

अर्थनिष्ठ भाषांतर हे क्लासिकल परंपरेतील ही सर्वाधिक प्रभावी पद्धत आहे. तिचा मूळ गाभा असा की अनुवादाचा उद्देश शब्दांचे रूपांतर नव्हे, तर अर्थाचे पुनर्निर्माण आहे. अर्थनिष्ठ भाषांतरात संदर्भ, भावार्थ, शैलीचे टोन यांना प्राधान्य दिले जाते. त्यामुळे साहित्यिक कादंबऱ्या, नाटकं, निबंध, कथानकप्रधान मजकूर या पद्धतीत सहज भाषांतरित होतात. मुक्त भाषांतरात भाषांतरकाराला अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य दिले जाते. आशय, संदेश आणि

रचना अबाधित ठेवून शैलीत, प्रतिमांत, प्रवाहात किंवा भाषिक अलंकारात आवश्यक ते बदल करण्याची मुभा असते. ही पद्धत संवादप्रधान, कथनप्रधान आणि भावप्रधान साहित्यांत अत्यंत उपयुक्त ठरते. बालसाहित्य, लोककथा, नाट्यसाहित्य, प्रेरणादायी भाषणे, कथा-कविता यांत ही पद्धत जास्त उपयोगी. रूपांतरात्मक भाषांतर म्हणजे मूळ मजकुराच्या सांस्कृतिक, सामाजिक, कालिक व कलात्मक संदर्भांमध्ये बदल करून त्याला लक्ष्य भाषेच्या वाचकांसाठी योग्य बनवणे. ही पद्धत विशेषतः नाटक, चित्रपट, दूरदर्शन मालिका, जाहिराती, गाणी, लोकसाहित्य, आणि दृश्य माध्यमांसाठी वापरली जाते. अंतर्भाषिक, बहिर्भाषिक आणि अंत:संकेतिक अनुवाद भाषांतर प्रक्रिया फक्त भाषिक नसून संकेत-व्यवस्थेचे रूपांतरण आहे असे प्रतिपादित करतात. अंतर्भाषिक अनुवाद म्हणजे त्याच भाषेतील सोप्या, सुटसुटीत, पुनर्मांडलेल्या भाषेत केलेला अनुवाद होय.

२. **साहित्यिक भाषांतर:** साहित्यिक भाषांतर हे भाषांतरशास्त्रातील सर्वाधिक जटिल आणि सर्जनशील क्षेत्र मानले जाते. साहित्य हे केवळ शब्दांची रचना नसून अनुभव, भावविश्व, सांस्कृतिक प्रतिमा, शैली, लय आणि प्रतीकात्मकता यांचे संमिश्र स्वरूप आहे. त्यामुळे साहित्यिक भाषांतरात शब्दनिष्ठता गौण ठरते आणि अनुभवनिष्ठता, भावनिष्ठता व सांस्कृतिक निष्ठा यांना महत्त्व दिले जाते. कविता ही भाषेचे सर्वात सघन, संवेदी आणि कलात्मक रूप असल्याने काव्य भाषांतर हे सर्वात आव्हानात्मक प्रकार मानले जाते. कवितेचा सौंदर्यबोध लय, तरंग, छंद, प्रतीक, रूपके, अलंकार, भावावस्था, प्रतिमासृष्टी हे सर्व मूळ प्रभावाने लक्ष्य भाषेत व्यक्त करणे अत्यंत कठीण काम आहे. काव्य भाषांतरातील महत्त्वाचे घटक लय व ध्वनिसौंदर्य, प्रतिमा आणि रूपकांचे स्थानांतरण, भाव-तरंगाची पुनर्रचना, शब्दांतील सूचकता, प्रतीकात्मकता व आशय-गर्भता होय. कविता अनुवादनात शब्दनिष्ठता नव्हे तर भावनिष्ठता आणि लयात्मकता महत्त्वाची मानली जाते. कथा आणि कादंबरी या कथनप्रधान व पात्रकेंद्रित रचना असल्याने त्यांचे भाषांतर कथनशैली, वर्णनतंत्र, संवादाची नैसर्गिकता या गोष्टींवर अवलंबून असते. पात्रांची भाषा, समाजभाषा, बोलीभाषा, प्रदेशीय संस्कृती हे सर्व घटक तंतोतंत आणि नैसर्गिक ठेवणे महत्त्वाचे असते. महत्त्वाचे निकष कथनस्वर जपणे, प्रदेश, बोली, समाजभाषा यांचे स्वाभाविक रूप, पात्रांच्या वैयक्तिक शैलीतील संवाद, कथानकाचा टोन, वातावरण, प्रतिमा इतर आहेत. नाटकाच्या भाषांतरात फक्त संवादांचे भाषांतर पुरेसे नसते. येथे रंगमंचीय घटक नेपथ्य, देहबोली, संवादातील नाट्यत्व, प्रेक्षकांचा प्रतिसाद, संवादाची ध्वनिलय या सर्वांचा विचार करणे आवश्यक असते. तसेच भाषा, छोट्या, प्रवाही, उच्चारणसुलभ वाक्यरचना, नाट्यगती टिकवून ठेवणे, सांस्कृतिक विनोदांचे रूपांतरण करावे लागते.

३. **विषयानुसार भाषांतर:** भाषांतराचे स्वरूप केवळ भाषिक संरचनेवर अवलंबून नसून मजकुराच्या विषयवस्तूवरही मोठ्या प्रमाणात अवलंबून असते. ज्ञानक्षेत्रांची विविधता, तांत्रिक संज्ञावैशिष्ट्ये, सैद्धांतिक शब्दसंपदा आणि संप्रेषणाची गरज यानुसार अनुवाद तंत्र बदलत जाते.

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

त्यामुळे विषयानुसार भाषांतराचे वर्गीकरण अनिवार्य ठरते. वैज्ञानिक व तांत्रिक भाषांतरात अचूकता, नेमकेपणा, संज्ञावैज्ञानिक सुसंगती आणि वस्तुनिष्ठता ही मूलभूत तत्त्वे आहेत. अभियांत्रिकी, संगणकशास्त्र, भौतिकशास्त्र, रसायनशास्त्र, इलेक्ट्रॉनिक्स, यंत्रशास्त्र आदी विषयांत वापरली जाणारी भाषा अत्यंत विशिष्ट, स्पष्ट व तर्कनिष्ठ असते. वैज्ञानिक भाषांतराचे महत्त्वाचे निकष म्हणजे निश्चित संज्ञा, तर्कसुसंगत वाक्यरचना, अस्पष्टता टाळणे, व्यक्तिनिष्ठ किंवा काव्यात्मक भाषा टाळणे, आकडे, मापन, आकृत्या यांची नेमकी पुनर्निर्मिती करणे आवश्यक असते. वैद्यकीय भाषांतर हे भाषांतरशास्त्रातील सर्वात संवेदनशील आणि जोखमीचे क्षेत्र मानले जाते. चुकीचा अनुवाद निदान, औषध मात्रा, शस्त्रक्रिया, लक्षणे यांवर प्रत्यक्ष परिणाम करू शकतो, त्यामुळे येथे अचूकतेचा स्तर अत्यंत उच्च असतो. महत्त्वाचे घटक वैद्यकीय संज्ञांचे अचूक अर्थ, औषधांचे संयुग, मात्रा, रोगनिदानाची शुद्ध व्याख्या, शस्त्रक्रियाविशेष शब्द, संक्षिप्त शब्द यांचे योग्य स्पष्टीकरण करणे आवश्यक असते. कायद्याचे भाषांतर करताना शब्दांची निवड, वाक्यरचना, कायदेशीर संज्ञा, कलमे, न्यायनिर्णयातील संदर्भ यातील काटेकोरपणा अत्यंत आवश्यक असतो. कारण एकही चुकीचा शब्द किंवा वाक्यरचना संपूर्ण अर्थ, दंडात्मक परिणाम किंवा कराराची अट बदलू शकते. जागतिक न्यायसंस्था, राज्यघटना, करार, शपथपत्रे, करारनामा, गुन्हेगारी प्रकरणे या सर्व क्षेत्रांत कायदेशीर भाषांतर अपरिहार्य आहे. महत्त्वाचे निकष संज्ञांची एकसंधता, कायदेशीर टोन आणि औपचारिकता, अस्पष्टतेपासून पूर्णपणे मुक्त भाषा, मूळ कलमाचा अर्थ जसाचा तसा राखणे, संदर्भ-निश्चित शब्द यांचे अचूक रूपांतरण महत्त्वाचे असते. व्यावसायिक अनुवाद हा सर्वात सर्जनशील, मानसशास्त्रीय आणि बाजारपेठेच्या भाषेला अनुरूप प्रकार मानला जातो. येथे शब्दांची निवड, संदेशाचा टोन, लक्ष्य समूहाची मानसिकता आणि भावनिक प्रभाव यावर मोठ्या प्रमाणात लक्ष दिले जाते. यामध्ये महत्त्वाचे घटक लक्ष्य प्रेक्षकांचे भावनाशास्त्र, सांस्कृतिक संदर्भ, संक्षिप्त, स्मरणीय व परिणामकारक भाषा, ब्रँडची ओळख न बदलणे, टॅगलाइन, घोषवाक्याचे स्थानिक रूपांतर आवश्यक असते.

४. **माध्यम साधनांनुसार भाषांतर:** विस्तारित संशोधनात्मक विवेचन डिजिटल युगात भाषांतराचे क्षेत्र पारंपरिक लिखित स्वरूपापुरते मर्यादित राहिलेले नाही. दृश्य, ध्वनी, परस्परसंवादी माध्यमे विस्तारल्याने भाषांतराचे नवीन प्रकार आणि तांत्रिक गरजा विकसित झाल्या आहेत. या माध्यमाधारित भाषांतरात वेळेचे निर्बंध, दृश्य-ध्वनिसंकेत, सांस्कृतिक अनुकूलता, प्रेक्षकांचा मानसशास्त्रीय प्रतिसाद इत्यादी घटक महत्त्वपूर्ण बनतात. उपशीर्षक भाषांतर म्हणजे चित्रपट, वेब-सिरीज, टीव्ही कार्यक्रम, माहितीपट यांतील संवाद मर्यादित अक्षरसंख्येत आणि निश्चित वेळेत (time-code) प्रेक्षकांपर्यंत पोहचविण्याची प्रक्रिया. उपशीर्षक भाषांतरातील मुख्य वैशिष्ट्ये वेळेचे काटेकोर बंधन (2–6 सेकंद प्रति उपशीर्षक), प्रेक्षकाला वाचण्याचा वेग लक्षात घेणे, मर्यादित अक्षरांमध्ये अधिक अर्थ देण्याची कौशल्यता, संवाद संक्षिप्त पण भावनात्मक टोन कायम, स्क्रीनवरील दृश्यासोबत योग्य समन्वय, कठोर

ISSN–2278-5655

Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

भाषाशैलीऐवजी नैसर्गिक बोली अभिव्यक्ती यांचा वापर केला जातो. डबिंग भाषांतरामध्ये मूळ ध्वनी संवादांसाठी लक्ष्य भाषेत नवे आवाज दिले जातात. हे अत्यंत तांत्रिक भाषांतर असून ओठांच्या हालचालीशी सुसंगती ठेवणे महत्त्वाचे असते. संवाद फक्त अर्थानुरूप असणे पुरेसे नाही; तो दृश्यात्मकरीत्या पात्राच्या ओठांच्या हालचालींशी जुळला पाहिजे. डबिंगचे प्रमुख तत्त्वे संवाद होणे, पात्राच्या लिंग, वय, भावनानुसार योग्य स्वर, बोली व उच्चार नैसर्गिक राखणे, भावनांची पातळी जुळवणे, दृश्यातील क्रिया, गती व वातावरणानुसार योग्य लांबीचा संवाद महत्त्वाचा असतो. स्थानिकीकरण म्हणजे सॉफ्टवेअर, वेबसाइट, मोबाइल ॲप, व्हिडिओगेम, जाहिरात, उत्पादन माहिती यांना लक्ष्य संस्कृती, भूगोल, कायदे, भाषा, वाचक मानसिकता यांच्या आधारे अनुकूल करणे. हे केवळ भाषांतर नसून भाषा, संस्कृती आणि तंत्रज्ञान यांचे एकत्रीकरण आहे. स्थानिकीकरणातील प्रमुख घटक तारीख स्वरूप, चलन, वेळेची पद्धत, पत्ता - मोजमाप - प्रमाण, खाद्यपदार्थ - सांस्कृतिक प्रतिमा, स्थानिक बोली हे असतात. मल्टिमोडल भाषांतर हे सर्वात आधुनिक आणि बहुआयामी प्रकार असून यात मजकूर, प्रतिमा, ध्वनी, व्हिडिओ आणि इंटरॅक्शन या सर्व माध्यमांचा समावेश असतो. हा प्रकार ई-लर्निंग, डिजिटल शिक्षण, गेम्स, युट्युब माहितीपट, इंटरॅक्टिव्ह मीडिया, व्हर्च्युअल रिॲलिटी यांसाठी अत्यंत आवश्यक आहे.

५. **डिजिटल युगातील भाषांतराचे प्रकार:** एकविसाव्या शतकातील डिजिटल क्रांतीमुळे भाषांतरशास्त्रात अनेक तांत्रिक आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता–आधारित (AI-driven) पद्धती विकसित झाल्या आहेत. पूर्वी जिथे भाषांतर प्रामुख्याने मानवी ज्ञान, अनुभव आणि भाषिक संवेदनशीलतेवर अवलंबून होते, तेथे आज भाषांतराचे स्वरूप हायब्रिड (मानव आणि तंत्रज्ञान) बनले आहे. यामुळे भाषांतराची प्रक्रिया अधिक वेगवान, व्यापक आणि प्रयोगक्षमता असलेली बनली आहे, तरीही भावार्थ, संदर्भ आणि सांस्कृतिक जाण या काही मर्यादा अजूनही तांत्रिक पद्धतींमध्ये आढळतात. मशीन ट्रान्सलेशन म्हणजे संगणकीय अल्गोरिद्म, कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI), न्यूरल नेटवर्क (Neural Networks) आणि मोठ्या भाषिक डेटासेटच्या साहाय्याने तयार होणारे स्वयंचलित अनुवाद. मशीन ट्रान्सलेशनमुळे अत्यंत वेगवान अनुवाद, मोठ्या मजकुराच्या तात्काळ उपलब्ध होतो. मात्र सखोल संदर्भ समजण्यास काही मर्यादा निर्माण होतात. पोस्ट-एडिटिंग म्हणजे मशीन ट्रान्सलेशनने दिलेल्या मजकुराचे मानवी अनुवादकाकडून सुधारणे, संपादन करणे व अंतिम दर्जेदार अनुवाद तयार करणे. आधुनिक अनुवाद उद्योगात ही पद्धत सर्वाधिक वापरली जाते. शैली, व्याकरण, संदर्भ, सांस्कृतिक अनुकूल प्रवाह सर्व काही सुधारून उत्पादनक्षमता वाढते. आवाजावर आधारित AI मॉडेल्स आवाज, मजकूर, आवाज या प्रक्रियेने त्वरित भाषांतर करतात. Google Translate Voice, Google Lens, Microsoft Speech Translator, Zoom Live Translation सारख्या साधनांनी संवादभाषांतर शक्य केले आहे. रिअल-टाइम भाषण अनुवाद, भाषण ओळख, भाषण संश्लेषण, प्रवास, व्यावसायिक बैठक, आंतरराष्ट्रीय संवाद यासाठी उपयुक्त दृश्यांचे त्वरित

भाषांतर केले जाते. डिजिटल युगातील सर्वाधिक सक्रिय क्षेत्र म्हणजे सोशल मीडिया. Facebook, Instagram, Twitter, YouTube, Threads, WhatsApp यांतील मजकूर अत्यंत संक्षिप्त, अनौपचारिक आणि वेगाने बदलणारा असतो. त्यामुळे सोशल मीडिया भाषांतरात वेग, सोपेपणा, संवादक्षम शब्दयोजना यांना प्राधान्य दिले जाते. सोशल मीडिया भाषांतरातील वैशिष्ट्ये अक्षरसंख्या कमी (कॅप्शन, पोस्ट, रील्स), अनौपचारिक, बोलभाषिक शैली, इमोजी, हॅशटॅगचा वापर, आकर्षक, प्रसारित होणारी भाषा, ट्रेंडनुसार रूपांतरण केले जाते.

निष्कर्ष:

१. भाषांतर ही बहुआयामी प्रक्रिया आहे, ज्यामध्ये भाषिक, सांस्कृतिक, सामाजिक आणि संप्रेषणात्मक स्तरांचा परस्परसंबंध दिसून येतो. त्यामुळे भाषांतराचे स्वरूप अत्यंत व्यापक आहे.

२. भाषांतराचे स्वरूप केवळ शब्दांतरापुरते मर्यादित नसून त्यात अर्थविश्व, भावनात्मकता, शैली, संदर्भ आणि परिस्थितीनुसार अर्थनिर्मितीचे घटक अंतर्भूत असतात.

३. भाषांतराचे प्रकार विविध निकषांनुसार वर्गीकृत होतात, जसे शब्दशः, भावार्थनिष्ठ, मुक्त, अनुकूलित, तांत्रिक, कायदेशीर, साहित्यिक, पत्रकारिता, सांस्कृतिक आणि उपशीर्षक अनुवाद. या विविधतेमुळे भाषांतरशास्त्राची व्याप्ती अधिक विस्तृत होते.

४. साहित्यभाषांतरात विशेष संवेदनशीलता आवश्यक असते, कारण कविता, कथा, नाटक इत्यादी प्रकारांमध्ये प्रतिमा, लय, शैलीवैशिष्ट्ये आणि सांस्कृतिक संकेत जपण्याचे मोठे आव्हान असते.

५. तांत्रिक व वैज्ञानिक भाषांतरात अचूकता आणि संज्ञाशास्त्र महत्त्वाचे असते, कारण एकाच शब्दाच्या चुकीच्या अनुवादामुळे संपूर्ण माहितीचा आशय बदलू शकतो.

६. भाषांतर प्रक्रियेतील प्रमुख अडथळे बहुअर्थी शब्द, म्हणी, रूपके, विनोद, उपरोध, सांस्कृतिक संदर्भ आणि भाषिक रचना यांच्या योग्य हाताळणीसाठी अनुवादकाकडे उच्चस्तरीय भाषिक कौशल्य आवश्यक असते.

७. सांस्कृतिक समतोल राखणे भाषांतराचे मुख्य वैशिष्ट्य आहे, कारण मूळ भाषेतील सांस्कृतिक घटक लक्ष्यभाषेत जसेच्या तसे पोहोचत नाहीत. अनुवादकाने दोन्ही संस्कृतींच्या संवेदनशीलतेचे भान ठेवणे आवश्यक ठरते.

८. तंत्रज्ञानामुळे अनुवादक्षेत्रात मोठी प्रगती झाली आहे, विशेषतः मशीन ट्रान्सलेशन, एआय मॉडेल्स आणि ट्रान्सलेशन सॉफ्टवेअरमुळे. परंतु ही साधने अद्याप मानवी भावनिक व सांस्कृतिक सूक्ष्मता पूर्णपणे पकडू शकत नाहीत.

९. मानवी अनुवादकाची भूमिका भविष्यातही अत्यंत महत्त्वाची राहणार आहे, कारण भाषा ही संवेदनशील, सांस्कृतिक आणि संदर्भाधारित घटना आहे. त्यामुळे मानवी सर्जनशीलता आणि AI यांचे सहयोगी मॉडेल अधिक प्रभावी ठरेल.

१०. भाषांतराचे स्वरूप, त्याचे प्रकार आणि आव्हाने यांचा अभ्यास अनुवाद प्रक्रियेला अधिक शास्त्रीय, परिणामकारक आणि गुणवत्तापूर्ण बनवतो.

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XIV, Special Issues – III (c) Nov – Dec, 2025

OPEN ACCESS Original Research Article

११. जागतिकीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर भाषांतरशास्त्राचे महत्त्व अधिकाधिक वाढत असून भविष्यकाळात त्याचा संशोधनात्मक व व्यावहारिक आवाका अधिक व्यापक होणार आहे.

समारोप: भाषांतर ही केवळ शब्दांचे रूपांतर करण्याची सरळ प्रक्रिया नसून ती भाषा, अर्थ, संस्कृती आणि सौंदर्य या सर्वांचा एकत्रित सेतू बांधणारी सर्जनशील आणि वैज्ञानिक क्रिया आहे. भाषांतराच्या स्वरूपाचा विचार केल्यास त्यात आशय, शैली, संदर्भ, भावछटा, प्रतीक, सांस्कृतिक मूल्ये आणि भाषिक रचना यांचा व्यापक परस्परसंबंध दिसून येतो. त्यामुळे भाषांतर हे एकाच वेळी कला, विज्ञान, तांत्रिक कौशल्य, सांस्कृतिक संवाद आणि मानवी अनुभवांचे पुनर्निर्माण असे अनेक पैलू धारण करणारे क्षेत्र आहे. भाषांतरकाराचे ज्ञान फक्त भाषेपुरते मर्यादित असून चालणार नाही तर त्याल त्या-त्या समाजावे सांस्कृतिक-सामाजिक संदर्भसुध्दा माहित असायला हवेत. अन्यया योग्य भाषांतर होणार नाही. उदा. "उष्ण प्रदेशात राहणारा भारतीय माणूसें दतू व प्नम या शब्दांसाठी 'नर्क' एवढाच प्रतिशब्द लिहिल. पण इंग्लंडसारख्या थंड प्रदेशात होणारा दतूसिस (हिमवृष्टी) वेगळा आणि प्जम (नर्फ) वेगळा असा यातील फरक लक्षात घ्याला हवा."[६] आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात तर भाषांतराशिवाय पर्याय नाही. मानवी जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांच्या विकासासाठी भाषांतराची गरज आहे. आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात भाषांतराचे स्वरूप अधिक बहुआयामी झाले आहे. विज्ञान, तंत्रज्ञान, माध्यमे, शिक्षण, प्रशासन, व्यापार, कला-साहित्य या सर्वच क्षेत्रांत भाषांतर महत्त्वपूर्ण ठरले आहे. विविध भाषिक-सांस्कृतिक जगांना जोडून जागतिक संवाद प्रस्थापित करण्यात भाषांतराने केंद्रस्थानी भूमिका बजावली आहे. त्यामुळे भाषांतर ही केवळ भाषिक प्रक्रिया नसून मानवी सभ्यता, ज्ञानविस्तार आणि जागतिक सांस्कृतिक देवाणघेवाण यांचा आधारस्तंभ बनली आहे.

संदर्भग्रंथ:

१. *डॉ. वरखेडे रमेश 'भाषांतरविद्या स्वरुप आणि समस्या' प्रकाशन-य.व.म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक ०५ प्रथम आवृत्ती डिसेंबर १९९४, पृ.क्र. १.*

२. *तत्रैव पृ.क्र. २.*

३. *डॉ. गुरव धनाजी, डॉ. देवरे अरुण 'भाषांतर, रुपांतर, अनुवाद व वाङ् मयीन निबंध' प्रकाशन-प्राध्यापक नि. संचालक, दूर व मुक्त अध्ययन संस्था मुंबई विद्यापीठ, मुंबई, प्रथम आवृत्ती फेब्रुवारी २०११, पृ.क्र. ३, ४.*

४. *विजया राज्याध्यक्ष, ' मराठी वाङ्मय कोश खंड चौथा समीक्षा संज्ञा', महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई, प्र. आ. नोव्हेंबर २००२, , पृ.क्र.२४७.*

५. *कुलकर्णी सुहास (संपादक) 'पुण्यभूषण आजचा काळ आजच साहित्य' (स्मरणिका) प्रकाशन-महाराष्ट्र साहित्य परिषद पुणे-३०, प्रथम आवृत्ती २५ मार्च २०१०, पृ.क्र. ११५.*

६. *नसिराबादकर ल. रा. 'व्यावहारिक मराठी' फडके प्रकाशन-कोल्हापूर, आवृत्ती नववी, ऑगस्ट-२०१०, पृ. क्र. २०२*

Cite This Article: *प्रा. डॉ. मेनकुदळे शि.* (2025). *भाषांतर स्वरूप, संकल्पना आणि प्रकार.* **In Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal**: Vol. XIV (Number VI, pp. 130–140).

Aarhat Publication & Aarhat Journals,Mumbai
158 , Hastpushpam Building, Bora Bazar St,Borabazar Precinct,
Ballard Estate, Fort,Mumbai, Maharashtra 400001
Email ID: aarhatpublication@gmail.com M-8850069281